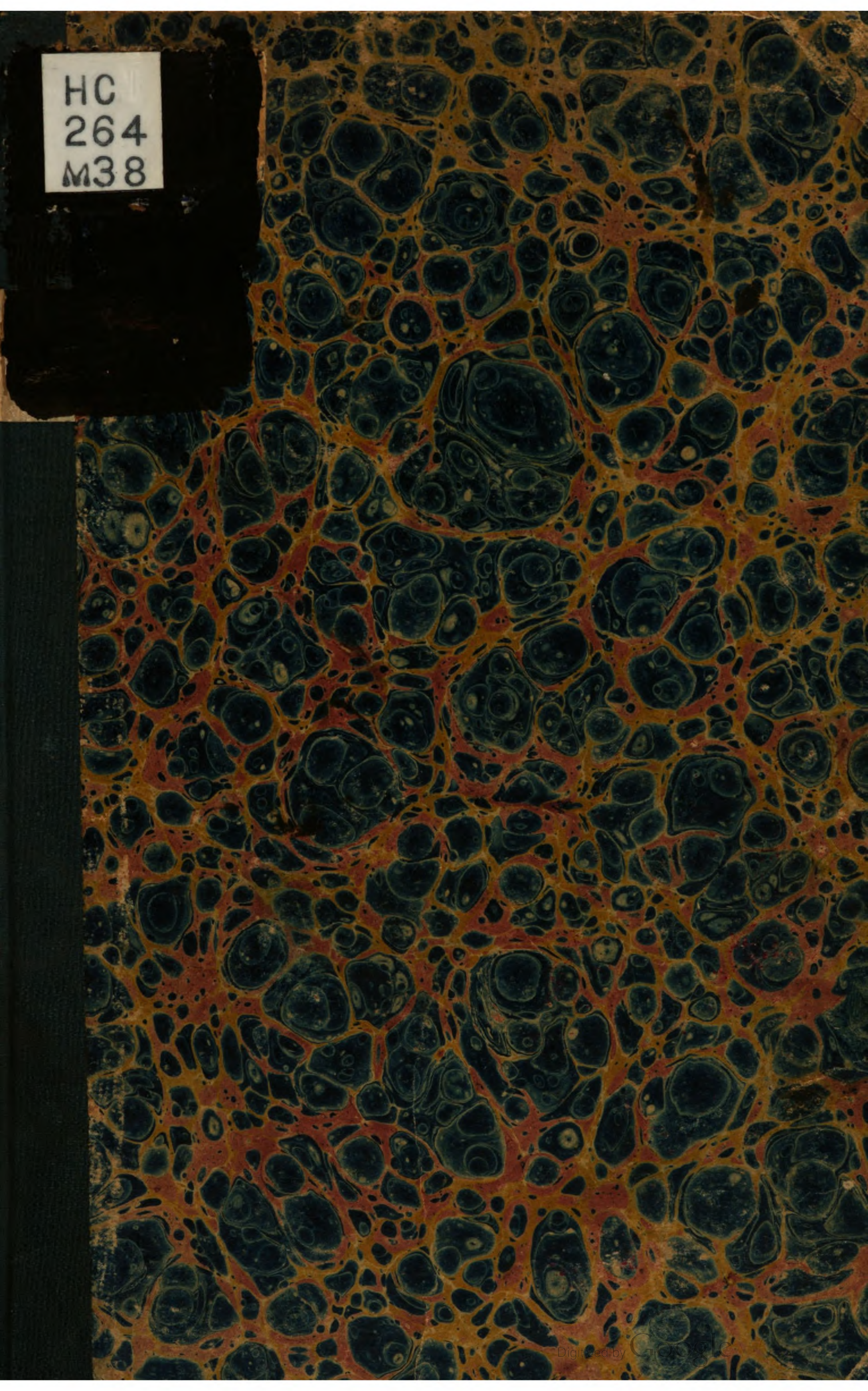

HC
264
M38

UNIVERSITY OF WISCONSIN - MADISON
LIBRARY

БАЧКА ЛИТЕРАРНА ДРУЖИНА
„ПАЛА"

Geografsko-statistički

nacrt

AUSTRIJSKO-UGARSKE MONARHIJE.

Napisao

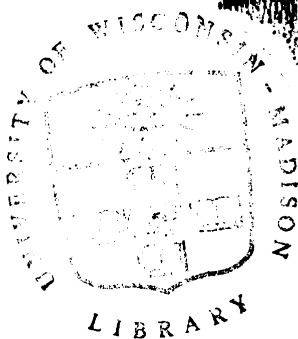
Dr. PETAR MATKOVIĆ.

U ZAGREBU.

Narodna tiskara dra. Lj. Gaja.

1874.

UNIVERSITY OF WISCONSIN - MADISON
LIBRARY

PREDGOVOR.

Iza kako se je preradjeno po meni izdanje Heuflerova opisa austrijske carevine razprodalo, naruči mi vis. c. kr. austrijsko ministarstvo nastave, da preradim prema napredku znanosti opis ustrijsko-ugarske monarhije za IV. razred malih gimnazijah i realkah. Pošto je vis. kr. dalmatinsko-hrvatsko-slavonska zemaljska vlada istu knjigu od pomenutoga ministarstva preuzela, budem od nje pozvan, da tu knjigu iznova preradim. Prema zahtěvom nastavne osnove i prema sadašnjemu stanju znanosti napisah ovu geografiju na drugoj osnovi i u sasvim drugom obliku, nego što je preradjen po meni opis. Izmedju školskih knjigah ove struke, što se rabe u austrijskoj državnoj polovini, istaknuti mi valja izvrstno dělo Steinhauserovo „Geographie von Oesterreich-Ungarn“ (Prag, 1872.), što mi ga austrijsko ministarstvo na porabu posla. Ovdě nije města potankomu oceňjivanju Steinhauserova děla, koje, u ostalom sadržajem izvrstno, ni obsegom, ni oblikom svojim nije za školsku porabu.

Ja sam se na tu geografiju obazirao u posebnom dělu: u opisu zemaljah, a osobito u industrijalno-trgovačkom pogledu, vadeć iz nje one podatke, koji meni nisu pristupni, a pisac jih u svojem položaju iz obilnih izvorah crpio.

U Zagrebu, měseca svibnja 1874.

Pisac.

OBĆENITI DIO.

I. Prirodni odnošaji.

§. 1. Položaj, medje, površina i sastavine.

Austrijsko-ugarska monarhija prostire se na jugu srednje Europe medju 42° i 51° sěverne širine i medju 27° i 44° iztočne dužine (od Fera). Pošto se proteže od iztoka na zapad 17 stupnjevah ili 172, a od juga na sěver 9 stupnjevah ili 142 milje: s toga joj izlazi sunce u najiztočnijih krajevih za 1 uru i 8 časovah prije, no što u Vorarlbergu, dočim najduži dan na sěvernom okrajku Česke za 1¼ ure duže traje, no što u najjužnijem kraju Dalmacije.

Austrijsko-ugarska je monarhija najkontinentalnija europska velevlast, jer ima samo dva poveća poluotoka (Istru i Pelješac) i tri znatnija zalěva: tršćjanski, rěčki (Kvarner) i kotorski. Njezine medje na moru Jadranskom neiznose ni pune petine (19·6%) cěloga obsega, dočim ostale četiri petine idu na kopnene medje, koje iznose 6870 kilometarah (915 a. m.). Od tih medjah obsižu jaku tretjinu iztočne i južne prama Turskoj i kneževinam (Srbiji, Rumuniji i Crnoj gori), tretjina ide na medje prema Ruskoj na sěvero-iztoku, te prema Švicarskoj i Italiji na jugo-zapadu, ostala slaba tretjina ide na zapadne i sěverne medje prema Němačkoj (Bavarskoj, Saskoj i Pruskoj). Državne se medje prostiru městimice rěkami (Unom, Savom, Inom, Rajnom, Vislom i Zbručem), a na městih gorskimi slěmeni (Alpah u Tirolu, Šumavom, Krušnom gorom, Krkonošami, iztočnimi i južnimi Karpati i Dinarom) i ravninami (suha medja). Državna je medja na jugu (u Dalmaciji) prosěcena na dva města (Klekom i Sutorinom) Turskom, jer je republika Dubrovačka htěla oděljena biti od oblasti mlětačke.

Cěla je monarhija sastavljena iz 17 zemaljah i obsiže svega skupa 624044·8 [] kilometarah ili 11333 g. [] milje, te je po veličini tretja medju europskimi državami, jer ju u tom pogledu nadmašuje samo Ruska i Skandinavija. Monarhija oblikom svojim naliči trapezu s dvima nastavcima, kojih se jedan, naime Tirol, kao petokut na zapad, a drugi (Dalmacija) kao uzki komad zemlje na jug prostire. U političkom se pogledu děli monarhija na dvě državne polovine: a) na kraljevine i zemlje državnoga věća (austrijske, němačko-slavenske)*) i b) na kraljevine i zemlje ugarske (sv. Stěpana) krune. One broje 14 zemaljah i obsižu 300190·9 kilom. (5451 g. [] m.), a ove zapremaju 323854 kilom. (5881 g. [] m.) i broje 3 krunovine.

Pojedinih zemaljah

	površina u	
a) Zemlje državnoga věća:	[] kilometrih	geogr. [] miljah
Nadvojvodovina dolnja Austrija	19824·17	360·03
Nadvojvodovina gornja Austrija	11996·70	217·87
Vojvodovina Salcburžka	7165·68	130·14
Vojvodovina Štajerska	22454·04	407·00
Vojvodovina Koruška	10373·32	188·39
Vojvodovina Kranjska	9988·33	181·40
Primorje (pokneženа grofovija Gorička i Gradiška, s markgrofijom Istrom, i Trst s kotarom)	7988·59	145·07
Pokneženа grofovija Tirolska s Vorarlbergom	29326·78	532·60
Kraljevina Česka	51955·78	943·57
Markgrofija Moravska	22229·61	403·71
Vojvodovina Slezka	5147·53	
Kraljevina Galicija i Vladimirija s velikom vojvodovinom Krakovskom	78496·77	1425·58
Vojvodovina Bukovinska	10451·00	189·80
Kraljevina Dalmacija	12792·57	232·33
Ukupno	300190·90	5451·78

*) Austrijska se polovica običaje geografski děliti: na zemlje alpinske (Gornja i Dolnja Austrija, Salcburžka, Tirol s Vorarlbergom, Štajerska, Koruška, Kranjska i Primorje), sudetske ili česke krune (Česka, Moravska i Slezka), i na zemlje karpatske (Galicija i Bukovina).

b) Zemlje ugarske krune:	Površina u □ kilometrih	Površina u geogr. □ miljah
Kraljevina Ugarska	225441·55	4049·25
Velika kneževina Erdeljska	54948·20	997·91
Kraljevina Hrvatska i Slavonija	43464·24	789·34
Ukupno . . .	323854·99	5881·52
Svega skupa . . .	624044·88	11333·30

§. 2. Orografska razredba.

Austro-ugarska je monarhija za Švicarskom najgorovitija europska država; $^5/_6$ njezinoga površja jesu gorovite i stupnjevinaste, a $^1/_6$ je nizina. Tim su zastupani svi stupnjevi osovnih visinah i svi zemljištni oblici. Gorovitu zemlju sastavljaju gore od četiri gorska sustava. 1) Alpe, prostiruće se na zapadu i jugo-zapadu, hvataju se na jugo-iztoku 2) gorja Balkanskoga poluotoka. Dunavu na sěveru diže se 3) česko-moravska visočina, koja je gorami obrubljena, a unutri je valovita. Moravi na iztoku steru se 4) Karpati, opasujući poput luka Ugarsku, prelaze na sěveru u galičku ravninu. Alpe i Karpati zatvaraju veliku ugarsku nizinu.

§. 3. Gorja.

A. Alpe.

Alpe su korěn europskoga gorja, glede visine najviše, a glede sastavinah najraznoličnije; prekrivaju preko 2400□ m., a děle se poprečno na zapadne, srednje, i iztočne Alpe. Srednje Alpe zapremaju najmanji dio monarhije, dočim se iztočne Alpe u cělom svojem obsegu po monarhiji prostiru. Medja izmedju srednjih i iztočnih Alpah proteže se od Kostničkoga jezera (Bodensee) preko Bregenca, Feldkircha, Arlberga, Landeka, dolinom Nauderskom i Adižom (Ečom) do Verone.

Po duljini děli se Alpinski pojas na središne, sěverne i južne Alpe. Središne Alpe su nutrnje, u obće najviše, i ponajviše su sastavne iz kamenjah prvobitne tvorbe, ujedno su razvodjem te nose onu crtu, koje se hvataju obě glavne ostrmine gorja.

*

Medja izmedju središnih i sěvernih Alpah u području monarhije označuje se crtom, koja začimlje kraj Feldkircha na Rajni, prolazi ilskom i-kloštarskom dolinom, preko Arlberga i rosanskom dolinom, te se hvata Ina kraj Landeka; nadalje prolazi Inom do uštja Zillere; odovud preko Zella na Zilleri, pa kroz dolinu grlošku i istog imena sedlo prelazi u dolinu Salce, koje se drži do Sv. Ivana, prelazeć sedlo Vagreinsko sterė se Anižom do Reiflinga, pa štajerskom Salcom do Marijaceljske lěvaonice, prelazi k Murici, a od Kapelena proteže se preko Reichenava, Neunkirchena i Bečkoga Novoga města do Šoprona.

Medja prema južnim Alpam proteže se od jezera Komskoga uz Adu do Bormia, prelazi Stilfskim prosěkom k Adiži kraj Eyrsa, pa uz ovu do Bolzana, zatim Eisakom do Briksena, uz Rienz do Toblajskoga polja, gdě se hvata Drave, koju dole do Maribora sveudilj prati.

a. Središne Alpe.

Dio središnih Alpah, što se monarhijom prostire, děli se 1. na Retske Alpe, 2. na gromadu Oetz, 3. Alpe Zillerske, 4. visoke Ture i 5. štajerskė Alpe. Od ovih spadaju Retske k srednjim, a ostale četire hrpe k iztočnim Alpam.

1. Retske Alpe prelazeć iz Graubündena u monarhiju prekrivaju samo zapadne okrajke Tirola i južne Vorarlberga; děle se na dva kraka: sěverni krak prati In na lěvoj strani i stere se do Landeka; Buin mu je najviši vrhunac (3234 met. ili 10230 stop.). Od potonjega brda odtiskuje se prema sěvero-zapadu Rhaetikon i siže do Feldkircha, zaprema ga s juga Lanquart, a sa sěvera Ill (Sessaplana 2963 m. ili 9373'). Medju paznaurskom i montafonskom dolinom diže se gorski trokut Vrval s najvišim vrhuncem Blankahorn (10011') kraj Flirša. Južni krak retskih Alpah hvata se tirolske medje kraj Stilfske prosěke, savija se oko münsterske doline i stere se Naudrskim prodoljem do Martinsbruka (Fortitvida 10021').

2. Gromada Oetz-čka zapadni je razděl iztočnih središnih Alpah, zatvara ga sa zapada Naudrsko prodolje, sa sěvera In, s iztoka Eisak, a s juga Adiža. Ova ogromna i najodličnija alpinska visoćina odlikuje se visokim podankom, dižući se iznad širokoga zasěka naudrske doline (Rešenšeidek 1525 m. ili 4825') mnogimi oštrci i obsežnimi ledenjaci (Ferner). Ova se gromada děli na a) sklop oetz-čkih ledenjakah s najvišim vrhom Wildspitze (3776 m. ili 11947'); b) na Stubajsku goru, koju skapča Timbl (2529 m.) s oetz-čkim sklopom, prostiruću se do sv. Brnarda na zapadu, k Inu

na sěver i k Brenskom sedlu (1421 m. ili 4496') na iztok, najviši je vrh Zuckerhütl (3508 m. ili 11098'); c) na Sarentsku goru, koju po duljini prosěca do Bolzana istoimena dolina.

3. Zillerske Alpe zatvara sa zapada vipska dolina, sižu do krimlske Ache, Bürnlücke i ahrenske doline. Ove su Alpe strme, visoke i ogromnimi ledenjaci prekrite. Prodol Pfitškoga sedla (2223 m. ili 7033') děli je na dvoje: a) na Tuksku goru (Olperer 3475 m. ili 10995') i b) na prave Zillerske Alpe (Hochfeiler 3484 m. ili 11022').

4. Visoke Ture obsižu onaj veliki (preko 100 [] m.) dio iztočnih središnih Alpah, što se hvata na zapadu Zillerskih Alpah na iztoku grossarlske, malteinske i lieserske doline, Salce na sěveru, a Rienze i Drave na jugu. Ova prostrana, silna i zglobovita planina razlikuje se: a) na prave visoke Ture, silni alpinski sklopovi s ogromnimi ledenjaci (Kees), iz kojih se iztiče Dreiherrnspitz (3505 m. ili 11090'), Venediger (3674 m. ili 11622') i Grossglockner (Veliki zvon, 3799 m. ili 12018'); b) na Antholz-čku gromadu Brunecku na sěveru (Hochgall 3371 m. ili 10665'); c) na Deferežku goru medju deferežkom, iselskom i dravskom dolinom (Weissspitz 9350'); d) na Šobrsku gromadu medju Iselom i Moelom (Hochschober 3239 m. ili 10248'); i e) na Kreuzecksku hrpu medju Mœlom i Dravom (Polinig 8797').

5. Štajerske Alpe prostiru se do Šoprona i Slovenskih goricah; bilo im nije toli zatvoreno, visinom padaju, a sedla su im sve to dublja. Doline Mure i Murice děle je na sěvernu i južnu granu, koje se Semeringu na iztoku opet sdružuju.

Sěverna grana obsiže: a) Male ili Nizke Ture medju Murom i Anižom do doline liesinžke i paltenske. Amo spadaju: Radstadtske Ture, Voelcerske Alpe, Rottenmanske Ture i Sekavske Alpe. Najviša je glavica Malih Turah Hochgolling (2859 m. ili 9045); b) Reichensteinska gora do Prebihelskoga sedla; c) Hochschwab do Seeberga (1277 m.), preko kojega vodi cesta u Marija celj: to je duga, vapnena i strma gomila s istoimenom glavicom (2268 m. ili 7174'); d) izmedju Seeberga i Murice diže se Visoki Veitš (1974 m. ili 6246'), kojega se hvata onkraj Muričine prosěke e) Semerinžski sklop s istoimenim prodolom (974 m. ili 3081'). Južni je nastavak ovoga sklopa Wechsel (1738 m. ili 5497'), koj se kao najiztočnija alpinska glavica iztiče.

Južna grana štajerskih Alpah začimlje na Hafnerecku, rogu ledenjaci prekritom (3093 m. ili 9784'), a proteže se prema jugo-iztoku i obsiže: a) Pelajske Alpe medju Hafnereckom i Katschbergom; b) Stanžke Alpe medju Katschbergom i Turaškim sedlom (Kœnigsstuhl, 2489 m. ili 7875'); c) Kravju planinu (Kuh Alpe) kraj Murave; d) Judenburžku i Svinjsku (Sau) planinu', koja se stere popreko od Mure k Dravi, za to pripada na sěveru Štajerskoj, a na jugu ka Koruškoj, ondě je najviši vrh Wenzelalpe (2397 m. ili 7582'), a ovdě velika Svinjska planina (6550'); e) Brukske Alpe sa Stubskom, Gleinskom i Visokom planinom, prostiru se Murom uzporedo od provale Predulske (968 m. ili 3061') medju sedlom Obdabhskim i prosěkom Mure kraj Bruka (Siebitz Kogel 7582'); f) Štavničke (Stainzer) Alpe prostiru se Labudskoj dolini na iztoku, te obsižu Golovac (Kor 2127 m. ili 6759'); Pak i Labudovsku planinu, potiskujući Ivnici na iztoku Kozjak (Poruck, 965 m. ili 3053'), nizki gorski ogranak uz Dravu do Maribora. Onkraj prosěke Murine kraj Bruka iztiču se Fischbachske ili Cetijske Alpe, koje nastavljaju Brukske Alpe, prate Muricu na lěvom joj bregu i hvataju se na Velikom Popu (Pfaff) Semerinžkoga sklopa (Stuhleck 1777 m. ili 5625').

b. Sěverne Alpe.

Od Bodenskoga jezera prostire se do bečke kotline 75 miljah dugi gorski pojas, koj je sastavljen iz više uzporednih kosah; prosěcaju ga popreko vode, dolazeće sa središnih Alpah, ili izviruće unutar pojasa, te ga time i razstavljaju, navlastito u iztočnom kraju, na više tavanastih gromadah. Taj sěverni pojas sastavljaju ove gromade:

1. Vorarlbržke Alpe medju Bodenskim jezerom i Lehom; najviši je vrh „Crvena stena“ (Rothewand, 2696 m. ili 8529').

2. Sěvero-tirolske vapnene Alpe prostiru se od Leha do Sâle (Saalach) kraj Lofera. Ovo je gorje razkidano, divlje i studeno; Parseierspitz (3100 m. ili 9806') kraj Landeka najviša mu je glavica. Pojedine grane ovoga gorja nose posebna imena, kao Karvendel medju Izarom i Risom (Fallerjoch, 2767 m.), Miminžka brda, Solsteinska kosa kraj Inšbruka, koja se diže Martinovom stenom iznad Ina, pa Carska gora (Kaisergebirge, 2330 m.) kraj Kufšteina Inu na zapadu.

3. Kitzbüchlske Alpe zatvara sa zapada Zillera, na jugu potok Grlos i Salca, a na iztoku Sâla; Acha i duboka prosěka Turn děli je na iztočnu i zapadnu gromadu.

4. Salcburžke Alpe prostiru se medju Sâlom i Salcom kao silni vapneni sklop, na kojem se městimice, navlastito na Kamenitom moru (Steinernes Meer), puste poljane protežu, najviši je vrh Ewiger Schneeberg (2939 m. ili 9298') kraj Werfena. Južni kraj ovih gorah medju Zellom na jezeru i sv. Ivanom zove se Dintenskom gorom.

5. Ausrijske Alpe protežu se od Salce do bečke kotline na 30 miljah u duljini; Aniži na zapadu su više nego li na iztoku, a prelaze prema sěveru postupno u austrijsko humlje; sastoje se iz sklopovitih gromadah, od kojih su najznatnije ove: a) Tenengora kraj Werfena diže se strmo na desnom brěgu Salce; b) Išelska gora prijašnjoj na sěveru (Šafberg, s divnim pogledom na susědna jezera, 1780 m. ili 5630'); c) Höllengora medju Atterskim i Gmundskim jezerom; d) Dachsteinska gora medju Anižom i Trunom, iztiče Karlovim sněžnikom i malimi ledenjaci prekriti Dachstein (3002 m. ili 9498'); e) Mrtva gora (Todtes Gebirge) ili Prielov sklop Ausseu na sěveru i Truni na iztoku, krševita strma visočina, iznad koje se uzdiže visoki Priel (2511 m. ili 7945'); f) Visoki Pirgas i g) Veliki Buchstein kraj Admonta; h) Sengsenska gora, osamljeni vapneni sklop Vindisch garstenu na sěveru. Sve su ove planine Aniži na zapadu, dočim joj se na iztoku ove uzdižu: i) Vor planina; k) Dürrenstein (5922'); l) Oetscher (5970'); m) Trasenska gora; n) Sněžna (Schnee-) planina; o) Rax planina i p) Sněžnik (Schneeberg, 2076 m. ili 6566'). — Ovim goram na sěveru steru se druge nizke uzporedne kose, navlastito Hausruck (802 m.); na sěvero-iztoku proteže se k Dunavu kraj Beča ogranak — Bečki lug (Wienerwald), koj kraj Tristinžke doline nastaje, najviša mu je glavica Schöpfl (893 m. ili 2826'). Sěverni ogranak Bečkoga luga je Kahlengebirge, kojega je krajna točka Leopoldovo brdo (449 m. ili 1330').

c. *Južna Alpe.*

Prema ustanovljenoj razdělbi iztočnih Alpah prema srednjim, spadaju k srednjim Alpam oni dělovi južnih Alpah, što se prostiru Adiži na zapadu, dočim se oni, što joj se protežu na iztoku, k iztočnim Alpam broje. K srednjim Alpam pripadajući dělovi južnih

Alpah odlikuju se veličanstvenim razvitkom svojih oblikah te zauzimaju ove razděle:

1. Ortlerske Alpe steru se gornjoj Adiži na jugu, a gornjoj Adi na iztoku; Stilfska jih prosěka spaja s Retskimi središnimi Alpami; sižu s glavnim bilom do Tonalskoga sedla (1876 m. ili 5935'), dočim se iztočno protežu do brda Spitzner, a jugo-zapadno do ceste, koja vodi od Edola preko sedla Aprike u Tresendu. Ortlerske se Alpe odlikuju i visinom i krasotom svojih oblikah. Ortler (3906 m., 12356') i Zebru (Königsspitz, 3854 m. ili 12194') najviši su vrhunci.

2. Adamello gromada, na sěveru mu je medjom sedlo Tonal i Val di Sol, ogromni razkidani sklop s istoimenom glavicom (3557 m. ili 11252'), koja pripada k Italiji.

3. Tridentinske Alpe obsižu one planine, koje sa zapada omedjašuju gromade Ortlerska i Adamello, a s iztoka Adiža, a rěčnimi su prosědi i dubokimi presěci razkidane u ove sklopovite gromade: a) Nonsbržke Alpe medju Adižom i Val di Sol; b) Brentska hrpa medju Val di Sol na sěveru, Adižom (medju Tridentom i Mezzolombardo) na iztoku, jezerom Doblino i prosědom Sarke na jugu, najviši je vrh ove krasne hrpe Cima di Brenta (3249 m. ili 10279'); c) Val di Ledro, hrpa medju prosěkom Sarke na jugu, medju cestom od Tione kroz Judikarije do jezera d' Idrò na zapadu, a Sarkom i Gardskim jezerom na iztoku; d) Gromada Orto d' Abramo i Monte Baldo (vrh, 2220 m. ili 7022') medju Sarkom i Gardskim jezerom s jedne, a medju Adižom s druge strane; duboki prosěd medju Rivom i Mori razstavlja je medju sobom.

Iztočni dio južnih Alpah, što se prostire Adiži i Eisaku na iztoku, děli se na ove glavne hrpe:

1. Lesenijske Alpe medju Adižom i Brentom, uzporedo razglobljena gora s glavicami la Furma (7650') i Monte Pasubio (2233 m. ili 7065').

2. Južnotirolske Alpe obsiže ono prostrano gorje, što se poput četvero-kuta prostire Val Sugani na sěveru, a zatvara ga Adiža, Eisak, Rienza, Drava i Piava. Ovo je gorje razstavljeno na više osobitih sklopovah, od kojih su ovi znatniji: a) sklop Cima d' Asta (2693 m. ili 8518'); b) Fasanske Alpe, Val Sugani na sěveru (Vedretta marmolota, 3495 m. ili 11056'); c) Šlern Bolzanu na iztoku; d) Peitlerkofel dolini Grodno na sěveru;

e) Seekofel medju enebržkom i höllensteinskom dolinom; f) Monte Antelao potonjoj hrpi na iztoku (Monte Antelao, 10297'); napokon g) Monte Pelmo medju kordevolskom i ampezanskom dolinom.

3. Karnske Alpe sižu na sěveru do Drave, na iztoku do Bělaka i doline Naborjetske (Malborghet); kartičko i zilsko razdolje děle je na dva děla, od kojih se sěverni nazivlje Zilskimi planinami, sižućimi do Drave na sěveru, a svršuje se s Dobračem (Bělačka planina, 2154 m. ili 6814'). Najviši je vrh u Karnskih Alpah kraj Sextena, Kreuzbergkofel (2691 m. ili 8512'), a u Zilskih Eisenspitz (9297'). Ovih se Alpah hvataju.

4. Julske Alpe, koje se dižu kao divlje razkidane planine medju Tagliamentom i podkorěnskom Savom; sastavljene su iz vapnenih divljih sklopovah, od kojih najznatniji opasuju veličanstvenu kotlinu Bohinjsku, naime Triglav (2865 m. ili 9063') sa svojimi golimi stěnami, pa Babji zub (Mangert, 2675 m. ili 8462'), a medju niže spada Canin (2275 m. ili 7200') i ledom oklopljeni Krn (2245 m. ili 7101').

5. Idrijske gore hvataju se južnoga ruba kotline Bohinjske, prostiruće se medju Sočom i Savom, srednja im je visina 2000', a najviši je vrh Plegaš (1563 m. ili 4944'). Ove gore prelaze na jugo-zapadnom i južnom rubu u široke krševite ploštine, u šumu Tarnovansku (Mrzavec 1406 m. ili 4448') i u šumovitu Hrušicu (1262 m. ili 3992'), izpod koje se golo vrhopolje Nanoš (1299 m. ili 4109') uzdiže. Ove se gore spuštaju kraj Postojne i Razdrtoga (Praewald) u krašku visočinu, koja se razlikuje na kranjsku i istarsku krašku visočinu.

6. Karavanke hvatajuće se Karnskih A., uzdižu se kao běle vapnene stěne Dravi na jugu medju Trebižem i Slovenskim Gradcem; „Veliki stol“ (2233 m. ili 7064') Ljubelu na zapadu najviši je vrh. Nastavak ove kose prostire se ravnim pravcem do pokraj Maribora, to je 6 m. dugo Pohorje, osamljeni granitni sklop, koj se penje šumovitom Velikom kapom do 1539 (4867') metarah iznad mora.

7. Kamničke (Steiner) Alpe, zovu se takodjer Sučavske (Salzbacher) ili Savinske (Sannthaler), dižu se Karavankam na jugu, kojih se hvataju na gori Uršuli i Seebergu; na zapadu spuštaju se u ravninu kranjsku i ljubljansku, a prelaze na jugu i jugo-iztoku u humlje Vačko i Celjska brda; zatvaraju veliku gorsku kotlinu, iznad koje se na zapadnom rubu uzdiže „Grintavac“ (2529 m. ili 8002') kao najviši vrhunac.

8. Celjska brda prostiru se Kamničkim Alpam na iztoku, a Pohorju na jugu, dopiru do Maceljske gore na medji Hrvatske.

d. Alpinski ogranci.

Alpam na sěveru i iztoku prostiru se više ili manje široke, stranom ravne, stranom brežuljaste brdovine, koje izvan alpinskoga kořěna leže; amo spadaju:

1. Austrijsko humlje od Ina do Bečkoga luga, 2—5 miljah široke visine, razprostranjene kraj Velsa i Linca u male dolinaste ravnine, u ostalom su brěžuljaste i brdovite. Hausručki lug medju Inom i Trunom diže do 2500 stopah nadmorske visine.

2. Štajersko humlje medju Fišbachskimi Alpami i Dravom, s Gradačkim, Optujskim i Lipničkim poljem: nizke šumami zarasle gore, kamo spadaju Slovenske gorice (sv. Križ, 635 m. ili 2009') Muri na jugu.

3. Fürstenfeldu i Radgoni na iztoku prostire se štajersko humlje sa šimežkom i šomodjskom visočinom nadalje k Dunavu. Šimežka se visočina prostire Blatnomu jezeru na zapadu i sěveru, uzdiže se u Bakonjsku šumu (Köröshegy 707 m. ili 2238'), pa u Vrtešku (Čoka 476 m.) i Pilišku goru (755 m.), a svršuje se kraj Višegrada na Dunavu. Šomodjska pako visočina diže se Blatnom jezeru na jugu, a srednja joj je visina do 200 m. iznad mora (Meček kraj Pečuha 671 m.).

4. Celjska brda nastavlja pogorje, koje se medju Dravom i Savom kroz Hrvatsku i Slavoniju pod raznimi imeni prostire. Pogorje spada u red srednjih gorah, jer mu najviši vrsi 95 m. ili 3000 st. nadilaze, zaraslo je gustom šumom, a hvata ga se nizko humlje i plodne dolinaste ravnine. Uz medju prema Štajerskoj stere se k Dravi gora Maceljska, a medju Sutlom i Krapinicom gora Kosteljska. Od vrelišta Krapinice i Bednje proteže se do izvora Lonje Ivančica (vrh 1060 m. ili 3355'); izmedju Bednje i Toplice diže se Toplička, a medju vrelom Bednje i Glogovnice prostire se Kalnička gora (vrh 643 m. ili 2034'). Iztočni nastavak Kalnika proteže se medju vrelištem Glogovnice i Ilove pod imenom Bila, duga kosica (284 m.), kojoj je směr jugo-iztočni.

S ovoga šumovitoga sredogorja odtiskuju se prema Savi dva znatnija ogranka Zagrebačka i Moslavačka gora. Zagrebačka gora oděľuje se medju Krapinom i Lonjom od glavnoga pogorja i prostire se k Savi do uštja Krapine; najviši joj je vrh Slěme

(1035 m. ili 3276'). Poréčje Krapine medju Ivančicom i zagrebačkom gorom brežuljasta je kotlina — Zagorjem nazvana, a odlikuje se vinorodnimi brežuljci i prirodnom krasotom. Moslavačka gora ili Garićka brda dižu se medju Ilovom i Lonjom; osamljena hrpa glavičah i humovah, zaraslih koje lozom koje šumom, dižu se poput otokah iznad nizine (Hunka 483 m. ili 1530').

Bilo-gora okretje se na slavonskoj medji na jug, a prostire se pod imenom Crnoga vrha (826 m. ili 2616') do vrela Běle i Orljave. Tu se děli gora na dvě grane: jedno se slěme proteže kao nastavak glavnoga pogorja pod raznimi imeni: Papuka (943 m. ili 3018'), Biloga vrha (788 m. ili 2496'), Krndije i Krstova vrha; krećući se najprije na jug, pa na zapad, a svršuje se kao Diljska gora na uštju Lonče. Druga grana nastaje na vrelu Orljave i proteže se poput polukruga pod raznimi imeni (obično Orljavske gore) do utoka Lonče. Ove obě grane zatvaraju Požežku kotlinu, koja nalići hrvatskomu Zagorju. Zapadna strana Požežke kotline razgranjuje se mnogimi krakovi, a medju timi je najznatniji Sujnik gora medju Pakrom i Savom (Brezovo polje 948 m. ili 3114'); iztočni pako ogranci požežkih gorah spuštaju se postupno k Djakovu, odkuda se stere povor kao trag glavnoga pogorja, i dopire do Dunava kraj Vukovara. Ovomu městu na iztoku diže se povor postupno u humlje, a dalje prema iztoku u pravo gorsko slěme, koje se proteže Dunavom uzporedo sve do naproti uštju Tise, do Staroga Slankamena, gdje se s ravninom izravnjuje. To je Fruška gora, najiztočniji alpinski vrhovi, koje srednji dio zovu Vrdnikom, a najviši joj je vrh Crveni Čot (536 m. ili 1698').

4. Južno-iztočnom Kranjskom prostire se kraška tavanasta suha visočina, razrovana dubokimi uvalami i koriti, a svršuje se na Ludovicejskoj cesti kraj Rěke; Sněžnik (1796 m. ili 5682') joj je kraj Lože najviši vrh u Kranjskoj, a Risnjak (1516 m. ili 4827') pod Kamenjakom u Hrvatskoj. Najznatnija su pogorja ovoj visočini Oštri vrh i Rog kraj Novoga města, Pivka planina s Javornikom (1266 m. ili 4006') kraj Postojne i Čičarija medju Trstom i Rěkom. Gorjanci su joj napokon nizki ogranak, koj se stere medju Savom i Kupom (Žumbrkom), te razstavlja krčku od kupske doline (sv. Gera 1175 m. ili 3718'). Ostalo gorje, što se prostire Gorjancem na iztoku, zove se Okićkom ili Samoborskom gorom (Plešivica 780 m. ili 2467'). S ove gore odtisknje se nizki ogranak, protežući se kao šumovite humlje prema uštju Kupe u Savu

te razstavlja medju sobom doline obijuh ovih rěkah: to su Vukomeričke gorice, koje se rědko iznad 190 m. (600') uzdižu.

5. Istarsku krašku visočinu, popunjujuću istoimeni poluotok, obrubljuje poput bedema sa sěvera Čičarija, koja se stere od Trsta do Kvarnera (Slavnik 3200'). U jugo-iztočnom joj kraju diže se na sěvernom obronku Sia (3915'), a nedaleko Kvarnera Planik (1268 m. ili 4011'). Južni obronak Čičarije prelazi u krševito vrletno slěme, koje se na jug do Plomina stere, najviši mu je vrh strma Učka (1394 m. ili 4410'), a skrajni zglob M. Sisol (832 m. ili 2631') medju morem i Čepičkim jezerom. Jugo-zapadni dio poluotoka kraška je ravnina, koja se prema iztoku uzdiže, a prosěca ju Mirna, Lim i dolina Arše.

Kras je u obće suha, kamenita i razrovana visočina, kojom se protežu strma i krševita pogorja, izpresěcana je koritastimi uvalami i dolovi, ublovi ponikvami i spiljami (Postojnska, sv. Magdelene u Kranjskoj, Trebička kraj Trsta i dr.), u koje vode poniru, a na drugom městu opet provaljuju. Opustošenjem šumah ogoljeni Kras podoban je usred oluje okamenjenu moru, a proteže se navlastito uz more i na daleko u nutrnju zemlju.

B. Gorske sastavine Balkanskoga poluotoka,

Sastavine gorja Balkanskoga poluotoka, koje se na vrelištu Kupe hvataju alpinskih ogranakah, a prostiru se austro-ugarskom monarhijom, prekrivaju sa svojimi ponajviše golimi, kršovitimi i vapnenimi gromadami južnu Hrvatsku i cělu Dalmaciju.

1. Medju Kupom, Unom i Jadranskim morem prostire se južno-hrvatska kraška visočina, zatvorena sa dva uzporedna suvisla pogorja (Velebitom i Kapelom - Plěšivicom), protežuća se morskoj obali uzporedo, a sastojeća se od čestí iz ogromnih u šumu obraslih slěmenah i kosah. Unutri pako preděljena je popriečnimi slěmeni, unutar kojih steru se visoka polja, veći i manji dolovi i kotline, kojimi teku ponajviše vode-ponorice. Ravnina ove visočine uzdiže se do (632 m. 2000'), a znatniji gorski vrhovi preko (1580 m. 5000') nad morem. Na toj se pako visočini razlikuju ova pogorja:

a) Kapela uzdižuć se izpod ceste Ludovicejske prostire se južno-iztočnim směrom do Plitvicah ili vrelišta Korane. Sedlo medju Jezeranom i Modrušem (878 m. ili 2778'), preko kojega vodi Josipova cesta iz Senja u Karlovac děli ju na Veliku ili sěvero-zapadnu i Malu ili južno-iztočnu. Velikoj je Kapeli srednja visina

(950 m. ili 3000'), a najviši joj je vrh Bělalasica (1533 m. ili 4850'); medju drugimi glavicami osobito se iztiče zatubasti Klek (3744'). Maloj je Kapeli srednja visina do 630 m. (2900'), a najviše su joj glavice Seliški vrh (1248 m. ili 3948') i Mala gorica (1230 m. ili 3910').

b) Plěšivica se uzdiže uz medju Turske Plitvicam na jugu; sa svojimi zglobovi razgranjuje se prema vrelištu Zrmanje, gdje se s Velebitom sastaje, zatvara ju s iztoka dolina Une sa svojimi pritoci gdě joj se ogranci Dinare hvataju. Zapadni su joj obronci krševiti, a iztočni u šumu zarasli, a najviše su joj vrhovi Ozeblin (1658 m. ili 5244') i gola Plěšivica (5217').

c) Velebit, jugo-zapadni rub visočine, proteže se od vrelišta Zrmanje do gore Vratnika nad Senjom. Ova krševita i divlja planina puna je vrletnih uvalah, bilo joj nije prekinuto, morske su joj bočine strme kršne i gole, prava kamenita pustinja, a iztočni su joj obronci šumoviti i položitiji. Sedlo Ostarijsko (958 m. ili 3033') děli Velebit na dva krila; južno-iztočno i sěvero-zapadno; najviše su mu glavice Vaganski vrh (1758 m. ili 5563') i Sv. Brdo (1752 m. ili 5547') na onom, a Velebitska Plěšivica (1654 m. ili 5232') na ovom krilu.

Medju jednim i drugim pogorjem prostiru se srednje gore, koje poput zglobovah oba pogorja vežu, naime Vrbačka staza (864 m. ili 2800') i Kamenita gorica (950 m. ili 3000'). — Izmedju tih pako pogorja i njihovih zglobovah prostiru se visoka polja: Otočka ili Gačka ravna dolina (474 m. ili 1500') Lička (570 m. ili 1800') i Krbavska ravnina.

d) Kraj Plitvicah prostire se pogorje medju Koranom i Unom i děli se na dvě grane; zapadna se proteže medju Koranom i Glinom pod imenom Petrove gore (Petrovac 507 m. ili 1602'); iztočna pako grana razprostire se medju Glinom i Unom do Kupe i Save pod imenom Zrinskih gorah (Samarica 616 m. ili 1947'), Vranova glava (477 m. ili 1508'), prelazeći u nizku ravninu (300'), koja se proteže do samih bregovah Save.

2.) Dalmatinsku krašku visočinu zatvaraju poput južne Hrvatske dva pogorja, iztočno i zapadno. a) Na tromedji medju Dalmacijom, Hrvatskom i Turskom (Bosnom) dižu se Dinarske planine, koje se prostiru medjom dalmatinskom, zovu se na visini sinjskoj Prolog i prelaze kraj Imošća u Tursku; najviše su im glavice Dinara (1811 m. ili 5729'), Sanči brdo (1677 m. ili 5304') i Tovrnica (1273 m. ili 4026'). b) Primorska kosa nastaje kraj Šibenika te se pod raznimi imeni prema jugu proteže, a rěke ju — Cetina

i Neretva — prodiru. Medju Krkom i Cetinom dižu se nedaleko Šibenika Monti Tartari sa svojimi golimi glavicami (Kičin 804 m. ili 2544'). Iza Golih brdah trogirskih diže se Mosor (1339 m. ili 4236'); kraj prosěda Cetine nastaje Biokovo (sv. Juraj 1766 m. ili 5587'), koje se Bilić gorom prema dolnjoj Neretvi proteže. Neretvi na jugu diže se na poluotoku Pelješcu Vipera (967 m. ili 3058'), Slanu na sěveru Rog (867 m. ili 2742'), kraj Cavtata Sněžnica (1241 m. ili 3926'), a na medji kotorsko-hercegovačkoj Orjen (1898 m. ili 6004') najviši vrh Dalmacije. Kraj potonje gore prelazi pogorje u visočinu crnogorsku, koja se hvata sa svojimi visokimi strmimi i golimi bočinami medje od Risna do Lastova. Iznad Risna diže se Goli — (1371 m. ili 4167'), a iznad Budve Majna-vrh (1313 m. ili 4152'). — Izmedju primorskoga i medjašnoga pogorja ima više osamljenih vapnenih gorah, medju ostalimi Bukovica, Promina, sklop Svilaja (1516 m. ili 4797'), Sibenik (1319 m. ili 4173') Poljicam na jugu. Primorski su bregovi strmi i krševiti, gore suhe i gole.

Otoci protežuć se s primorskim pogorjem uzporedno, uzdižu se strmo iznad žala morskoga; kao što kopno dalmatinsko, tako su i otoci visočine, prekinute podmorskom prosědinom. Na Cresu je najviše brdo Sis (638 m. ili 2017'), na Lošinju Osor (584 m.), na Krku Triskovac (541 m. ili 1712'), na Braču Sv. Vid (785 m. ili 2484'), na Hvaru Sv. Nikola (634 m. ili 2006'), na Lastovu Hum (421 m. ili 1382'), a na Visu Hum (592 m. ili 1872').

C. Česko-moravska visočina.

Česka je s tri strane gorami opasana visočina, koja zauzimlje iztočnu stranu němačkoga sredogorja. Sve glavne gore, koje ovu visočinu opasuju, medjašne su gore, spadajuće na polak u područje monarhije. Česko-moravskoj visočini ove su sastavine:

1. Česka šuma (Böhmerwald) začimlje Ogri na jugu i proteže se do Kapličkoga sedla, satavljena je iz više uzporednih slěmenah, zatvara Česku s jugo-zapada i děli ju od Bavarske. Ovo gorje razstavlja kraj Tahova sedlo Novotržko (449 m. ili 1420'), kojim prelazi železnica iz Česke u Bavarsku, na dvě polovine: a) na sěvernu nižu (pravi Česki les) i b) na južnu višu (Šumavu). Sěverna polovica pada sa svojimi ogranci prema Smrekovnjaku, na njoj je najviši vrh Crhov (1069 m. ili 3382') i Dilen (915 m. ili 2895'). Južna je polovina divlja, bilo joj je zatvoreno, neprohodnim

je gvozdom zarasla i gudurami razrovana; najviše glavice Arber (1455 m. ili 4604′) i Rahel (1448 m. ili 4580′) leže u Bavarskoj, dočim je Polken (1376 m. ili 4352′) nedaleko bavarske i gornjo-austrijske medje.

Prigorje i ogranci Ceske šume na českoj strani: a) Carski lug (Kaiserwald) Hebu na iztoku (Glatze 974 m. ili 3081′); b) Teplanska gora (Třeboun 811 m. ili 2564′); c) Čbanski lug kraj Žatca Ogri na jugu, 5 mil. dug, a 528 met. (1669′) visok; d) Brda, slěmena Berunki na jugu (Koruna kraj Příbrama 569 m., Tremšin 822 m.); e) na jugu stere se više glavnonu bilu Šumave uzporednih pogorjah, koja su medju sobom razstavljena dolinami, navlastito tople Vltave; od kojih pogorjah zapadno začimlje Klatovu na jugu, drugo na Votavi, tretje kraj Prahaticah, a sva se svršuju na Vltavi kraj Rožmbrka i Krumlova. Na prvom se diže Kubani (1357 m. ili 4294′), a poslědnje se zove Blanski lug (Schöninger, 1080 m. ili 3416′).

2. Krušna gora (Erzgebirge) nastaje na vrelištu Elstere kao Sračja (Elster) gora i proteže se medju Českom i Saskom do lěvoga brega Labe, do njezinoga prosěda — „labskih vratah“; spušta se ponajviše strmo, visokimi bočinami u Česku, na visini joj se stere studeno, šumovito vrhopolje, prosěceno dugimi prodoli, prelazeć na sěveru lagano u nizinu. Krušna je gora poradi svojega rudnoga obilja i rudnih vrelah na velikom glasu. — Najviši je dio gore kraj varošice Dar božji (Gottesgab), ležeće 1233 m. (3900′) visoko, a najviša su brda Keilberg (1275 m. ili 4032′) kraj Joahimova i Spitzberg (1107 m. ili 3503′).

3. Česka srednja gora diže se Krušnoj gori na jugu medju Bělom i dolnjom Ogrom poput otoka iznad nizine. Taj krasan prěděl pun je čunjastih brdah, a najviša je glavica Milešovka (838 m. ili 2634′).

4. Sudetsko gorje prostire se na sěvero-iztočnoj medji Českę od sěvero-zapada prema jugo-iztoku izmedju Labe i gornje Odre, a sastavljeno je iz više kosah i visočinah.

Glavní im je sklop Špiglički Sněžnik, kao razvodje Morave, Orlice i slęžke Nise, koje na tri različite strane světa teku. Sudetskomu su gorju sastavine ove:

a) Medju Labom i Izarom Pěščanička (Stěne, Elbesandsteingeb.) i Lužička gora, razstavljene prosědinami na više obljajah: zapadni se kraj zove saskom i českom Švicarskom, a Ješken (1013 m. ili 3206′) joj je najviše brdo.

b) Izarsko pogorje sastoji se iz tri uzporedna grebena, koja s najvišega vrha izlaze (Tafelfichte 1124 m. ili 3557'), a izmedju širokih slěmenah teče Izara.

c) Krkonoše (Riesengeb.) dižu se kao gorski bedem, spuštajući se položitije u Česku, a strmije u Slezku, široka im slěmena zatvaraju labsku kotlinu i vrelište Upe. Iznad glavnoga slěmena uzdižu se od zapada na iztok Visoko kolo (hohes Rad, 1506 m. ili 4764') i Sněžka (1601 m. ili 5066'), dočim se s nutrnjega bila diže Krkonoš (1435 m. ili 4540'). Ovi vrhunci dopiru iznad medje drvetja, na slěmenu se steru močvarni travnici, na kojih se drži neka vrst planinskoga gospodarstva.

d) Pogorje Kladsko zatvara veliku kotlinastu dolinu gornjega toka sležke Nise, a sastavljaju ga ovi dělovi: Reichensteinska ili sležko-medjašna gora, koja kotlinu sa sěvero-iztoka zatvara. Na jugo-iztoku je Kladski (Veliki ili Spiglički) Sněžnik (1417 m. ili 4482') na tromedji Česke, Moravske i Slezke. Sněžniku na sěvero-zapadu prostiru se istim směrom dva divljom Orlicom razstavljeua slěmena, kojih se zapadno Orličkom gorom (českim bilom) zove (Dežnaj 1111 m. ili 3516'). Onkraj sedla kraj Dušnika (Reiners) proteže se istim směrom Hejšovina (Heuscheuer 725 m. ili 2394'); odavle na sěver razrovano Poličko bilo, protežuće se nadalje k Rosohatečkim stěnam (Wersbachergeb.), koje se hvataju poprečnoga Ubršova.

e) S kladskoga Sněžnika proteže se k sěvero-iztoku kratak gorski zglob, tako zvano Vučje slěme (Wolfsrücken); Koprnik (1417 m. ili 4482') diže se posred duge visoke kose, koje sěvero-zapadni dio zove se pomenutom Reichensteinskom gorom, a jugo-iztočni dio zove se moravsko-šležkim Jasenikom, i proteže se do sedla kraj Granice (Weiskirchen). Jasenik je visoka gora, na kojoj se bilo i glavice uzpinju iznad šumskoga pojasa, pada strmije u Moravsku no što u Slezku; najviša joj je glavica Praděd (Altvater, 1487 m. ili 4704'). Njezin južni dio, Lipniku na sěveru, na kojem Odra izvire, zove se Odranska gora.

f) Na prosědu mirne Orlice kraj Kralika nastaju česko-moravska medjašna brda, koja se malo ne na pravac protežu do sedla Kršbaumskoga. To nije prava gora, no široki povor, koj s obě strane lagano pada, iznad kojega se pojedine glavice dižu. Visina ovoga širokoga dubokimi dolinami izpresěcana povora raste sve to više prema jugu: kraj Jiglave se diže Javořje (836 m. ili 2640'), Hradiško (769 m. ili 2432'), kraj vrelišta Jiglave

i Dije. Sěvero-zapadna položina tvori jedan dio česke, a jugo-iztočna jedan dio moravske stupnjevine; prema jugu spuštaju se brda k Dunavu strmimi obronci i vrleti. Ovo brdovito dubokimi dolovi izpresěcano vrhpolje zove se kraj Linca Greinskim, a iztočnije Veinbržkim lugom, te se Manhartskom gorom kraj Horna strmo završuje.

D. Karpatsko gorje.

Karpati prostiru se poput luka i opasuju ugarsko-dunavsku ravninu; sa zapada zatvara je Morava, Bečva i Odra, a na sedlu kraj Granice u Moravskoj hvataju se Sudetskoga gorja; na Dunavu začimlju kraj Požuna, a dospěvaju opet na Dunavu kraj Bazijaša, zapremajuć površinu od 9000□ kilom. Duljina njihova polukruga nadmašuje dužinu alpinske osi, ali glede visine vrhunacah daleko zaostaju iza Alpah, jer najviši vrsi jedva prelaze medju věčitoga sněga. Karpati se děle na četiri glavna razděla.

1. Zapadni Karpati medju Moravom, Bečvom, Odrom i Olšenicom s jedne, a Oravom, Turcem i Nitrom s druge strane; njihove su ove sastavine: a) Mali Karpati, koji se prostiru do Mijave, srednja im je visina 473 m. (1500'). b) Ovih se hvata na moravskoj medji Běla gora protežuća se Vagom uzporedo, divlja je i ruši se strmo k Vagu; sěverni joj se dio Javornikom zove, a u južnom je kraju Javorina (967 m. ili 3060') najviše brdo. c) S vom gorom uzporedo stere se medju gornjom i dolnjom Bečvom druga kosa, na ime Jablunka gora (Lisa gora 1320 m. ili 4176'); zapadna joj se grana proteže pod imenom Beskidah do Granice te skapča Karpate s moravsko-sležkim Jasenikom. d) Nastavak Běle gore je kosa Beskidah, kojoj je Babja gora (1789 m. ili 5660') najviši vrh. Ovu kosu skapča poprečni zglob s gorom Jablunkom i odtiskuje na vrelu běle Orave na jug ogranak, koj se Oravskom Magurom zove (Mali Krivan 1667 m. ili 5275'). e) Nastavak ove gore je ona znatna kosa, koja kao Glogovačka ili Nitranska gora prati Vag na lěvom mu brěgu (Inovec 1051 m. ili 3325').

2. Srednji Karpati prostiru se medju Oravom i Nitrom na zapadu i medju Dunajcem, Popradom i Hernadom na iztoku; sastavine su im ove:

a) Tatra ili Središni Karpati medju crnom Oravom, Dunajcem, Vagom i Popradom, sastavljena iz tri medju sobom oděljena zgloba. *Visoka Tatra* divlja, i studena planina, sastavljena iz

golih, raztrganih stěnah, koje se vrletno iznad širokih dolinah uzdižu. Ovomu su sklopu osobita obilježja: oštrljati i uzki greben, prodolja na gornjem kraju poput kotla zaokružena, mala gorska jezera (morske oči), nestašica pravih ledenjakah, jer se samo goli krševiti oštrci dižu iznad medje věčitoga sněga. Najviši su vrhunci: Grldorfski (2647 m. ili 8374') i Lomnički oštrc (2632 m. ili 8328'), Veliki Krivan (2492 m. ili 7884'). Visoka Tatra prelazi visinom na iztoku u sredogorje — Šipušku Maguru, koja sa Ždjarskoga sedla hvata.

b) Liptovske planine ili Nizke Tatre, silna kosa dižuća se s visokom Tatrom uzporedo, stere se od zapada k iztoku medju Vagom, Gronom i Hernadom, a najviše su gore: Čertova svadba (1940 m. ili 6138'), Kralova hora (6130') i Djumbir (2043 m. ili 6402').

c) Medju Nitrom i Gronom prostire se Ugarsko ili Šćavničko Rudogorje (Velika Tatra). Na jugu i iztoku Grona prostire se Ostrovsko gorje, koje s iztoka Zlatina i Ipola zatvara, a dopire do male ugarske ravnine (Sitno 1030 m. ili 3258'). Ovoga se gorja hvataju na iztoku Gemerske gore, koje se prostiru medju gornjim Gronom, Zlatinom i Rimavom (Fabova hora 1441 m. ili 4560'). Dolnjoj Ipoli na iztoku prostire se Novogradsko pogorje, koje se hvata Matre (1007 m. ili 3186'), dočim je ova opet na iztoku skopčana s gorom Bikom kraj Miškovca. Izmedju Hernada i Tople proteže se podulje pogorje, kojega se sěverna polovica Šovarskom gorom (1500'), a južna Hegjaljom (779') zove, sastojeća se iz vinorodnih brěžuljakah tokajskih.

3. Sěvero-iztočni Karpati ili karpatski Crni les, široka, jednovita, gvozdom prekrita kosa, nastaje onkraj prosěda Popradova i proteže se do erdeljske medje. Najviši su vrhunci: Černa hora (2096 m. ili 6175'), Ruski na vrelu běle Tise (1925 m. ili 6090'), Pop Ivan (1925 m. ili 6090'). Na ugarskoj strani prostire se Crnomu lesu uzporedo dugačko potoci iz presěcano prigorje. — Vrholet gora, koja se neposredno u veliku ravninu spušta (Varlo 1058 m. ili 3348').

4. Erdeljski Karpati zatvaraju razgranjenimi zglobovi erdeljsku visočinu, koja je obrubljena planinami, dočim joj je nutrašnjost brdovita visočina, jer samo kraj Kološvara, Sibinja, Fogaraša i Brašova steru se veće ili manje dolinaste ravnine. a) Od sedla medju Višom i zlatnom Bistricom prostire se visoko pogorje na zapad — Erdeljski sěverni Karpati (planine Rodnanske),

koji sižu do Husta na Tisi; Ineu (Kuhhorn 2281 m. ili 7218') i Cibles (1836 m. ili 5808') su jim najviši vrhunci. b) Erdeljski iztočni Karpati začimlju Rodnanskim sklopom, na vrelištu Viša, Samoša i Bistrice, prostiru se iztočnom medjom, sastavljene su iz više šumovitih kosah, a izprosěcane mnogimi klanci (Borgo, Gimeš, Ojtoz); najviše su glave Lukač (2107 m. ili 6666'), Nagy Hagymos na Gyergyskoj gori (1798 m. ili 5688') i Sölöshegy na Čik-gori (1478 m. ili 4674'). Ovo je pogorje do Čik-sereda visoko i zatvoreno, a od ovud pada visinom. Iztočnim Karpatom uzporedo stere se od sěvernoga Moriškoga do južnoga Oltina kuka kraj Brašova 20 miljah duga kosa — Hargita (1741 m. ili 5508'), njezini ogranci prekrivaju pod raznimi imeni svu zemlju medju Morišem i Oltom. c) Južni rub ili Erdeljske Alpe (Sibinjske planine) prostiru se do prosěda „Crvenoga tornja“ (Rotherthurm) poput silnoga bedema (Bučec, 2519 m. ili 7969'). Crvenomu tornju na zapadu nastavlja se glavno bilo obilazeć vrelišta Žila proteže se do Bazijaša na Dunavu, te zatvara s napramnimi srbskimi gorami poslědnju veliku sutěsku dunavsku kraj Oršave. Najviša su brda strma i gola, naime Čukaš (1944 m. ili 6150'), Kraljeva stěna (2243 m. ili 7098') i u Fogaraških planinah Negoj (2541 m. ili 8040'). d) Zapadni rub erdeljske visočine zatvara Erdeljsko Rudogorje, sastavljeno iz više šumovitih kosah, koje se steru od iztoka k zapadu, mnogovrstno su medju sobom prepletene, a posebna su im imena: Bück medju Samošem i Krasnom, Bihar (vrh 1845 m. ili 5838') medju vreli maloga Samoša, Aranjoša i crnoga Körösa.

§. 4. Ravnine.

Austro-ugarska monarhija ima dvě prostrane ravnine: a) ugarsku i b) galičku.

Ugarska se ravnina prostire medju Alpami i Karpati i obsiže 2000 [] m.; sleme, što no se proteže od Ostrogona prema Blatnomu jezeru, děli ju na dolnju ili veliku i gornju ili malu. Velika ugarska ravnina (1700[] m.) stranom je vrlo plodna, a městimice močvarna i pěskovita, kao pustara Kečkemetska medju Dunavom i Tisom, pa Debrecinska medju Tisom i Körösem. Kraj uštja Tise diže se Titeljski povor, a medju Pančevom i Bělom crkvom pěskovito humlje (Bělo brdo 600'). Južni kraj (jugo-zapad Banata i jug Bačke) pokriva zemlja crnica, koja je neizcrpive plodnosti. — Mala ugarska ravnica (300[] m. od Požuna do Ostrogona, pa od Soprona

do Seredi na Vagu, na sěveru je plodna, a na južnom i zapadnom kraju močvarna i pěskovita.

Velika ugarska ravnina prostire se nuz Dravu (Podravinom) Savu (Posavinom) i njihovimi pritoci u Slavoniju i Hrvatsku, zalazi poput dragah medju gore i dopire do štajerske medje (330[] m.), uz brěgove rěkah ponajviše je močvarna i pěskovita. Podravina (330') prelazi u Medjumurje; Posavina (300') kraj Zagreba u Turovo polje, a medju Siskom i uštjem Lonje u Lonjsko polje, koje do pod Moslavačku goru zalazi. Uz lěvi brěg Kupe medju Karlovcem i Jaskom stere se obilno navodnjena ravnina Pokupje.

Galička ravnina (gotovo 1000[] m.) prostire se od sěvernoga podnožja Karpatah, gdje nastaje iztočna europska ravnina, i stere se preko Poljske i Ruske. Galička je ravnina valovita i humljem izprekidana, na městih (kraj Lavova) do 1000' visoka i ponajviše plodna.

Manje ravnine su ove: austrijsko-pomoravska medju Dunavom i Moravom, medju malimi Karpati i gorom Litavskom; Tulnsko i Kamenito polje u Dolnjoj Austriji; Gradačko, Optujsko i Lipničko polje u Štajerskoj; Celovačka ravnina u Koruškoj, Hana u Moravskoj.

U Salzburžkoj, Tirolu i Erdelju ravnine su stegnute na rěčne doline, a u Českoj, Moravskoj, Slezkoj, Dalmaciji i Bukovini ima pojedinih širokih dolinah i kotlinah.

§. 5. Vode.

1. More.

Jadransko more pláče neračunajuć otoke do 1670 kil. (220 m.) u dužini kopno monarhije, od uštja Soče do preko Kotora. More zalazi u tri veća zatona: tršćjanski, rěčki (Kvarner) i kotorski; pa u nebrojene drage, a medju otoci i kopnom ima više kanalah (Planinski, Hvarski, Viški i dr.). Uz iztočnu mu obalu, navlastito dalmatinskoga primorja, stere se nîz većih i manjih otokah, koji su malo ne svi strmi, krševiti i razkidani, kao što je strma, krševita i razkidana sama obala na kopnu. Na uštju Soče dolaze lagune i prudovi. Primorje obiluje prostranimi lukami i izvrstnimi pristaništi, u kojih se ne samo brodovi od bure zaklanjaju, već pružaju mogućnost k uzdržavanju jakoga vojnoga i trgovačkoga brodovlja. Jadransko je more duboko, uz dalmatinske bregove teče jaka struja prema sěvero-zapadu, a oseka i plima jača je no što u moru Sredozemnom.

2. Rěke.

Monarhija je u obće premrežena velikimi ponajviše plovkimi rěkami, koje su za promet i trgovinu znatnimi putevi. Glavno europsko razvodje děli ju na dvě nejednake polovice: sěverna polovica šalje svoje rěke u Sěverno i Baltičko, južna pako u Jadransko i Crno more. Izmedju porěčjah zaprema Podunavje 75 postot. od cěle površine, dočim su ostala porěčja neznatna, jer na Polabje ide 8, na porěčje Visle 6½, Dněstra 5½, Adiže 2, Odre 1, Rajne $^4/_{100}$, a na porěčja svih primorskih rěkah idu 2 postotka.

a). *Područje Crnoga mora.*

1. Dunav je najveća rěka u monarhiji, a za Volgom najveća u Europi. Niže Pasova ulazi kao plovka rěka u monarhiju a kraj Oršave ju ostavlja. Podunavje děli se na više kotlinah, najznatnije su bečka, mala i velika ugarska kotlina. Dunav teče do niže Linca medju těsnimi dragami i posrěd šumovitih gorah, koje čine kraj Greina vrtloge (Strudel); blizu Beča razširuje mu se dolina i obsiže više otokah (Prater), a medju Hainburgom i Požunom, gdě prodire male Karpate i Litavsku goru, završuje svoj gornji tok. Srednji je tok nizkih obalah i slaba pada, zaprema medju Požunom i Komoranom veliki i mali Čalokez (I. Schütt); od vačkoga kuka kretje se na jug, teče velikom ugarskom nizinom opasujući više otokah (sv. Andrije, Čepelski, Margaretski). Drava suzbija Dunav pod Osěkom pravcem jugo-iztočnim prema jugo-zapadnim Karpatom i gorju Balkanskoga poluotoka, medju kojimi gorami lomi si sutěskami (klisurami) put do nizine. Dužina njegova toka měri u monarhiji 1350 kilom. (178 a. m.), površje mu je na ulazu 274 m. (879'), na uštju Morave 131 m. (414'), Save 64 m. (202'), a na izlazu kraj Oršave 39 m. (123') iznad mora visoko.

U Dunav utiču u monarhiji 123 pritoka, medju kojimi su znatniji, s desna:

Iller, Lech i Izar, vrelište im je u Tirolu, a prelaze u Bavarsku.

In ulazi iz dolnjega Engadina u Tirol, kojega protiče razdoljem; od Kufsteina razsěcajuć Alpe, prolazi bavarskom visočinom, a od uštja Salce medjom je prema Bavarskoj. Od Halla nosi ladje, a na uštju kraj Pasova obilniji je vodom od istoga Dunava. Najznatniji mu je pritok Salca, kojoj pritiče voda s Turah, kraj Haleina je plovka.

Truna postaje iz više jezerah solno-komorskoga dobra; protiče jezero hallstattsko i trunsko, niže Hallstatta je plovka, a kraj Velsa prelazi u ravninu.

Aniža (Enns) izvire na radstatskih Turah, protiče Štajersku, i ulazi u Dolnju Austriju, koju od Gornje děli.

Ips, Erlava, Bielach, Traisen i Fiša neznatne su rěčice.

Litava postaje na Sněžniku i Vechselu, stranom je medjom izmedju Austrije i Ugarske.

Raba izvire u Štajerskoj, kretje se k Ugarskoj, protiče široku plodovitu dolinu i utiče kraj Gjura.

Šarviz izvire u Bakonjskoj šumi, nosi ladje i utiče s pritoci Šio i Kapoš kraj Báta.

Drava izvire na Toblaškom polju u pustrskoj (bistričkoj) dolini, teče Koruškom i Štajerskom, kao rěka-medjašica medju Hrvatskom, Slavonijom i Ugarskom, a niže Osěka utiče. Kraj Maribora ulazi u otvoreno (optujsko) polje, gdě je već plovka; u varaždinskoj ravnici teče laganije, u Ugarskoj se radi nizkih brěgovah razlěva i obale su joj močvarne. Znatniji su joj pritoci: s desna Zila; s lěva Bela, Jezera, Labud, i Mura. Ova potonja izvire u Salcburžkoj, kraj Bruka kreće se na jug; teče do Gradca medju gorami, u Ugarskoj su joj bregovi nizki i močvarni, od Judenberga je plovka, a kraj Legrada se izlěva. Osim toga prima Drava jošte Bednju, Karačicu i Vuku kraj Vukovara.

Sava izvire pod Triglavom, postaje iz Save prodkorěnske i bohinjske (Savice), teče Kranjskom, Hrvatskom i Slavonijom, od uštja Une državnom je medjom prema Turskoj (Bosni) i Srbiji, a utiče kraj Biograda. Izpod Zagreba plovka je za male ladje, a od Siska nosi brodove i parobrode, dočim je za suše promet kadšto pretrgnut. Pobrežje joj je u srednjem i dolnjem toku s obě strane ponajviše polojito. Pritoci su joj s desna: Sora, Ljubljanica, Krka, Kupa i Una. Kupa teče do Severina těsnom dolinom, koja se kraj Karlovca razprostranjuje; od Severina nosi ladjice, od Karlovca brodove, a niže Siska utiče. Kupa prima s lěva Odru, s desna Dobru, Mrežnicu, Koranu odtičuću iz Plitvicah, pa Glinu, Petrinju i Sunju. Una izvire u Lici, prelazi u Bosnu, od Tepole do uštja kraj Jasenovca medjom je medju Hrvatskom i Bosnom, nosi ladje i za srednje vode. — Sava prima s lěva: Savinu, Sutlu, Krapinu protičuću Zagorje, Lonju s Čazmom, Ilovu, Orljavu i Bosut.

U Dunav se izlěvaju s lěve strane: Velika i Mala Mlina (Mühl), Krems i Kampa, koja kraj Kremsa utiče.

Morava dolazi sa spigličkoga Sněžnika u Moravskoj, u srednjem i dolnjom toku děli se na ramena i opasuje više otokah. Od Hodonina plove po njoj splavi, u južnom toku medjom je medju Austrijom i Ugarskom. Pritoci su joj Oskava, Bečva i Olšava, pa Hana i Dija. Potonja prima Švarcavu, a ova Svitavu, Česavu i Iglavu.

Vag postaje iz crnoga i běloga, izlěva se kraj Komorana, a od Novoga města je plovak. Pritoci su mu: Bela, Orava, Kisuca, pa Revuca, Turca i Nitra, koja prelazi kraj Novoga Zamka u ravninu i utiče u Vag-Dunav.

Gron teče uz južno podnožje gore Liptovske, kretje se kraj Banske Bistrice na jug, a utiče naproti Ostrogonu.

Ipola dolazi s ugarskoga Rudogorja, teče těsnom dolinom, a utiče kraj Soba.

Tisa, najveći pritok Dunava, postaje u Marmarošu iz crne i běle Tise i potoka Višo, kraj Ugoča ulazi u veliku ravninu, od Sigeta nosi manje, a od Solnoka veće ladje. Bregovi su joj nizki i često poplavljeni, stoga pravi velike bare, osobito na uštju njezinih pritokah. Znatniji su joj pritoci, s desna; Brzova, Bodrog, Hernad, Jegra i plovka Zagjva, koja kraj Solnoka utiče. Slěva utiče Samoš, koj dolazi iz Erdelja, te je vodom obilniji od iste Tise; zatim Körös (Križ), koj postaje iz brzoga, crnoga i běloga; plovki Moriš (Maruša), koj prima Aranjoš i Kokel; pa Begej, s kojim uzporedo proteže se plovki prěkop.

Tamiš obtiče poput luka plodni Banat, bregovi su mu močvarni, a utiče kraj Pančeva.

Karas, Nera i s Krajovom združena Crna.

Od slědećih Dunavskih pritokah spada stranom gornji tok, ili vrelište na monarhiju:

Olta ili Aluta izvire u iztočnom erdeljskom pogorju, provaljuje erdeljske Alpe i prolazi klancem „Crvenoga tornja“ u Vlašku.

Seret izvire na visočini, koja spaja Crni les s erdeljskom visočinom, protiče južno-iztočnu Bukovinu i ulazi u Moldavsku.

Prut izvire na Crnom lesu, teče u těsnom koritu Bukovinom, ostavlja ju na uštju Čeremoša i prelazi u Moldavsku.

2. Dnjestar izvire na sěvernom prigorju Karpatah u Galiciji, pravi sa Strvicom i Bistricom prostrane močvarine, od uštja

Strija nosi ladje, dĕli Galiciju od Bukovine i Ruske, a prelazi kraj Hotina u Rusku. Ostali su mu pritoci Švica, Lomnica, Sered, obĕ Lipe, Stripa i medjašni Žbruč.

Stir pritok Dnĕpra, izvire u Galiciji, razlĕva se u močvare i prelazi u Rusku.

b. Područje mora Jadranskoga.

1. Adiža (Etsch) izvire na Rešenšeideku (Malser haide) u Tirolu, ruši se dolinom Vintschgau do Merana, kraj Bolzana širi joj se dolina, odkuda je već i plovka; krčeć si dolinu medju strmimi klanci južnih Alpah, ulazi u mletačku ravninu. Pritoci su joj: Eisak, izvirući na Breneru, primivši Riencu utiče kraj Bolzana. Avisio, izvire na vedreti Marmolatti i teče fleimskom dolinom. Noce provaljuje klanać „Rochettu“ a izlĕva se kraj sv. Mihovila.

2. K porĕčju Pada spadaju u južnom Tirolu doline Sarke, koja u Gardsko jezero utiče i kao Minčio iz njega izlazi, pa Chiese, koja se u Oglio izlĕva.

3. Izmedju znatnijih primorčicah 4 pripadaju s cĕlim tokom monarhiji, naime Soča, Zrmanja, Krka i Cetina; Brenta i Piave pako hvataju se državne medje samo vrelištem, dočim Neretva samo močvarnim uštjem Dalmaciji pripada.

Soča izvire na zapadnom kraju Triglava, vijuga se uzkom dolinom na jug, prima Idricu i Vipavu, a izlĕva se kraj Tržića.

Zrmanja izvire u Lici, od Obrovca do uštja (u Novski zalĕv) valja se medju silnimi stĕnami; pomanje ladje plove s mora do Obrovca.

Krki je vrutak kod Topolja blizu Knina, hitro teče na jug do Skradina i lomi si put izmedju ogromnih stĕnah; izpod Skradina se već s morem spaja i tvori jezero „Prokljen“. Krka ima krasnih skokah i slapah, od 5 njih divan je onaj kraj Skradina, do kojega se s mora izvlače omanji brodovi.

Cetina izvire nedaleko Vrlike, do Trilja nizke su joj i često poplavljene obale, zatim teče naglo izmedju strmih stĕnah, te skače na slapove (Velika Gubavica), pa utiče u more kraj Omiša, odkuda do vodenicah Visečkih nosi manje brodove.

Neretva dolazi iz Hercegovine i ulazi kraj Metkovićah u Dalmaciju, a utiče s 12 trakovah u more; od uštja do Metkovićah plovka je za morske brodove.

U kraških krajevih ima i ponoricah, koje poniru u gudurah i špiljah, a podzemnim tokom izlěvaju se u koju drugu rěku ili u more, kao Rěčina, Gacka, Lika i dr.

c. Područje mora Sěvernoga.

1. Rajna prolazeć Vorarlbergom hvata se na 41 kilom. u duljini državne medje; na tom putu prima Ilu, dočim Bregenačka Acha neposredno utiče u jezero Bodensko.

2. Laba izvire iz više vrelah na Krkonošah, za Dunavom je najznatniji povodni put trgovinski; duljina toka u monarhiji iznosi 370 kilom. (49 a. m.). Českom teče poput luka; do Vrhlabe ruši se kamenitom těsnom dolinom; zatim teče ravninom; blizu Uštja (Aussig) biva joj dolina opet těsna i vrlo romantična, a prolomivši si put medju Krušnom i Pěščanom gorom prelazi u Sasku. Od Kr. Gradca nosi splave, a iza uštja Vltave plove parobrodi. Najznatniji su joj pritoci s desna: Cidlina, Izaŕa i Loučna. S lěva pako prima: Upu, Orlicu, Hrudimku i Bilinu. Ogra, kojoj priliče Tepla, izvire na iztočnoj ostrmini Smrekovnjaka, a utiče kraj Terezina. Najznamenitiji je Labin pritok Vltava, koja ju nadkriluje duljinom toka i obiljem vode, izvire na Šumavi, teče hitro medju visokimi brěgovi, od Budějovicah nosi splate, a kraj Melnika utiče. Vltavi su pritoci Malša, Lužnica, Sazava; pa Votava i Berunka, koja se u gornjem toku Mža zove.

d. Područje mora Baltičkoga.

1. Odra izvire na Jaseniku i prolazi Slezkom u Prusku, najznatniji su joj pritoci Opava, Ostravica i Olšenica.

2. Visla postaje iz više izvorah (male, běle i crne Visle) na Baranji; teče ponajprije těsnom strmom dolinom, koja se u Slezkoj razširuje. U srednjem toku spada k monarhiji obojom obalom; iznad srednjega toka medjom je prema pruskoj Slezkoj, a Krakovu na iztoku prema ruskoj Poljskoj. Od Dvorah nosi male, od Krakova srednje, a od Sandomira poveće ladje; plovka je na 364 kil. Najznatniji su joj pritoci

Biała, koju prima prije prelaza u Galiciju, pa Sola, Skava i Raba, koje joj sa Karpatah pritiču.

Dunajec postaje na visokoj Tatri, plovak je na 22 milje, a najznatniji mu je pritok Poprad.

Visloka dolazi s karpatskoga Crnoga lesa, a pritiče joj kraj Jasla Ropa i Sasiolka.

San izvire na sěvernom obronku Crnoga lesa, kraj Dinova savija se u kuk, na po toka je plovak (31 m.), a utiče niže Sandomira; prima Solinku, Oslavu, Vislok i Lubačovku.

Bug izvire blizu Zločova i teče u Rusku.

3. Jezera.

Monarhija neima mnogo velikih jezerah, najznamenitija su: Blatno (Plattensee) jezero u Ugarskoj je najveće (obsiže bez močvarah 690[] kil. ili 12[] m.), pritiče mu više potokah, 76 kilom. je dugo, a 11 do 15 široko; bregovi su mu na sěveru visoki, na jugu nizki i močvarni; děli se na dvě kotline, a površje mu je ponajviše nemirno. Nižidrsko je u savezu s obližnjom barom „Hanšag", voda mu je slana i ogavna, za lětne žege po gotovu se osuši. Bodenskoga kao i Gardskoga jezera jedva se hvata monarhija. Tim više obiluje monarhija alpinskimi jezeri, medju kojimi su najkrasnija tako zvana jezera „solno - komorskoga dobra" (Salckammergut), a najznatnija su Trunsko, Hallštatsko, Attsko, Měsečno (Mond), Celsko i sv. Wolfganga u Austriji, a Vallško u Salcburžkoj. U Štajerskoj: Grundelsko, Usovsko (Ausee) i Oedensko. U Koruškoj: Bělo, Milštadsko, Osojansko i Vrbsko. U Tirolu: Achensko, Plansko, Toblinsko i Kaldonačko. U Kranjskoj su tri krasna jezera: Korěnsko, Bohinjsko i Bledsko; dočim Cirkničko městimice sasvime presahne. Mala su jezera: Morske oči na Karpatih, sv. Ane u Erdelju, Plitvice u Hrvatskoj, Čepičko u Istri i Vranjsko u Dalmaciji.

4. Rudna vrela.

Lěkovitimi vreli i kupališti nadkriljuje monarhija brojem i vrlinom sve ostale europske države; najviše jih ima u Českoj i Ugarskoj. Česku odlikuju Karlove, Marijine i Františkove vari, Toplice, Bilina, Gieshübel, Libverda, gorke vode zaječička, sedlička i pilnička. Ugarska se ponosi Pješčani, Barděјevom, Trenčinom, Slijačem, Füredom i Mehadijom. Dolnja Austrija Badenom i Piravartom. Gornja Austrija Halom (jod) i Išelom. Salcburžka Gasteinom. Štajerska Gleihenbergom, Rogatcem, Dobranskimi i Laškimi toplicami. Kranjska Toplicami. Hrvatska Krapinom, Varaždinskimi Toplicami, Stubicom, Topuškom (sumpor), i Jamnicom (slatina). Slavonija Lipikom (jod) i Daruvarom, Moravska Luhačovicami. Erdelj Borsekom.

Koruška Prevalom i Bělom. Slezka Bistrom. Tirolska mnogimi kupališti srednje ruke. Uz velike soljane u sěvernih Alpah i Karpatih dolaze slatinske kupelji, naime u Halu, Išelu i Usovu, pa u Dubiecku, Starosolu, Vielički, Bolehovu, Haliču i Delatimu. Mnoga rudna vrela i nerabe.

5. Ribnjaci i močvarine.

U sěvernih zemljah ima mnogo velikih ribnjakah, najviše jih ima Česka, a najznatniji su: Rozenbržki ($6^3/_4$ [] kilom.) i Čeprka. Ribnjacî obiluje takodjer Moravska, Slezka, Galicija i Ugarska.

Močvarine obsižu u monarhiji znatan prostor, te su produkciji i zdravlju na uštrb. U svakoj zemlji ima kojegdje močvarinah, bud tresetinah u Šumavi i Sudetih, bud prostranih barah i kalužinah u nizinah i dolinah kraj rěkah (Dunava, Tise, Save, Körösa, Dnjestra, Tamiša i dr.) i jezerah (Blatnoga i Nižidrskoga). Najznatnije su močvare Sár-Rét, Ečedska, i Hanšag u Ugarskoj, Lonjsko polje u Hrvatskoj, Palača u Slavoniji i dr.

§. 6. Podnebje.

Pošto monarhija leži u sredini uměrenoga pojasa, zato joj je podnebje u obće blago, te prija bilinstvu i živinstvu. Al buduć da se prostire kroz 9 stupnjevah širine, pa što se po njoj prostiru visoka gorja i što joj je položaj ponajviše kontinentalan: naravska je tomu poslědica, da joj je podnebje vrlo različito i proměnljivo. Srednja godišnja toplota měnja se medju $7^1/_2$ (městimice na Alpah i Karpatih $6^1/_2{}^0$ i 5^0, a na Štilfskom prodolu — 3^0) i 15^0 C. (Dubrovnik); pada u obće od juga k sěveru 0.55^0 C. za svaki stupanj širine; a razlika u toploti medju najiztočnijimi i najzapadnijimi město iznosi $1^1/_4{}^0$ C. Što se u obće zemlja više udaljuje od mora prema kopnu, tim više raste razlika medju lětnom vrućinom i zimskom studeni; jer najveća razlika medju srednjom zimnom i lětnom toplotom opaža se u ugarskoj nizini (u Segedinu za 25^0 C.).

Visina zemlje nad morem utiče takodjer bitno na toplotu, da srednja toplota pada na svakih 208.5 m. (660') absolutne visine za $1^1/_4{}^0$ C.; s toga je sněžna medja na Alpah na visini od 2568·5 m. (8100'), a na Karpatih na visini od 2528 m. (8000') nad morem.

U obće se razlikuju tri klimatska pojasa: a) južni obsiže južnu Tirolsku, Dalmaciju, Hrvatsku, Slavoniju i Banat u Ugarskoj. To je najtopliji kraj, srednja mu je godišnja toplota odsěkom 15^0 do 11·2 C. b) Srednji pojas obsiže najveći dio monarhije, zima

je duža i oštrija, uspěvaju sve vrsti žita, kukuruz i vino, srednja mu je godišnja toplota 11·2° do 10° C. c) Sěverni pojas obsiže sěvernu Česku, najveći dio Slezke i Galicije, srednja mu je godišnja toplota $8^3/_4$° do $7^1/_2$° C.; vino i kukuruz neuspěva, a uz žito raste lan i konoplja.

Monarhija spada malo ne cěla u područje zapadnih větrovah. U južnih alpinskih krajevih vlada jug (Scirocco), a u kraških prědělih bura (sěvero-iztočnjak), koja dere poput silna vihra, osobito u uvalah i dragah, koje se prema moru otvaraju.

Monarhija se odlikuje obilnoštju atmosferičkih padavinah. Najviše obiluju kišom južne i alpinske zemlje (105 cm.), najmanje iztočna Česka, sěverna Moravska, Galicija, Bukovina i ugarska nizina (40 cm.). U obće u iztočnoj polovini monarhije manje pada kiše, no li u zapadnoj; jer se upliv juga neproteže na sěverne zemlje, koje su od južnih visokimi gorami oděljene. Južni Tirol, Primorje, Kranjska, Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i južna Ugarska spadaju u područje jesenskih i prolětnih kišah, dočim u sěvernih krajevih monarhije ponajviše lěti daždi.

II. Žiteljstvo.

§. 7. Absolutno i relativno žiteljstvo.

Absolutno žiteljstvo, ili ukupni broj živućih u državi stanovnikah, ustanovljuje se narodnim popisom. Poslědnji je popis obavljen 31. prosinca 1869., kojim je izkazano u austro-ugarskoj monarhiji svega skupa **35,904.435** stanovnikah. Tim zauzimlje monarhija brojem stanovnikah četvrto město medju europskimi državami: nadmašuje ju u tom pogledu Ruska, Němačko carstvo i Francezka.

Relativno žiteljstvo, to jest razměrje medju brojem stanovnikah i prostorom na kojem prebiva, zove se takodjer gustoća žiteljstva. Ovo se razměrje tim izrazuje, što se kaže, koliko stanovnikah žive n. pr. na 1 [] kilometru, odnosno na 1 [] milji. U monarhiji žive odsěkom na četvornom kilometru 58 (na 1 [] m. 3168) dušah. Al je žiteljska gustoća prema prirodnim odnošajem zemlje, zaslužbi i zanimanju stanovnikah vrlo različita; dočim oko velikih gradovah ili u obrtnih kotarih relativni broj stanovnikah srednju gustoću čěsto mnogostruko nadvisuje (rumburžki kotar 344), pada nasuprot u planinskih dolinah i nizinskih ledinah na 20 (lienz-čki

kotar 14, Zell am See 11), pače izpod 10 (u visokih dolinah marmaroških) na 1 [] kilometar.

Broj absolutnoga i relativnoga žiteljstva

		na 1	
a) zemlje državnoga věća:	ukupno	[] kil.	g. [] m.
Dolnja Austrija	1,990.708	100	5229
Gornja Austrija	736.557	61	3381
Salcburžka	153.159	21	1177
Štajerska	1,137.990	51	2791
Koruška	337.694	33	1793
Kranjska	466.334	47	2566
Primorje	600.525	75	4139
Tirol s Vorarlbergom	885.789	30	1663
Česka	5,140.544	99	5448
Moravska	2,017.274	91	4997
Slezka	513.352	99	5492
Galicija	5,444.689	70	3819
Bukovina	513.404	49	2705
Dalmacija	456.961	36	1967
Ukupno . . .	20,394.980	68	3741
b) zemlje ugarske krune:			
Ugarska	11,530.397	51	2816
Erdelj	2,115.024	38	2076
Hrvatska i Slavonija	1,864.034	43	2300
Ukupno . . .	15,509.455	58	3168
Svega skupa . .	35,904.435	58	3168

§. 8. Narodnosti.

Žiteljstvo austro-ugarske monarhije sastavljeno je iz raznovrstnih (19) narodnostih, koliko jih, osim Ruske, nijedna druga europska država nebroji. Žiteljstvo u monarhiji pripada trim jezičnim rodovom: a) indo-europskomu, b) semitskomu i c) altajskomu. Medju timi su Slaveni (46%), Němci (25%), Magjari (16%) i Rumunji (8·1%) brojem poglaviti narodi, koji sastavljaju žiteljstvo austro-ugarske monarhije.

Prema narodnomu popisu od 31. prosinca 1869. broji se od prilike:

Němacah	9,000.000	Hrvatah i Srbah .	3,060.000
Čehah	4,740.000	Talijanah	510.000
Slovakah	1,830.000	Rumunjah . . .	2,900.000
Poljakah	2,450.000	Magjarah	5,600.000
Rusah	3,060.000	Izraelitjanah . . .	1,250.000
Slovenacah . . .	1,250.000	Ostalih narodnostih*)	254.000

Medju ukupnim žiteljstvom obsižu u monarhiji Němci 25, Česi 13·2 Slovaci 5·1, Rusini 8·5, Poljaci 6·8, Hrvati i Srbi 8·5, Slovenci 3·5, Magjari 15·9, Rumunji 8·, Talijani 1·4, Izraelitjani 3·3, ostale narodnosti 0·8 postotakah.

U zemljah državnoga věća obsižu Němci 35, Česi 22·5, Rusi 12·8, Poljaci 12·1, Slovenci 5·7, Izraelitjani 4, Talijani 2·9, Hrvati i Srbi 2·6, ostale narodnosti 2·4 postot.

U zemljah ugarske krune Magjari 36, Rumunji 17·1, Hrvati i Srbi 15·7, Němci 11·5, Slovaci 11·9, Izraelci 4, Rusi 3, Slovenci 0·4, ostale narodnosti 0·9.

A. Narodi indo-europskoga roda:

Němci.

Němačko pleme stojeći u savezu sa svojimi suplemenici u Bavarskoj, Saskoj i Pruskoj zaprema medjašne krajeve prema inozemstvu u Českoj, Moravskoj i gornjoj Slezkoj. Němci prebivaju u suvisloj cělini, malo ne u cěloj Dolnjoj i Gornjoj Austriji, Salcburžkoj, sěvernom i srednjem Tirolu i u Vorarlbergu, u Koruškoj malo ne do Zile, u gornjoj i srednjoj Štajerskoj i městimice na zapadnoj medji Ugarske.

Osim toga je němačko pleme razasuto malo ne po svih zemljah monarhije poput osamljenih otokah. Najznatniji su jezični otoci: oko Budějovicah, Iglave i Svitave, Brna i Olomuca u Českoj i Moravskoj. Kočevje u Kranjskoj. Němačke naselbine u rudarskih i šipuških gradovih, uz Blatno jezero, po obroncih Bakonjske šume i Vrtaške gore, uz srednji Dunav, u aradskoj županiji, Banatu i Bačkoj u Ugarskoj. Erdeljski Sasi u brašovskom (Burzenland) i bistričkom kotaru (Nösnerland).

---

*) Ciganah 140.000, Furlanah 51.000, Jermenah 10.000, Ladinah 10.000, Bugarah 26.000, Skipetarah 3500, Grkah i Cincarah 3500, ostalih 10000 dušah.

Od navedenoga broja Němacah ide na alpinske zemlje blizu polovica (46½ %); gotovo tretjina (32.2 %) na Česku, Moravsku i Slezku; 2 na Galiciju i Bukovinu, 16·3 na Ugarsku, a 2·6 postot. na Erdelj.

Slaveni.

Slaveni se děle na pet glavnih plemenah, kojih se tri (Čeho-Slovaci, Poljaci i Rusi) broje na sěverne, a dva (Slovenci i Hrvato-Srbi na južne Slavene.

1. Česko-slavenski narod prebiva u većoj strani Ceske i Moravske, u zapadnom kraju dolnje Slezke i u sěvero-zapadnoj Ugarskoj; obsiže preko 18 postotakah ukupnoga žiteljstva morarhije i děli se na dvě grane: Čehe i Slovake.

a) Česki narod obsiže sredinu i iztočni kraj Česke (64 % površine), tičući se na dva města zemaljske medje, a u Moravskoj zaprema dvě tretjine prostora.

b) Slovaci stanuju u 15 županijah sěvero-zapadne Ugarske, a kao naselbine u 20 drugih županijah; sižu na jug do Dunava, a na iztoku do županije šariške i abaujvarske, prelazeći pomalo u rusko jezično područje.

2. Poljaci zapremaju najveći dio iztočne Slezke i zapadnu Galiciju, gdě su suvisla cělina; na jugu ih omedjašuju Karpati, koji su ujedno zemaljskom medjom. Posred Galicije prelazi poljsko područje pomalo u rusko: medja povučena od Jaroslava do Sanoka děli čisti poljski kraj zapada od pretežnijega ruskoga područja na iztoku. Ovo potonje označuje medja, povučena od Rave preko Žolkijeva, Bobrke, Drohobiča, Sambora i Liska; izmedju obijuh medjah stere se měšoviti poljsko-rusinski prěděl.

3. Rusi stanuju na obih obroncih sěvero-iztočnih Karpatah, Poljakom i Slovakom na iztoku, naime u iztočnoj Galiciji, sěvero-iztočnoj polovini gornje Ugarske i u zapadnoj polovini Bukovine. U humlju srednje Tise hvataju se Magjarah, a u Marmarošu i u Bukovini Rumunjah.

4. Slovenci obsižu južni kraj Koruške (od Zile preko Bělaka, Celovca i Velkovca), južnu Štajersku, gdě se jezična medja proteže od Ivnice, k Arnožu, Radgoni i sv. Gotardu u Ugarskoj; zemaljska medja prema Hrvatskoj ujedno je i jezičnom. Zatim zapremaju malo ne svu Kranjsku, najveći dio Gorice i Gradiške, sěverni rub Istre i někoje prěděle jugo-zapadne Ugarske (u žup. zaladskoj, željeznoj i simežkoj).

5. Hrvati i Srbi zauzimaju ostali dio Istre, Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, pa južni kraj zaladske i šomodjske županije, u kojih su zemljah malo ne u suvisloj cělini; zahvataju mnogobrojnimi otoci u južnu Ugarsku, navlastito u županiju baranjsku, bačku i tamišku. Otokah hrvatsko-srbskoga jezika ima takodjer u zapadnoj Ugarskoj: u županijah željeznoj, šopronskoj oko Nižidrskoga jezera (bosanski ili vodeni Hrvati), mošonjskoj i požunskoj, na Čepelu, oko Budima, pa u dolnjoj Austriji oko Litave, i u Moravskoj na medji austrijskoj južno od Dernholca, a zapadno od Mikulova.

Medja hrvatsko-srbskoga naroda u monarhiji proteže se od uštja Dragonje u Istri, prolazi uz morsku obalu do južne medje; s druge pako strane stere se od srbskoga Dunava, oko Běle crkve, Tamišvara, Arada, Segedina, Sente, Baje (na Dunavu), Mohača, Šikloša, Pečuha k Dravi, zauzima několiko naselbinah na lěvom bregu Drave i Mure; odovud ide uz medju Štajerske i Kranjske oko němačkih kočevskih naselbinah k vrelu i uštju Dragonje u Istri. Na toj medji graniče Hrvati i Srbi sa Slovenci i Talijani, Arbanasi (Škipetari), Rumunji i Magjari; a preko Save, Une i medje dalmatinske spojeni su sa suplemenici u Srbiji, Bosnoj i Crnoj gori.

Hrvatski i srbski jezik razlikuje se po naréčjih na kajkavsko, čakavsko i štokavsko. Kajkavsko narěčje vlada u sěvernoj Hrvatskoj (žup. varaždinskoj, zagrebačkoj, križevačkoj i polovinom bělovarske); čakavština se prostire kajkavštini na jugu (do Korčule), a štokavština na iztoku.

Od ostalih slavenskih plemenah žive několiko naselbinah Bugarah (26000) po rudarskih prědělih Banata, a Rusah (Lipovacah — 3500) ima u někojih městih Bukovine.

Romani.

Romani děle se na dvě različite grane: 1. na zapadne Romane, to jest: Talijane sa srodnimi Furlani i Ladini, pa 2) na iztočne Romane ili Rumunje.

1. Zapadni Romani:

a) Talijani stanuju kao suvisla cělina u Tridentinskomu kraju ili južnom Tirolu, te se hvataju na zemaljskoj medji svojih suplemenikah u gornjoj Italiji. Osim toga prostire se niz otočićah talijanskoga jezika duž jadranskoga primorja do najjužnije medje dalmatinske, a navlastito po primorskih gradovih; ima jih takodjer i na većih otocih kvarnerskih i dalmatinskih.

b) Furlani (51000) stan. prebivaju u jugo-zapadnom kraju Gorice i Gradiške (dolnjoj Soči).

c) Ladini (10000 dušah) živu u dolinah (Grodna, Eneberga) južno-iztočnoga Tirola, kojimi odtiču potoci k Piavi, Rienzi i Avisiju.

2. Rumunji zauzimaju polovinu Bukovine, veći dio Erdelja, prostrane krajeve iztočne i južno-iztočne Ugarske, dočim su na iztoku i jugo-iztoku spojeni sa svojimi suplemenici u Besarabiji, Moldavi i Vlaškoj. U Ugarskoj se proteže uz čistu jezičnu medju na zapadu nîz čistih i mêšovitih otokah, koji daleko zahvataju u aradsku i tamišku županiju; isto tako i na iztoku, u Erdelju, gdje se po sredini zemlje Rumunji i Magjari mêšaju. Rumunji se hvataju na jugu Srbah. Rumunjske naselbine u Istri izgubile su pogotovu svoju narodnost.

Od drugih u monarhiji živućih narodah indo-europskoga roda prebivaju Arbanasi (3500 dušah) kraj Zadra u Dalmaciji i u Srěmu na Savi. Grci s makedonskimi Vlasi (3400, „Cincari") stanuju po trgovačkih gradovih Ugarske i Erdelja, pa u Trstu i Beču. Jermeni (14000 d.) razasuti su po iztočnih županijah Ugarske, po iztočnoj Galiciji, Bukovini i Erdelju, gdě u někojih městih izključivo prebivaju.

B. Semitski rod.

1. Židovi ili Izraelitjani raztrešeni su po svoj monarhiji, najmanje jih ima u alpinskih zemljah, a najviše jih žive u Galiciji, Bukovini, Ugarskoj, Moravskoj, Českoj, Erdelju, Hrvatskoj i Slavoniji.

2. Cigani (140.000 d.), kojih porěklo nije jošte ustanovljeno, skitaju se po sěvernih i iztočnih županijah Ugarske, po Erdelju, pomanje jih ima u Galiciji, Bukovini, Hrvatskoj i Slavoniji, iznimice imaju stalna prebivališta.

Ova se oba plemena vode u pogledu etnografskom kao posebni narodi, u jezičnom pako pogledu nisu narodne osebine, jer obično govore (navlastito Cigani) jezik onoga naroda medju kojim živu. Židovi se ponajviše služe jezikom němačkim.

C. Altajski rod.

Magjari, opasani Němci, Slaveni i Rumunji zapremaju u suvisloj cělini ravninu Ugarske i iztok Erdelja (Sikulci.) Kraj toga ima više měšovitih prugah i magjarskih jezičnih otokah, koji

zahvataju u područje Slovakah i Rusah na sěveru, a Rumunjah na iztoku. U ostalom Erdelju ima većih čistih magjarskih otokah samó u kološvarskoj županiji, a drugdje su svagdě s Rumunji poměšani..

§. 9. Věroizpovědanja.

Po narodnom popisu od 31. pros. 1869. nabrojeno je u monarhiji rimokatoličke věre 23.750.776 ($^2/_3$ ili 66·65%) stanovnikah, sjedinjenih grkah 3,918.006 (10·9%), grkah iztočne věre 3,017.176 (8·52%), evangelikah augsburžkoga věroizpovědanja 1,356.311 (3·81%), evangelikah helvetskoga izpovědanja 2,128.349 (5·99%), a Izraelitjanah 1,372.333 (3·85%).

Katolici latinskoga obreda u pretežnijoj su većini u zapadnih zemljah: u alpinskih krajevih živu malo ne izključivo (98%), u sudetskih zemljah broje (95%), a u zemljah ugarske krune malo ne polovicu (48·67%) stanovnikah.

Sjedinjenih grkah najviše broji Galicija (43%), Bukovina (4%), Ugarska (9%) i Erdelj (28%).

Slědbenikah crkve grčko-iztočne broji najviše Bukovina (73%), Ugarska, Erdelj (31%), Dalmacija, Hrvatska i Slavonija.

Evangelici věroizpovědanja augsburžkoga (Luterani) živu najvećma u Ugarskoj, Erdelju, Slezkoj, Českoj, Moravskoj i Galiciji; věroizpovědanja helvetskoga (Kalvini) najviše u Ugarskoj, Erdelju i Českoj.

Izraelitjanah broji najviše Galicija (44%), Ugarska (39%), sudetske zemlje (12%), a najmanje alpinski krajevi (5%).

Sva ostala věroizpovědanja kao sjedinjeni i nesjedinjeni Jermeni, pa Unitarci (54.599 d.), kojih ima najviše u Erdelju, i druge nekrštjanske věre čine sve skupa zajedno 0·17 postotka.

§. 10. Prebivališta.

Poslědnjim je narodnim popisom pronadjeno, da stanovnici monarhije prebivaju u 927 gradovah, 2039 trgovištah, 73.252 sela i 5,327.572 kuće. Od toga ide na zemlje pod državnim věćem 738 gradovah, 1270 trgovištah, 52.919 selah i 2,887.359 kućah, a zemlje ugarske krune broje 189 gradovah, 769 trgovištah, 20.333 sela i 2,450.213 kućah. Prirodni odnošaji zemaljah i narodnje osebine žiteljstva znatno utječu na gustoću, veličinu i kakvoću prebivalištah. U gorah i humlju dolaze mala i raztrešena města i sel išta,

a u ravnini velika i suvisla města. Prema tomu u iztočnoj monarhiji ima velikih i guštje napučenih, a u alpinskih krajevih malih i rědje naseljenih městah. Gornja Austrija broji deseti dio selah sve monarhije, Česka polovicu gradovah svih zemaljah pod državnim věćem, a Ugarska više gusto naseljenih městah, nego li ostala monarhija: 90 městah broji medju 10 i 20.000 stan., a od toga idu 54 na ugarske zemlje; 42 města broje medju 20 i 50.000 stan., a od toga ima sama Ugarska 17. Sedam městah ima medju 50 i 100.000 dušah: Krakov, Subotica, Segedin, Brno, Lvov i Trst. Prag broji 157.000, a s Karlinom i Smihovom 187.000 stan.; Budim-Pešta sa Starim-Budimom 270.000 stan. i Beč (g. 1872.) 681.615, a s predgradji 901.635 dušah.

III. Fizična kultura.

Fizična kultura obsiže onaj dio pučkoga rada, koji se odnosi na izvadjanje prirodninah. To je pako izvadjanje dvostruko: ili se odnosi na izvadjanje a) plodinah bilinstva ili životinjstva, gospodarstvo i stočarstvo; ili b) na vadjenje rudah. —

§. 11. Gospodarstvo.

Gospodarstvo u najširem obsegu (sa šumarstvom i stočarstvom) u monarhiji je najpretežnija struka radnje te narodu najizdašnije vrelo zaslužbe. Poslědnjim je narodnim popisom izkazano, da se u monarhiji bavi gospodarstvom i područnimi mu granami preko 12 mil. dušah; ako se k tomu pribroje žene i děca, tada svega skupa $^2/_3$ od ukupnoga žiteljstva.

Zemlja ili tlo prikladno za gospodarske svrhe zove se zemljom plodovitom (produktivnom); ono pako tlo, što nije za gospodarstvo, zove se neplodovitim (neproduktivnim). Plodovita zemlja obsiže 89 postot. od ukupne površine, najviše je ima Česka (96·92%), a najmanje Salzburžka (80%). Na plodovito se tlo broje oranice, vinogradi, vrtovi i livade, pašnjaci i šume. Od sve plodovite zemlje gotovo tretjinu obsižu oranice, preko četvrtine (29%) šume, dočim sedmina odpada na pašnjake.

Najviše oranicah ima Moravska, Česka, Slezka, Galicija, Dolnja i Gornja Austrija, Ugarska, Hrvatska i Slavonija. Vinogradi obsižu najveći prostor u Dalmaciji, Primorju, Dolnjoj Austriji, Hrvatskoj i

Slavoniji, Ugarskoj, Štajerskoj i južnom Tirolu. Najviše travnikah imaju alpinske zemlje, Dalmacija, Primorje, Bukovina i južna Hrvatska, te su upućene uz ratarstvo i na stočarstvo. Osobito obiluju šumami prave alpinske zemlje, Bukovina, Hrvatska i Slavonija, a navlastito Erdelj, dočim najveća oskudica vlada u Dalmaciji, Primorju i na ugarskih pustarah.

§. 12. Ratarske plodine.

U monarhiji se siju sve vrsti europskoga žita, naime pšenica, raž, kukuruz, ječam i zob, pa napolica, proso i heljda. Žita rodi svega skupa do 215 mil. hektolitarah. Pogledom na množinu prvi je prirod raž, koje se izvodi s napolicom na godinu do 60 mil. hektol.; za tim je zob s 50 mil., pšenica s 40 mil., kukuruz i ječam svako s 30 mil., a prosa i heljde se izvodi do 5 mil. hekt.

Najviše razměrno žita rodi u Českoj, Moravskoj, Galiciji a osobiti u Ugarskoj, Erdelju i Slavoniji; pšenice ponajviše radja u nizinah ugarskih, osobito u Banatu, Slavoniji, Erdelju i u Českoj; raž je glavni prirod po gorskih krajevih; zob i ječam u Galiciji, a kukuruz se sije ponajviše u južnih zemljah.

Osim žita izvodi se sočiva preko 3 mil. hekt., najviše graška (70%), pasulja (20%), boba i sočivice. Sočiva najviše radja u Ugarskoj, Českoj, Galicij i Moravskoj.

Od gomoljikah i krme izvodi se ponajviše koruna, što nadomješta od česti nedostatak hlěba, osobito u onih krajevih, u kojih neradja dosta žita. Koruna se izvodi 90 mil. hek. a znatan je plod osobito u česko-moravskih i galičko-ugarskih gorah, pa u Austriji, Vorarlbržkoj i Kranjskoj. Kupusa (glavatog zelja), jer služi kao (kiselo) varivo ljudem za hranu, izvodi se 1350 mil. glavah. Repe izvodi se 18 mil. hekt. (30 mil. vag.); buraka do 30 mil. cent. ponajviše u Českoj, Moravskoj i Slezkoj, pa u Galiciji i Ugarskoj. Grahor se sije u većoj množini samo na sěveru. Děteline se znatno mnogo sije i měnja se s usěvi, izvodi se je 36 mil. cent.

Od tržnoga bilja sije se lan, konoplja, repica i duhan. Lan i konoplja teži se po svih krajevih monarhije · na sěvero-zapadu ponajviše lan, a na jugu i iztoku konoplja; lana se izvodi 1,200.000 c., a konoplje 1,800.000 centih. — Hmelj (srednji prirod 100.000 c.) znatna je ratarska plodina u Českoj (100.000 c.) te podmiruje potrebu malo ne cěle monarhije. Repice (srednji prirod 1 mil. hekt.) sije se sve to više, imenito u Českoj, Moravskoj, Galiciji,

navlastito u Ugarskoj, Erdelju i Slavoniji. Sadjenje duhana izključivo je državno pravo, dopušteno pod stanovitimi uvěti samo někojim zemljam; izvodi ga se do $1^1/_2$ mil. cent. Osim toga ima se tu jošte napomenuti ino tržno bilje, koje se sije i sadi ponajviše u vrtovih, ali mu je ukupna vrědnota dosta znatna; naime: broć, šafranjika, vrbovnik, katanac, kumin, komorač, aniž, šafran, gorušica, paprika, mak, sladič i dr.

§. 13. Vrtlarstvo i voćarstvo.

Vrtlarstvo napreduje u monarhiji sve to bolje, navlastito blizu gradovah, gdě izvadjanje povrtja sve to veću korist daje. Raznovrstnost povrtninah raste sve to više prema jugu. Najznatniji je izvod vrtlarstva loćika i glavati kupus, a na jugu broskva cvětača i artičoki, gdje se takodjer mnoge plodine, kao lubenice, dinje, plemenite buće i dr. medju kukuruzom siju.

S vrtlarstvom těsno je skopčano voćarstvo, kojim se osobito odlikuju Austrija, Česka, Moravska, Štajerska, Koruška, Tirol i Vorarlberg, premda je i drugdě tlo i podnebje vrlo pogodno voćarstvu. Znatan dio voća rabi za izvadjanje jabukovice i kruškovice. U južnoj Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji poglavita vrst voća su šljive, iz kojih se peče šljivovica i pravi pekmez (u Slavoniji, Českoj i Moravskoj) i mnogo se suhih šljivah promeće. Prirod voća cěni se na $3^3/_4$ mil. hektol. (6 mil. vag.) te nepodmiruje samo domaće potrebe, već ga znatno mnogo preostaje za izvoz. Južno voće radja uz more Jadransko: limunah něšto u južnom Tirolu, bademah (mendulah) i smokavah u Dalmaciji, Primorju, južnom Tirolu i primorskoj Hrvatskoj. Dudovi se navlastito goje po južnih zemljah, a městimice i po ostalih krajevih, gdě loza i kukuruz uspěva. Uz dalmatinsko primorje, na kopnu i otocih, u Primorju i Kvarnerskih otocih rastu čitavi lugovi maslinah, koji krajevi izvode preko svoje potrebe maslinova ulja (338.000 c.); u južnom Tirolu (400 c.) i hrvatskom primorju ima maslinah samo gdješto.

§. 14. Vinogradarstvo.

Vinogradarstvo monarhije je za Francezkom najznatnije, jer vinogradi obsižu ukupno 109 g. [] m. ili 0·96% od ukupne površine. Vinogradi se teže osim Galicije, Slezke i Salcburžke po svih drugih zemljah, a najpretežnije u Dalmaciji, Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji. Vinogradarstvo spada dakle u red najvažnijih gospodarskih privrědah, a vino medju poglavite gospodarske plodove, jer daje uz

težitbu žita i šumah viši godišnji srednji prihod, no ikoja druga gospodarska grana. Srednji godišnji prirod vina cěni se preko 23 mil. hektol. (40 mil. ved.). Izmedju austro-ugarskih vinah ima više vrstih, koje se vrlinom s najznamenitijimi inozemskimi uzporediti mogu; medju ugarskimi najčuvenije je tokajsko vino. U ostalom svaka vinska zemlja ima prědělah, koji radjaju izvrstnim vinom.

§. 15. Travnici.

Livade se istom pomnjom teže kojom i oranice. Livadarstvo je najbolje u alpinskih zemljah, a u Českoj se je najviše razvilo. Livade obsižu do 1296 g. [] miljah.

Pašnjaci obsižu u mnogih zemljah znameniti prostor, imenito u alpinskih zemljah, a osobito u Dalmaciji, Primorju i južnoj Hrvatskoj. Pašnjaci zapremaju u svem 1627 g. [] m. ili 14·37% od ukupne površine.

Probitak livadarstva vrlo je različit, najveću korist nose livade u Tirolu, jer se do četiri putah kose, gděno se na iztoku monarhije městimice samo jedan put kosi. Ukupna lětina sěna i otave računa se u godini na 340 mil. centah.

§. 16. Šumarstvo.

Monarhija je vrlo bogata šumom, jer ova zaprema 3298 g. [] m. ili 29·11% od ukupne površine. Osobito obiluju šumom Alpe, Karpati, kao što i sredogorje, dočim su dalmatinske (sada sitnogorice i šikarje) i istranske šume sasvime poharane. Razměrno i dobro uredjeno šumarstvo za svaku je zemlju veliko blago, ne samo radi drvah, nego i u podnebnom obziru. U šumarstvu je daleko napredovala Česka, Moravska, Slezka, Gornja Austrija i Salcburžka. Na jugu i na rubu ugarskih i iztočnih Karpatah dolazi hraštje, na sěveru i viših gorah crnogorica (jela), u nižih gorah bukva, a u vapnenih borje.

Koliko se drvah u šumah na godinu dobiva, to se točno proračunati neda, jer drva rabe za raznovrstne svrhe u različitih oblicih i po različitih měrah. Ako se proračuna koliko odsěkom na godinu daje drvah jedna ral šume, dobiva se na godinu od prilike najmanje 30 mil. hv. drvah. Najveća je oskudica na drvih po ugarskih pustarah, gdě je narod prisiljen trstikom, slamom, kuruzinom i istim sušenim gnojem služiti se kao gorivom; takodjer oskuděvaju drvi pojedini prěděli u drugih zemljah, navlastito u Galiciji.

§. 17. Stočarstvo.

Stočarstvo je duša gospodarstva, jer pruža rataru shodnih srědstvah, da može koristno rabiti polja i livade, to jest gnoj, tegleću i voznu marvu; a uz to hrani njega i njegove težake. Uz narodni popis obavlja se i popis stoke.

Konjah nabrojeno je u monarhiji ukupno 3,525.842. Medju pojedinimi zemljami razměrno najviše broji konjah Galicija (506 na 1 [] m.) i Ugarska (427 na 1 [] m.), a Dalmacija (76 na 1 [] m.) i Tirol s Vorarlbergom (31 na 1 [] m.) najmanje. Sve su konjske pasmine zastupane, od najteže (južno-štajerske) do najlaglje (ugarske), a od najveće (norske) do najmanje (bosanske). Monarhija se dakle odlikuje medju ostalimi državami brojem konjah i uztrajnimi pasminami, što domaću potrebu daleko nadmašuje. Oko konjarstva se pomnjivo nastoji u Salcburžkoj, Koruškoj, Českoj, Moravskoj, Slezkoj, Austriji, pa u Bukovini, Ugarskoj i Erdelju. Na oplemenjivanje konjah vrlo koristno děluju ždrebarnice, od kojih su najznamenitije u Českoj i Ugarskoj.

Mazagah i magaracah broji se 76.722, razměrno najviše u južnih zemljah (Dalmaciji, Primorju, južnom Tirolu i Ugarskoj), jer su narodu u gorovitih krajevih od velike koristi za nošenje tovarah.

Govedah je nabrojeno $12^2/_3$ mil., medju njimi 46% kravah; razměrno najviše govedah ima Gornja Austrija (2281 na 1 [] m.) s jedne, a Erdelj (do 1000 na 1 [] m.) s druge strane. Domaća su goveda različite pasmine, a razlikuju se po zemljah na švicarsku, tirolsku, ugarsku i poljsku pasminu. Bivoli se goje gděšto u Ugarskoj i Erdelju. Govedarstvo je najbolje u alpinskih zemljah, navlastito u Tirolu, Austriji, Salcburžkoj i Štajerskoj.

Ovacah broji se preko 20·1 m. glavah; razměrno najviše ima jih Dalmacija (3028 na 1 [] m.). Ovčarstvo je u monarhiji izmedju ostalih gospodarskih granah najsjajnije napredovalo, osobito u Českoj, Moravskoj, Slezkoj, Austriji i Ugarskoj. Ovce se svagdě pomnjivo goje, a domaća bagra nastoji se merinovkami oplemeniti, jer je finija vuna za obrtne svrhe od velike potrebe. Prostija vrst ovacah drži se za klanje, navlastito u Dalmaciji i Primorju.

Koze su po svoj monarhiji razplodjene, ima jih preko $1^1/_2$ mil., razměrno najviše po někojih gorovitih krajevih, a osobito u Dalmaciji (29%), jer su tamošnjemu siromašnomu narodu hranom koristne, al sdruge strane šumarstvu štetne.

Svinjah se računa do 7 mil. glavah, najviše u zemljah ugarske krune (38%), a najmanje u Dalmaciji (½%). Za gojitbu svinjah osobito su one zemlje prikladne, koje obiluju hrastovimi šumami, pak one, gdě se těra planinsko gospodarstvo, jer se za pitanje rabi sirutka; obrtne su zemlje takodjer prikladne, što tvorničarski otražci koristno rabe krmadi za hranu.

§. 18. Gojitba peradi, pčelah i svilacah.

Perad hrani se po svih krajevih osobito blizu gradovah, jer se koristnije razprodaje. Različite se vrsti drže, ponajviše kokoši, pa guske, kojih ima najviše u sudetskih i ugarskih (navlastito u Sikulskoj) zemljah. Na jugu se goje najviše patke, kopuni (u Štajerskoj) i purani (u Hrvatskoj), a golubovah ima svagdě.

Pčele se goje po svih zemljah, navlastito u Dolnjoj Austriji (na Moravskom polju), Ugarskoj, Galiciji i Erdelju, jer obilna lětna i jesenska paša po lipi, maku, dětelini, heljdi i dr. vrlo prija pčelarstvu. Košnicah je nabrojeno preko 1½ mil., a prihod meda i voska iznosi 350.000 centah.

Gojenje svilacah na jugu monarhije dosta je znatno, osobito u južnom Tirolu, Banatu, Srěmu, Kranjskoj i Primorju; u ostalih pako krajevih ponajviše su pokusi, iz kojih se to izvodi, da se i na sěveru dadu svilci gojiti. Čahuricah se dobiva u godini preko 30.000 centah.

§. 19. Lov i ribarstvo.

Znatna lova ima navlastito u gorovitih krajevih. Zec je najobičniji, osobito u sěvernih zemljah. Lov na visoku (jelene, srne) i crnu divljač (vepre) stegnut je na šumovite prěděle, na divokoze na visoke planine; sve se te životinje i u zvěrjanicih goje. Velikih grabežljivacah (medědah, vukovah, risovah) ima osobito u Karpatih, i u južno-hrvatskih gorah; sve to više jih nestaje, jer se děle nagrade za ubijanje. Leteće divljači ima svagdě. Gnjetelah ima najviše u Českoj; šakalah na dalmatinskih otocih, a bobarah u Dunavu, Litavi i Truni.

Pijavice love se po močvarah, osobito ugarskih i slavonskih, a pošto se koristno prodaju, zato se na prikladnih městih i goje.

Ribarstvo rěčko znatnije je od lova na divljač. Sve su gotovo rěke i jezera vrlo riboplodne, osobito Dunav, Tisa i njihovi

pritoci, pa Blatno jezero. Ribarstvom u ribnjacih bavi se svět osobito u Českoj, Moravskoj i Austriji.

Ribarstvo morsko više je samostalni obrt, te je izdašno vrelo zaslužbe u primorskih krajevih, navlastito u Dalmaciji i Primorju. Tuna, lokarde i sardelje najznatnije su vrsti, što se u veliko love i sole. Osim toga ima i drugih ribah i ljušturnjakah, kojimi se primorski narod hrani.

§. 20. Rudarstvo.

Austro-ugarska monarhija spada medju prve države glede raznovrstnoga obilja rudah. Iza gospodarstva najznatnija privredna struka žiteljstvu je rudarstvo s industrijom, koja se nanj osniva. Rudokopnja je najvažnija u Českoj, Ugarskoj, Erdelju, Štajerskoj, Galiciji, Moravskoj i Koruškoj. O rudokopnji žive ukupno do 300.000 st. ($^1/_3$ u ugarskih zemljah).

§. 21. Kovine.

Majdanah zlatne rude ima osobito u Ugarskoj (Šćavnica, Kremnica) i u Erdelju (Zalatna), a u pritocih Körösa i Moriša, u Dunavu, Tisi i Dravi izpire se zlato. Srebro se kopa u Ugarskoj, Erdelju i u Českoj. Zlata dobiva se 40, a srebra 920 centah.

Žeľěznih rudah ima po svih zemljah monarhije osim gornje Austrije, Primorja i Dalmacije; a najobilnije su u Štajerskoj, Koruškoj, Kranjskoj, Ugarskoj, Českoj i Moravskoj. Sirova i livena želěza (gvoždja) dobiva se 7·8 m. centah, od toga $^2/_5$ u Štajerskoj i Koruškoj, zatim ide Ugarska (16%), Česka ($12^1/_2$%) i Moravska ($11^1/_2$%).

Mjedene rude kopaju se ponajviše u Ugarskoj (Smolnik, Oravica i dr.), Tirolu i Bukovini. Mjedi dobiva se u godini 65.000 centah.

Olovom je najbogatija Koruška (Plibrk), osim toga kopa se u Českoj (28%) i Ugarskoj (15%), a dobiva ga se ukupno preko 100.000 centah.

Od svekolike žive, koja se na godinu vadi, dobivaju se gotovo $^3/_4$ u Idriji u Kranjskoj, ostalo odpada na Ugarsku i Erdelj. Žive se dobiva preko 10.000 c.

Kovine, kojih se manje dobiva jesu:

Kositar vadi se po najviše u Českoj (Krušnoj gori, 450 c.); kalamine i tutije najviše u Galiciji (oko Krakova), Tirolu, Koruškoj, Hrvatskoj i dr., a dobiva se do 40.000 c. zinka. Raztoka ima

navlastito u Ugarskoj, dobiva ga se preko 10.000 c.; **arsenika** u Českoj i Salcburžkoj; nikaljske rude u Ugarskoj, Salcburžkoj i Štajerskoj; volframove i uranove rude u Českoj, a kroma u Štajerskoj.

Premda su navedene rude u narodno-gospodarskom pogledu za monarhiju vrlo koristne, ipak je rukopnja na želězo, sol i ugalj, kao što i po drugih državah, znatno koristnija, pošto ove izkopine silno pomažu obrt i gospodarstvo.

§. 22. Nekovine.

Kamenom solju je monarhija vrlo bogata, ali to bogatstvo nije na sve zemlje jednako poděljeno. Slojevi kamene soli prostiru se od Vieličke južnom Galicijom, Bukovinom, Marmarošem i Erdeljem gotovo neprekinuto do Vlaške medje. U Alpah dolazi sol u solno-komorskom dobru: kraj Halstatta i Išela u Gornjoj Austriji, Auseea (Usova) u Štajerskoj, Halleina u Salcburžkoj i Halla u Tirolu. Varena sol dobiva se iz slanačah i slanih potokah, potonji izviru u Galiciji, Marmarošu i Erdelju na slanih gorah kao naravne slanače. Kamenite soli dobiva se 3½ mil. c., ponajviše u Galiciji (42%). Marmarošu (24%) i u Erdelju (34%). — Varene soli izvodi se 2·8 mil. c., od toga ide na komorne solane i Hallein 58%, na Karpate 30%, a na Tirol 12%. — Morska sol izvodi se u Primorju (Piranu) i u Dalmaciji (Pagu i Stonu), a dobiva se je 1¼ mil. centah.

Premda se sumpora svake godine sve to više dobiva, ipak se ga neizvodi koliko ga treba, pošto broj tvornicah za kemijske tvorine sve to više raste. Sumpora se izvodi na godinu do 50.000 c., a kraj bogastva sumporne rude moglo bi ga se i više dobivati.

Tuha (170.000 c.) nesamo što podmiruje domaće potrebe, već je preostaje i za izvoz.

Koceljne skriljke dobiva se preko 1 mil. c., navlastito u Českoj, Ugarskoj, Štajerskoj i dr.

Monarhija je glede kamenita ugljevja neizcrpiva, premda nije u tom pogledu sasvime iztražena, dočim se od poznatih ugljenikah znatni dio jošte nit nekopa. Ugljevja ima po svih zemljjah, osim Salcburžke i Bukovine, u někojih više, a u někojih manje. Kamenito ugljevje děli se na crni i smedji ugalj. Crnim ugljem (56%) najviše obiluje česko-moravsko gorje i Ugarska, a smedji se ugalj (46%) po svih zemljah nalazi. Prije 40 godinah dobi-

valo ga se 4$^1|_2$, a sada preko 200 mil. c. Oravičko ugljevje u Banatu drži se za najbolje u monarhiji.

T r e s e t a ima u alpinskih zemljah, Českoj, Ugarskoj i Galiciji, navlastito u močvarnih krajevih. Premda su mnoga tresetišta gotovo zapuštena, ipak se je izvodi do 1$^1|_4$ mil. centah.

A s f a l t n o k a m e n j e dobiva se samo u Dalmaciji i Tirolu, premda ga takodjer ima u Ugarskoj i Galiciji. Asfalta i kamena ulja dobiva se 56.500 c.

Gline i ilovače za opeku i lončarske tvorine ima svagdě u monarhiji; porculanske zemlje osobito u Českoj i Moravskoj, a raznovrstnih rudakah u Českoj i Tirolu. Kamena za gradju pa i lomljenjaka ima u gorah u izobilju. U Alpah se nalazi lěpa različita mramora; žrvnjevi, brusevi i škriljevac za krov dobivaju se na više městih na veliko. Sadre ima na sěveru i zapadu, a krede na iztoku i jugu carevine. Dragoga i poludragoga kamenja ima više izvrstnih vrstah, naime, opal se nalazi u Ugarskoj, granat osobito u Českoj; osim toga ima i ljubičnjakah, kalcedonah, beriljah, smaragdah, rubinah, safirah, topazah i dr.

IV. Industrija i obrt.

§. 23. Občenito obilježje.

Industrija preradjuje sirove plodine gospodarske i rudne putem mehaničkim ili kemijskim. Time se broje k industriji sve samostalne privredne struke, koje se takovim preradjivanjem prirodninah zanimaju. Industrija se děli na dvě grane: na tvorničarsku produkciju u veliko ili veliku industriju, i na mali obrt (zanat.) U monarhiji se zanima obrtnom industrijom do 8 mil. dušah.

Obrtnine děle se po preradjenih tvarih na glavne razrede, i po prirodnih carstvih, na koje spadaju, a redaju se po važnosti i množini tvorinah. Medju izvodi rudarstva, na prvom je městu želězna industrija, dočim su tvorine iz drugih kovinah (zlata, srebra, bakra, olova itd.) tim više nazad, što želězna industrija izvodi takodjer najveći dio pomoćnih strojevah. Iza toga dolaze zemljane, kamene, kemijske i druge onakve tvorine. Medju tvorinami, za koje se iz bilinstva gradja upotrebljava, najznatnije su pamučne, lanene i konopljene, produkcija papira, obrtnine drvene, pivovarstvo, produkcija

brašna i sladora. Izmedju obrtninah iz živinskih tvarih najznatnije su tvorine vunene i svilene, pa kožnate i druge ovakve tvorine.

Industrija je s jedne strane razgranjena po svih zemljah, osobito ako se sirovih tvarih za někoje obrtne struke svagdě ima, te je mali obrt preradjuje (izvadjanje hraniva, oděla, pokućtva i dr.). S druge se je strane industrija iz raznovrstnih uzrokah, navlastito prema nalazištu svoje gradje, vodenoj sili, uglja i dr., sbila u velike kotare, n. pr. želězarstvo u iztočnih alpinskih zemljah, staklena obrt u Šumavi i u sěvernih českih gorah, predenje pamuka na B. novoměstnoj ledini, u sěvernoj Českoj i Vorarlbergu, tvorine svilene u Beču, suknarstvo u Libercu u Českoj i Brnu u Moravskoj, produkcija tanka platna u Rumburgu itd. Tim su prave industrijalne zemlje Česka, Moravska, Slezka i Dolnja Austrija, a najmanje ima obrtnosti u Dalmaciji i Bukovini.

§. 24. Želěznine.

Ova obrtna grana spada medju najvažnije u monarhiji, navlastito se těra u Alpah, gdě ju pomažu nebrojene vodene sile, pa u Českoj. Waydhofen na Ybsi, Beč i Štajer s okolicom poglavita su središta želězne industrije. Kose i srpovi različita oblika izvode se napiljaci i vlastito u Waydhofenu i Stajeru, rašpe se prave u Austriji, te su na veliku glasu; kotlovi i druge ovakve tvorine u Gornjoj (Waydhofen) i Dolnjoj Austriji, Štajerskoj i Kranjskoj; žica u istih zemljah i u Českoj. Ručno oružje izvodi se u Gornjoj i Dolnjoj Austriji, Štajerskoj, Koruškoj i Českoj; različito orudje kovačko, ratarsko i dr. i lake tvorine (noževi, vilice, nožice i dr.) izvode se navlastito u Austriji (uz rěke Ybbs i Erlavu), u ostalom prave se i po drugih zemljah. Na glasu su fine želězne obrtnine, bečke tvorine za nakit, sitniž (Quincaillerie) i nožarske tvorine u Gradcu i Celovcu; puške lovačke u Borovlju (u Koruškoj), izvrstne lovačke sprave iz Beča i Praga; norimberžke ocaone tvorine i igle iz Niksdorfa i Karlovih varih; na glasu su bečke pěneznice tvrde od vatre, pa bečke světiljke, koje se izvoze u Němačku, Englezku i Francezku. Želězno kuhinjsko posudje pravi se u Dolnjoj Austriji, Českoj, Moravskoj i dr.

§. 25. Strojevi.

Strojna industrija poslědnje je vrěme znatno napredovala, nu ipak nepodmiruje domaće potrebe, pošto se englezke i amerikanske tvorine uvoze. Najviše tvornicah za strojeve broji dolnja Austrija

(u i oko Beča 26), zatim Budimpešta, Prag, Brno, Liberec i Trst. U mnogih tih tvornicah izvode se parni strojevi (4—1000 konjskih silah), lokomotivi, lokomobili, kotlovi, strojne sastavine i dr. Četiri petine strojevah, što jih Austro-Ugarska broji, kod kuće su pravljeni. Gospodarski se strojevi prave u Beču, Bečkom Novom městu, Pragu, Brnu i dr.; ali produkcija nepodmiruje domaće potrebe, jer se jih mnogo iz Englezke, Němačke i Amerike uvozi. Strojne tvornice izrade preko 1 mil. c. želěza, a potroše preko 1½ mil. c. goriva. — Šivala se poslědnje vrěme izvode u Beču i natěcaju se s amerikanskimi. Brodovi, što se na škverih u primorju grade, na glasu su radi izvrstne gradje i pouzdane radnje.

§. 26. Obrtnine iz ostalih kovinah.

Tvorine mjedene, kositrene i olovne ponajviše pravi mala obrt (zanatlije), kao i zlatne i srebrne stvari, za koje ima samo u Beču pojedinih tvornicah. Ove se tvorine, osobito bečke broncovne, nastoji glede ukusa usavršiti i radnike umětnički uzobraziti, za to je ustrojen muzej za umětnu industriju i umětno-obrtna škola. Světionici, svěćnjaci, tvorine uresne, crkvene sprave, kitnice i sprave broncovne izvode se navlastito u Beču; isto tako i stvari iz talmi-zlata, kina-srebra, alpake i iz drugih onakvih měšovitih kovinah.

Naučne i kirurgijske sprave i orudja prave se osobito u Beču Pragu i Pešti, a izvoze se u Němačku, Švedsku i Englezku. Glasbila spadaju medju najznatnije struke aust. industrije: glasoviri izvode se ponajviše u Beču (na god. do 3000), te se i u inozemstvo izvoze; gusle i svirale prave se u Beču, Pragu i u Krušnoj gori, a izvoze se za porabu vojničke glasbe u Englezku, Rusku i Braziliju; amo spadaju takodjer orgulje, harmonike i dr. Urarstvo je stegnuto na ure sa šetaljkom i na veća děla, dočim se sastavine za male ure ponajviše iz Švicarske dovoze.

§. 27. Zemljane tvorine.

Obilje porculanske zemlje i smedja uglja usavršilo je produkciju porculane u sěvero-zapadnoj Českoj. Oko Karlovih varih ima 14, a po svoj monarhiji 21 (4 u ostaloj Českoj, 2 u Ugarskoj) tvornica za porculanu, koja nepodmiruje samo domaće potrebe, već se i u inozemstvo izvozi. Kameno posudje pravi se navlastito u Českoj, Moravskoj, Štajerskoj i Dolnjoj Austriji. Tvorine iz pečene gline, osobito gradjevni nakiti izvode se ponajviše u bečkoj okolici, pa u Českoj,

Slezkoj i Salcburžkoj. Cěvi i peći prave se takodjer tvorničarski. Ogromne gradjevine poslědnjih godinah izazvaše silnu produkciju opekah, velike tvornice kraj Beča, Pešte i drugih većih gradovah nemogahu dosta opeke smoći.

§. 28. Staklenina.

Ova je obrtna struka u monarhiji s nova procvala, pošto je město drvah zaveden kao gorivo ugalj. Središte za produkciju stakleninah je Česka, koja broji do 120 staklanah, a kristalno joj je staklo nadkrililo englezko i belgijsko; staklen sitniž (Quincaillerien), umětni biser i dragulji prave se kraj Gablonca. Staklo za zrcala izvodi se u mnogih staklanah po zapadnoj Českoj, te se nadtěču s francezkimi i němačkimi. Staklane po ostalih zemljah, navlastito u Štajerskoj, Ugarskoj, Dolnjoj Austriji, Slavoniji i dr., produciraju ponajviše običnu stakleninu za domaću porabu.

§. 29. Kamenje i kamene tvorine.

U južnom Tirolu, Beču i Salcburgu izradjuje se mramor za gradjevne nakite, stolne ploče i dr. Brušenjem i izradjivanjem granatah odlikuje se Česka, a Beč izvadjanjem umětnih draguljah. Gradjevni kamen lomi se obrtimice kraj većih gradovah. Velike gradnje poslědnjih godinah vrlo su pripomogle produkciji vapna, koje se u Bečkom lugu takodjer u tvornicah žeže.

§. 30. Kemijske tvorine.

Produkcija kemijskih tvorinah raste sve to više, a někoje tvorine nenamiruju samo domaće potrebe, već se svake godine sve većma izvoze u inozemstvo. Najvažnija lučbenina, naime soda nepodmiruje potrebe, usuprot srieša, solne i sumporne kiseline izvodi se preko potrebe. Najviše kemijskih tvorinah izvodi se u Českoj, Dolnjoj Austriji i Slezkoj; a ugarske zemlje, južna Štajerska i Primorje najviše izvode srieša i pepeljike. Produkcija kamena ulja napreduje u Galiciji, ali jošte daleko nezalieže za potrebe. Glede ognjilah dolikuje monarhiji prvo město u světskom prometu, jer žigice, što se navlastito u Beču i Českoj izvode, razašilju se po cělom svetu. Sapun i svěće prave se svagdě, dočim se stearinskih svěćah mnogo izvozi; plina světlećega izvodi se po većih gradovih, a mnoge ga tvornice za vlastitu porabu izvadjaju.

§. 31. Hrana i pitje.

Izvadjanje mlinskih tvorinah zahvatilo je poslědnje vrěme silni mah, osobito u Ugarskoj, koja je g. 1869. brojila 22.233 mlina, dočim jih se u svoj monarhiji preko 5000 nabrojilo; medju timi mnogo ima parnih mlinovah, a središtem je ove obrtne grane Budimpešta.

Za izvadjanje sladora iz buraka nabrojeno je u monarhiji 251 tvornica, koje prerade 30 mil. cent. burak i do 2 mil. c. sladora izvode. Najviše ima tvornicah Ceska (157) i Moravska (47), pa Ugarska (26), Slezka (10), Dolnja Austrija (6) i Galicija (5).

Pivarah nabrojeno je (1872.) u monarhiji 2743, koje navariše u godini 12 mil. hekt. piva; najviše jih ima Česka (1000 s produkcijom do 15 mil. ved.), a najveće su pivovare oko Beča (3 izvode 1½ mil. ved.), pa u Plznju, 3 u Štajerskoj i 2 u Pešti. Piva se znatno mnogo (osobito u staklenicah) u inozemstvo izvozi.

Najviše tvornicah špirita i rakije ima u sěvero-iztočnih i iztočnih zemljah (u Galiciji, Bukovini i Ugarskoj). Od 131.542 pecare poslovalo je do 5000 tvorničarski. Sljivovica peče se u Hrvatskoj i Slavoniji; finiji likeri prave se u Dalmaciji (maraskin), Moravskoj, Ugarskoj, Dolnjoj Austriji, Trstu, Zagrebu i dr.

Prem da je u monarhiji pravljenje i razprodaja cigarah i duhana državni monopol, ipak se svake godine sve to više duhana preradi i sadi. Državnih tvornicah ima 36 (u ug. z. 10), a najveće su tvornice u Haimburgu (Dolnjoj Austriji), u Sedlecu (Českoj) i Fürstenfeldu (Štajerskoj).

§. 32. Pamučna obrt.

Sirov pamuk, što se u monarhiju uvozi, preradjuju se malo ne sav u predju. Obrtnost pamučninah ima svoja središta navlastito u Dolnjoj Austriji, gdě 46 tvornicah s 550.000 vretenah izprede 280.000 c. pamuka; pa u Českoj (88 predionicah), Vorarlberžkoj (21 s 200.000 vretenah), Gornjoj Austriji (7 pred.), Štajerskoj (3 pred.), u Tirolu (2 pr.), Gorici (2), Moravskoj i Slezkoj; u ostalom poněšto u Kranjskoj, Ugarskoj i u Erdelju. Ova se obrtna grana najbolje razvija u onih krajevih, gdě ima jake vode i valjane komunikacije, navlastito oko B. Novoga města, u sěvernoj Českoj, Moravskoj i Slezkoj, u Gornjoj Austriji, i u Vorarlbržkoj.

Pamučni se konac suče u mnogih predionicah, a najveća tvornica je u Haraticu u sěvernoj Českoj.

Pamučno tkalstvo ponajviše jošte je ručno dělo těra se i kao uzgredni posao gospodarstva. Običnih krosanah nabrojeno je preko 200.000, a strojnih 15.000. Tkalstvo je najjače razgranjeno u sěvernoj Českoj, Moravskoj i Slezkoj.

Štampanje pamučnih tkaninah těra se u někojih velikih tvornicah Česke, Dolnje Austrije i Vorarlbržke.

§. 33. Lanene i konopljene tvorine.

Ova obrtna grana těra se kao kućna obrt navlastito u viših prědělih karpatskih, naime u gornjoj Ugarskoj, Galiciji i Bukovini; Erdelju, Hrvatskoj i Slavoniji. Predionice sa strojevi sve to više napreduju, najviše u Českoj (Liberac, Trutnov) i sěv. Moravskoj, pomanje u Gornjoj Austriji, Galiciji i Ugarskoj. Vretenah je u svemu nabrojeno (g. 1870) 403.000, najviše u Českoj (3/5). Produkcija konca najznatnija je u Českoj (Rumburg) i Slezkoj (Bruntal).

Tkalstvo platna razgranjeno je po gore navedenih krajevih, osobito u dolinah krkonoških i sudetskih, dočim tkalstvo sa strojevi po malo napreduje. Nabrojeno je u svemu 560.000 krosanah za platno. Tvorničarska produkcija platna najznatnija je obrtna grana u pomenutih krajevih Česke, Moravske i Slezke, a poněšto i u Dolnjoj Austriji. Najbolje platno za jedra izvodi se u Moravskoj (Brno), a platnene vrpce u Českoj i u Dolnjoj Austriji, prteni konac najviše u Českoj (Rumburg) i Slezkoj (Bruntal), a konopi i užeta navlastito u Trstu i na Rěci.

§. 34. Vunene tvorine.

Za sukno i valjane suknene tvorine rabi se gargana predja (Streichgarn), a za nevaljane laka i tanja grebenana predja (Kammgarn). Mehaničko predenje gargane predje znatno je napredovalo, osobito se těra u Moravskoj i Českoj, pa u Slezkoj i poněšto u gornjoj Austriji, a grebenane predje u Českoj. Svega skupa broji se 680000 vretenah.

Suknarska obrt ima svoja središta u Moravskoj (Brnu), Slezkoj (Bělskom) i Ceskoj (Libercu), a radi se takodjer za izvoz u Ameriku, iztok i Italiju. Finija sukna izvode se tvorničarski u Namiestu i Celovcu, vojnička u Brnu i Iglavi. Za produkciju suknastih tkaninah (peruviennes, satins) tvornice u Brnu i Libercu su si slavno ime stekle. Tvornicah za tkanine iz grebenane predje središte je u Českoj (osobito u Libercu), Dolnjoj Austriji (Beč) i u Slezkoj. Kraj toga je kućno tkalstvo vrlo razgranjeno u iztočnih zemljah, navla-

stito Ugarskoj, Galiciji, Bukovini, Hrvatskoj i Slavoniji, kao i u Tirolu, Kranjskoj i Štajerskoj; jer svaka kuća ima jedna ili više krosanah, a izvode se krupna sukna, ponajviše za domaću porabu. Šalovi se prave u Beču, sagovi finiji u Beču, Lincu i Libercu, krupniji pako u Tirolskoj i Ugarskoj.

§. 35. Svilene obrtnine.

Osim někojih tkaonicah u Českoj i Moravskoj sva je svilena obrt koncentrovana u Dolnjoj Austriji, a navlastito u Beču, gdě ima (g. 1869.) 177 tvornicah za svilu i baršun, a 103 tvornice za vrpce. Bečke svilene tkanine za pokućtvo, crkvena oděla, pa atlasi, baršuni i svilene vrpce stekle su lěpo ime u světskom prometu.

§. 36. Ostale tkalačke obrtnine.

Industrija pletenih i petljanih tvorinah těra se na veliko ne samo u Českoj, Moravskoj, Slezkoj, Vorarlberžkoj, u Beču i u Erdelju (Brašov). Čipkarstvo i vezenje zavedeno je pred 30 godinah u Krušnu goru, te se njim bave žene sve to više, a u Vorarlbergu je od starine znatno vrelo zaslužbe. Šarena vezenja izvode se u Beču; ukusne oprave i rubenina na veliko se pravi u Beču, Pragu i Pešti, gdě se prave kišo- i suncobrani i umětno cvětje.

§. 37. Kože i kožnine.

Izradjivanje kože za obuću ponajviše je u rukuh malih obrtnikah, samo u glavnih gradovih izvadja se na veliko. Produkcija kože najjače je razgranjena u Českoj, Dolnjoj Austriji, Moravskoj, Goričkoj, iztočnoj Galiciji, Erdelju i Ugarskoj. Tvorine bečkih remenarah i sedlarah stekoše si priznanje, odlikuju se ukusom i jeftinoćom, a izvoze se u iztočne države. Rukavice prave se u Beču i Pragu na veliko, te se izvoze u inozemstvo. Kožnate kitnice izvode se osobito u Beču, odlikuju se ukusom i prodaju se u inozemstvo. Za pustene klobuke ima u Beču i Pragu tvornicah, koje na veliko rade.

§. 38. Papir i papirne tvorine.

Za produkciju papira neima mnogo tvornicah. U svem ima do 300 tvornicah i mlinovah. Najveće su papirnice u Českoj (23 tvor. i 100 mlinovah), Dolnjoj Austriji, Štajerskoj i u hrvatskom

primorju (Rěka); a u iztočnoj Galiciji, Bukovini, Ugarskoj i Erdelju izvode se prostije vrsti. Tvorine od papirštine i šareni papiri prave se osobito u Beču, Českoj, Tirolu, Štajerskoj i Ugarskoj; papirni tapeti osobito su bečki na glasu, tako isto i igraće karte. Knjigovežtvo posluje na veliko u Beču, Pragu i Pešti.

§. 39. Drvene i pletene obrtnine.

Gradjevno i umětno stolarstvo vrlo je znatno, navlastito u Beču, Pragu, Pešti i po drugih većih gradovih. Pokućtvo je osobito bečko na glasu, pravi se na veliko i odlikuje se kao i druge stolarske umětnine ukusom i jeftinoćom. Igračke od drva i kosti prave se u někojih tvornicah; uzgredno pako po někojih gorskih predělih, navlastito po Krušnoj gori, Gornjoj Austriji, Salcburžkoj i Tirolu. Tokarske tvorine, navlastito bečke (iz stive, jantara i dr.) na velikom su glasu. Pletenine prostije iz slame, trske i lika spadaju na uzgredni posao gospodarstva, dočim se finije obrtimice izvode.

§. 40. Obrt umětninah.

Ova obrtna struka izvodi kipove, slike, fotografije i dr. Amo se broje knjigo- i kameno-tiskare, koje pomnožavaju književne i umětne proizvode. Knjigo- i kamenotiskarah broji se u monarhiji preko 500, od kojih ide gotovo dvostruko na zapadnu polovinu monarhije. Najviše rade tiskare u Beču (44 knjigo- i 78 kamenotiskarah), Pragu i Pešti.

V. Trgovina i promet.

§. 41. Vrsti trgovine.

Geografski položaj austro-ugarske monarhije u srcu Europe, Jadransko more s prostranimi lukami, mnoge plovke rěke i železnice, što ju sa sviuh stranah prosěcaju, dovoljna su podloga za razvoj austro-ugarske trgovine, koja se je u najnovije vrěme znatno razgranila, te od godine do godine sve to više napreduje. O trgovini i prometu živi u monarhiji do 1·5 mil. dušah.

Trgovina děli se na nutrnju i vanjsku, obě vrsti razlikuju se na kopnenu i pomorsku trgovinu, dočim je izvanjska trgovina uvozna, izvozna i provozna. Roba, što se u

području něke države izvodi, prometje i troši, spada na nutrnju trgovinu. Proizvodi pako, kojih neima u zemlji, ili se njimi nepodmiruju domaće potrebe, uvoze se iz inostranih državah, dočim se domaći izvodi, koji se kod kuće nepotroše, u tudje države izvažaju. Taj se promet vanjskom trgovinom zove. Ako inostrana roba, odredjena za koju inostranu zemlju, samo državom prolazi, zove se taj promet provoznom trgovinom.

§. 42. Nutrnja trgovina.

Nutrnja je trgovina vrlo važna, raste pomnožavanjem prometalah, te se ponajviše u glavnih i većih gradovih stiče. Nutrnja trgovina monarhije vrlo je živahna: iztočne zemlje prometju više prirodninah, a zapadne više obrtninah. Pogledom na robu děli se trgovina na žitnu, na trgovinu stokom itd. u koju svrhu drže se žitni i marvinski i dr. sajmovi. Najznatnija su tržišta glavniji gradovi većih zemaljah, navlastito Beč, Pešta, Prag, Linac, Salcburg, Liberac, Plzenj, Brno, Olmuc, Opava, Bělsko, Lvov, Brodi, Crnovice, Požun, Šopron, Debrecin, Košice, Zemun, Osěk, Zagreb, Sibinj, Brašov, Gradac i Bolzan; zatim pomorske luke, osobito Trst i Rěka.

§. 43. Vanjska trgovina.

Monarhija děli se na dva carinska područja: jedno obsiže Dalmaciju, a drugo ili obće austro-ugarsko carinsko područje, ostale zemlje; slobodne pako luke (Trst, Rěka, Bakar, Kraljevica, Senj i Bag), Brodi u Galiciji i tirolska občina Jungholz carinske su iznimke, u koje se trgovina slobodno uvozi.

Vanjska trgovina po kopnu iznosila je (g. 1872.) u obćem carinskom području uvozna 561 mil. for., a izvozna do 375 mil. for. u vrědnosti. Od toga ide 74% ($^3/_4$) na promet s Němačkom, 14% na promet s Turskom, Srbijom i Rumunijom, $6^3/_4$% na Italiju, $5^3/_4$% na promet s Rusijom, a 0·7% na promet sa Švicarskom.

Vanjska trgovina po moru ide putem lukah Jadranskoga mora, a iznosila je (g. 1872.) uvozna 89 mil. for., a izvozna 79 mil. for. u vrědnosti. Od toga ide 75% na Trst, do 13% na Rěku, a ostalo na manje luke; těra se pako s Italijom, Britanijom, Turskom, Francezkom, Ruskom i Amerikom.

Dalmatinski promet iznosi preko 16 mil. for. u vrědnosti, od toga ide 9·3 mil. for. na uvoz, a 6·9 mil. for. na izvoz.

§. 44. Znatnije uvozne i izvozne trgovine.

U uvoznoj trgovini znatnije su ove robe: južno voće i ulja iz Italije i Francezke, pamuk (45 m. for.) iz sěverne Amerike, iztočne Indije i Turske; želězo (sirovo i prečištjeno, 30 m. for.) i želězničke žinje iz Englezke, Belgije i Pruske; svilena roba (30 m. for.) iz Francezke, Švicarske, Pruske i Italije; marva za klanje i tegleća (20 m. for.): volovi iz Ruske i Rumunije, svinje iz Srbije; kava (22 m. for.) iz Brazilije i Jave; ovčja vuna (24 m. for.) australska i kapska preko Engleske i Němačke; vunene tvorine (22 m. for.) iz Englezke i Němačke; kože (17 m. for.) iz Amerike, Ruske i Turske; izradjene kože iz Němačke; želěznine (17 m. for.) iz Englezke, Belgije i Němačke; vunene predje iz Francezke, Belgije i Englezke; pamučne predje (19 m. for.) iz Englezke, Švicarske i Němačke.

Znatnija roba izvozne trgovine: sitne obrtnine (56 m. for.) idu za Iztok, Němačku, Englezku, Italiju i za zamorske države; žito (30 m. for.) za Švicarsku, Francezku, Belgiju; ovčja vuna (32 m. for.) za Francezku i Němačku: brašno (28 m. for.) za Iztok, Němačku, Švicarsku, Holandiju i Braziliju; drvo (20 m. for.) za Němačku, Francezku i Italiju; staklo (19 m. for.) za sve strane světa; pamučnine za Iztok i sěvernu Ameriku; platnene tvorine (19 mil. fr.) za Rusku i Iztok; stoka za klanje i tegleća (10 mil. for.), volovi za Englezku i Němačku, svinje za Němačku, ovce za Francezku.

§. 45. Provozna trgovina.

Provozna trgovina računa se na 235 mil. for. u vrědnosti, a kretje se malo ne izključivo od iztočnih medjah i morskih lukah prema sěveru i sěvero-zapadu; poslědnje vrěme dobar dio ove trgovine udario je radi Brenerske želěznice preko Tirola. Dalmatinska provozna trgovina iznosi preko 4 mil. for.

§. 46. Prometala.

Promet trgovinah i osobah posreduju p r o m e t a l a ili o b ć i l a (komunikacija), koja se děle na obćila a) po kopnu i b) po vodi. Na prva spada pomorsko i rěčko brodarstvo, a na potonja želěznice i ceste. K tomu valja jošte pribrojiti poštarski i brzojavni promet.

§. 47. Pomorsko brodarstvo.

Monarhija broji ukupno 104 luke (Primorje 37, Dalmacija 56, a Hrvatska 11), koje su brodarstvu i pomorskoj trgovini otvorene. Trgovačka mornarica broji (1872.) 7961 (103 parobroda) brod s 379.165 tonelatah.*) Pomorsko brodarstvo u monarhiji děli se na male i velike okrajnike i na brodove u veliko more. Mali okrajnici (2335 br. s 35861 ton.) stegnuti su plovitbom na Jadransko more te posreduju nutrnji promet medju domaćimi lukami. Veliki okrajnici (129 br. s 12.978 ton.) kretju se unutar mora Sredozemnoga. Svako dalje brodarenje ide u debelo more (650 br. s 316.112 ton.). Ove tri vrsti brodovah posreduju pomorsku trgovinu, dočim obrojene ladjice pomažu u lukah, a ribarske ladje rabe samo kod ribarenja.

U luke austro-ugarske monarhije unišlo je (g. 1871.) ukupno 56.462 broda od 4,079.567 tonelatah; medju timi je bilo preko polovice brodovah kreatih, a sedmina brodovah netrgujućih. Izišlo je iste godine 57.590 brodovah od 4,155.405 ton.; medju timi je bilo preko polovice kreatih, a sedmina netrgujućih. 68 parobrodah tršćjanskoga Lloyda osim ⅓ mil. putnikah, prevoziše trgovinah za 108 mil. for.; glavni im je promet na iztoku mora Sredozemnoga, a najdalje su luke za koje putuju Galac, Sinope, Smirna, Beirut, Aleksandrija i Jakin.

§. 48. Rěčno brodarstvo.

U hidrografskom pregledu je navedeno, koje su rěke prikladne za rěčku plovitbu. Medju timi su glavni povodni putevi: Dunav sa svojimi brodivimi pritoci, pa Laba s Vltavom i Visla. Povodni putevi u monarhiji iznose 6830 kilom. (900 mil.), od toga ide 60% na zemlje ugarske, 16% na alpinske, 7% na sudetske, a 16% na karpatske.

Dunav, kojega gotovo dvě tretjine porěčja spadaju k monarhiji, znatan je ne samo za nutrnji promet, nu osobito za vanjsku trgovinu s Němačkom, Turskom, Srbijom, Rumunijom i Ruskom. Parobrodi plove po Dunavu cělom duljinom, od Pasova do Oršave, a najznatnija su tržišta Beč, Pešta i Galac-Brajla. Parobrodi plove takodjer po Dunavskih pritocih prilično daleko: na Dravi do Kakonje, na Savi do Siska, Tisi do Naménya, a na Prutu do Grmane-

---

*) Tonelata (bačva) = 2000 carinskih funtih.

štja. Parobrodarsko družtvo, koje posreduje promet i trgovinu, uzdržaje 150 parobrodah i 500 tovarnih ladjah, a prevozi na godinu 1½ mil. osobah i 30 mil. centih trgovinah.

Laba nosi parobrode od Melnika, posreduje izvoz prirodninah i obrtninah u Sasku, Prusku i Hamburg. Jedini joj je brodivi pritok Vltava, koja je kao povodni put za Česku vrlo znatna, jer spaja Prag s jugom, a budějovičkom želěznicom s Dunavom.

Visla spaja zapadnu Galiciju s Baltičkim morem; vozi se drvo za Danzig, sol i prirodnine u Poljsku.

Po većih jezerih solno-komornoga dobra, pa na Vrbskom u Koruškoj i po Blatnom jezeru u Ugarskoj plove parobrodi.

§. 49. Želěznice.

Želězni putevi měre ukupno 15.917 kilom. (2145 miljah) u duljini, te se sve to više umnožavaju. Od toga ide na zemlje državnoga věća 9637·4 kilom. (1298·7 g. m.), a na zemlje krune ugarske 6279·9 kilom. (846 g. m.). Beč, Prag i Pešta glavna su središta. Sěverna želěznica cara Ferdinanda i sěverna državna, pa Karla Ljudevitova s lvovsko-črnovičkom spajaju monarhiju sa sěvernom Němačkom i Ruskom. Želěznice cara Fr. Josipa i carice Jelisave spajaju Beč s južnom Němačkom i Francezkom. Južna državna želěznica spaja monarhiju s Turskom, Italijom i Jadranskim morem. Južno-iztočna državna želěznica s tiskom i alföldskom, ugarsko-iztočna i sěvero-iztočna, erdeljska i košičko-odrbržka spajaju iztočnu državnu polovinu sa zapadnom, sa susědnimi državami i s Jadranskim morem.

§. 50. Ceste.

Ceste se po uzdržavanju děle na državne, zemaljske, kotarske i obćinske ceste. Duljina cestah iznosi 96.250 kil. (12.970 a. m.). Od toga ide na zemlje austrijske 70, a na ugarske 30 postotakah. Česka ima najviše prometnih puteva, kojih duljina jednaka je duljini cestah u Ugarskoj.

§. 51. Poštanski promet.

Premda je od prometa osobah i tovarah poslědnje vrěme mnogo prešlo na želěznice, pošto je poštovna i tovarna pošta sa želěznicami u najtěsnijem savezu; zato je ipak listovni promet znatno prirastao. Monarhija broji do 4500 poštarskih zavodah, koji prometnu

u godini preko 340 mil. pisamah i novinah; najviše Dolnja Austrija (radi Beča — 25%), pa Ugarska, a najmanje Dalmacija (10%).

§. 52. Brzojavni promet.

Brzojavne žice počele se u monarhiji od g. 1847. uvadjati. Iza toga se brzojavna mreža vrlo hitro razgranila, jer broji 772 postaje, a duljina žicah iznosi 31.896 kil. (4307·3 g. m.). Od te duljine ide 19.345·6 kil. (2607·2 g. m.) na austrijske, a 12.550 kil. (1700 g. m.) na ugarske zemlje. U godini se odpravi preko 7 mil. věstih (u austr. zem. $^2/_3$); najviše se prometje medju glavnimi i većimi trgovačkimi gradovi. Austro-ugarska brzojavna mreža u savezu je s ostali evropskimi državami te iznosi $^1/_{10}$ europske mreže.

§. 53. Pomagala trgovine.

Trgovinu pomažu osim navedenih prometalah, zakoni i ugovori stvoreni na zaštitu i napredak trgovine, trgovačke komore i škole; dionička i trgovačka družtva, konzulati, burze, banke, věresione, sěguraonice, štedionice i zalagaonice, sajmovi, slobodne luke i slobodni gradovi.

Monarhija broji 56 komorah (austr. zemlje 42, a ugarske 14). Monarhija ima ukupno 187 bankah i věresionah s kapitalom od 762·6 mil. for.; od toga ide na austr. zemlje 90 s kapitalom od 626 mil. fr., a na ugarske zem. 97 s kapitalom od 136 mil. for. Medju bankami i věresionami, koje pružaju kapital i věresiju trgovini i obrti, na prvom je městu aust. narodna banka s godišnjim prometom do 5000 mil. fr., zatim aust. věresioni zavod, dolnjo-austr. eskomptni zavod, ugarski zemaljsko-kreditni zavod i t. d. Na promak prometa obstoje burze u Beću, Trstu, Pešti i Pragu. Štedionicah ima u svem 502 (u ugar. zem. 269). Najznatnije sěguraonice su u Beču, Trstu i Pešti. Premda sajmovi u novije doba nisu toli znatni kao negda, ipak su još znatnim pomagalom trgovine. Najznatniji su sajmovi u Beču, Brnu, Pešti, Debrecinu, Pragu, Plznju, Gradcu Šopronu, Zagrebu i t. d. Medju inostranimi sajmovi, na kojih se austro-ugarske trgovine trže, najznatniji su veliki sajmovi u Senigalji, Lipskom, Vratislavi i Tulči.

VI. Duševna kultura.

§. 54. Obseg.

Duševna kultura obsiže nabožnu, moralnu i umnu obrazovanost naroda. Ovo je potonje plod odgojivanja i nastave, te se pokazuje u školstvu, gojitbi znanosti i njezinih pomoćnih zavodah, pa u književnih i koristnih družtvih i u književnih i umětničkih dělih; dočim se za nabožnu i moralnu obrazovanost zajedno brine obitelj, crkva i škola.

§. 55. Crkveni odnošaji.

Katolička crkva broji u svem 14 nadbiskupijah i 47 biskupijah. Katolička crkva latinskoga obreda broji 11 nadbiskupijah, u austr. zemljah 7 (Beč, Salcburg, Gorica, Prag, Olomuc, Lvov i Zadar), a u ugarskoj polovini su 4 (Ostrogon, Jegar, Kaloča i Zagreb). Biskupijah istoga obreda ima 41, 24 u zapadnoj, a 17 u iztočnoj polovici. Osim toga su 3 generalna vikariata (Feldkirchu, Češinu i Trnavi) i vojeni biskup ili apostolski vojeni vikar. K tomu ima 10.031 župu, 2303 městne kapelanije i 24.000 svećenikah; 965 samostanah, 8500 redovnikah i 5700 duvnah. Jermenski katolici imaju svoga nadbiskupa u Lvovu. Grčki katolici imaju 2 nadbiskupa (u Lvovu i Blasendorfu) i 7 biskupijah, 3741 župu, 976 městnih kapelanijah i 4800 svećenikah.

Grčko-iztočna crkva broji u Austriji 1 nadbiskupa (u Crnovicih) i 2 biskupa (Zadar, Kotor), a u ugarskoj polovini 2 nadbiskupa (u Karlovcih i Kološvaru), 8 biskupijah; k tomu ima 3413 pastirskih městah, 4000 svećenikah, 40 manastirah i 300 kaludjerah.

Evangeličkomu vrhovnomu crkvenomu věću i generalnoj sinodi u Beču podredjeno je u austr. zemljah 6 superintendentah i 15 starešinstvah augsburžkoga, a 3 superintendenta i 7 starěšinstvah helvetskoga izpovědanja. U Ugarskoj su 4 superintendenta augsburžkoga, a isto toliko helvetskoga izpovědanja; u Erdelju je jedan superintendent augsburžkoga, jedan vrhovni konsistorij helvetskoga izpovědanja i vrhovni konsistorij za Unitarce.

Poslove izraelskoga bogoštovja vode crkvene občine, koje si svoje rabine same postavljaju.

§. 56. Javna nastava.

Nastava je u monarhiji poslědnje doba sasvime preustrojena. Škole se děle na pučke, srednje i visoke škole, na posebne, strukovne i vojničke zavode.

§. 57. Pučke škole.

Pučkih i gradjanskih (odnosno glavnih) školah broji se u monarhiji ukupno 31.000, od toga ide na zapadnu polovinu do 15.000, a na ugarsku 16.000 školah. Najviše školah broje alpinske zemlje (38½%), a najmanje Dalmacija (½%).

U zapadnoj polovini obvezuju se na polaz škole sva děca od 6. do navršene 14. godine starosti, u zemljah ugarske krune do 12. godine starosti, a do navršene 15 godine na polaz opetovne škole. Pučke škole u monarhiji polazi preko 3 milijuna děce obojega spola. Dakle na 100 školskoj dužnosti podvržene děce polazi jih odsěkom 54 (u austr. 57, a u ugarskih zem. 50). Ovo je razměrje medju děcom za školu sposobnom i onom koja ju polaze u različitih zemljah vrlo različito. Najviše ju polazi u Tirolu, Vorarlbrgu i Gornjoj Austriji (87—81%), a najslabije u Dalmaciji (16%) i Bukovini (11·5%).

Za obrazovanje pučkih učiteljah postoje učiteljska obrazovališta, koja su u zapadnoj polovini sasvima preustrojene, a ima jih 59; u Ugarskoj pako obstoje uz glavne škole pedagogijski tečaji, a ima jih 73.

§. 58. Srednje škole.

Na srednje škole broje se g i m n a z i j e, koje pripravljaju za sveučilišta, i r e a l k e, koje pripravljaju za tehnijske nauke; k tomu se pridružuju r e a l n e g i m n a z i j e, koje pripravljaju za obě struke.

Gimnazije se obično děle na male (s 4 raz.) a velike (s 8 raz.) gimnazije. U monarhiji ima ukupno 249 gimnazijah, koje polazi do 60.000 učenikah. Od toga ide na austr. zemlje 97 gimnazijah s 28.000, a na zemlje ugarske 152 g. s 32.000 učenikah.

Realke se děle na male s 4 i na velike s 7 razredah. Monarhija broji 98 realakah, koje polazi preko 24.000 učenikah; od toga ide na austr. polovinu 64 realke s 18.500 učenikah, a na zemlje ugarske 34 realke s 5800 učenikah.

Realne gimnazije obstoje ponajviše u austr. zemljah, ima jih ukupno 49, koje polazi preko 7000 učenikah.

§. 59. Visoke škole.

Amo se broje ponajprije sveučilišta, koja se děle na 4 fakulteta: teologijski, pravo- i državoslovni, medicinsko-kirurgijski i na filosofički. Monarhija ima 9 sveučilištah: u Beču, Gradcu, Insbruku, Pragu, Lvovu, Krakovu, Pešti, Kološvaru i u Zagrebu. Sva su osim lvovskoga i zagrebačkoga, kojim manjka medicinski fakultet, podpuna sveučilišta. Ova sveučilišta polazi do 12000 slušateljah; najviše se polazi bečko (preko 4000) i peštansko (2400), a najslabije insbručko (640) i kološvarsko (311) sveučilište; zagrebačko je tek otvoreno.

Tehnijskih zavodah, koji su u Austriji preustrojeni po strukovnih školah, ima ukupno 8, naime u Beču, Gradcu (Joanneum), češki i němački u Pragu, Brnu, Krakovu, Lvovu i Budimu. Ove zavode polazi preko 4000 slušateljah; najviše se polazi bečki (1200) i češko-pražki (850) zavod.

K visokim se školam jošte pribraja: visoka škola za zemaljsku kulturu u Beču, rudarske akademije u Šćavnici, Ljubnu i Přibramu; šumarska akademija u Maria-Brunu, viši gospodarski zavod u Ugarskom Starom gradu, visoka trgovačka škola u Beču i akademija za trgovinu i pomorstvo u Trstu.

§. 60. Strukovna i posebna učilišta.

Bogoslovna učilišta obrazuju pitomce u bogoslovnih naucih i pripravljaju ih za duhovno pastirstvo. Austrijske zemlje broje za rimo-katolike 2 bogoslovna fakulteta (u Salcburgu i Olomucu), 18 nadbiskupskih i biskupskih i 22 kućna bogoslovna zavoda. Za grčke katolike sěmenište je u Přemislu, za grčko-iztočni obred u Crnovicah i Zadru, a za protestante bogoslovni fakultet u Beču. Žemlje ugarske broje za rimo-katolike 24 sěmeništna i 6 kućnih bogoslovnih zavodah; za grčko-katolički obred 4, a za iztočne grke 6 sěmeništah, za protestante 17 zavodah, za unitarce 1 učilište u Erdelju, a za izraelitjane rabinska škola u Požunu.

Pravoslovnih akademijah ima u zemljah ugarskih 7; osim toga su s evangeličkimi bogoslovnimi učilišti pravnički tečaji spojeni, a ima jih 6.

Za obrazovanje poslaničkih i konzularnih činovnikah obstoji orientalna akademija u Beču, a za obrazovanje u trgovačkoj struci trgovačke akademije u Beču, Gradcu, Pragu, Brnu i Budimu. Osim toga obstoje u svakom većem gradu niže trgovačke učione (u Austriji 38).

Kirurgičkih zavodah za izobraženje ranarnikah ima 3 (Salcburgu, Olomucu i Lvovu); samostalnih primaljskih školah ima 12, a 7 sa sveučilišti spojenih primaljskih tečajah. Živinarska su učilišta u Beču i Pešti.

Obrtničkih školah ima s različitim ustrojstvom u austrijskoj polovini vrlo mnogo (42 s 8300 učenikah), stranom za obrazovanje dětićah, a stranom za posebne svrhe. Uz obće pučke škole obstoje obrtnički tečaji (49).

Brodarskih školah (osim tečaja na trštjanskoj akademiji) za obrazovanje pomorskih častnikah ima 7; uz koje je spojen polugodišnji tečaj za kèrmilare, a jedno-godišnji tečaj za gradnju brodovah.

Gospodarskih škola broje austr. zemlje 35, a ugarske 6. Osim toga spadaju amo u austr. zemljah škole voćarske i vinarske (4), šumarske (4), a s glavnimi školami spojene su učione za pčelarstvo (452) i za svilarstvo (299).

Rudarskih školah za obrazovanje rudarskih pomoćnikah ima 10.

Napokon spadaju amo škole za tělověžbu, za ženske poslove, za jezike, i druge posebne škole.

§. 61. Škole za lěpe umětnosti.

Akademija obrazovnih umětnostih i umětničko-obrtnička škola uz industrijalni muzej u Beču; slikarska akademija u Gradcu, umětnička akademija u Pragu, Krakovu i Budimpešti. Zavodi za glasbenu nastavu: konservatorij u Beču, Pragu i Budimpešti; pa škole glasbenih družtvah po svih većih gradovih (Austrija broji umětničkih i glasbenih učionah 108).

§. 62. Vojnička učilišta.

Ova se učilišta razlikuju na obrazovališta, u kojih se pitomci ujedno obskrbljivaju, i na zavode, u kojih se samo nauci polaze. Prve su vrsti: odgojilišta u Strasu, Kutnoj gori i Kisegu; vojničko-tehnijska škola u Granici (Moravskoj), kadetski zavod u Želěznom i

St. Pöltenu, vojna akademija u B. Novom městu, tehnijsko-vojna akademija u Beču i pomorska na Rěci. Vojničko-děvojački zavodi: odgojilište za častničke kćeri u Hrnalsu, a za vojačke kćeri u Beču i Satmaru. — Vojnička učilišta: središnjo-pěsačka i središnjo-konjanička škola, bojna škola, viši topnički i viši ženijski tečaj, škola za vojnu intendanciju i za živinare, svekolike u Beču; pa vojna akademija (Ludoviceum) u Pešti za častnike ugarskoga domobranstva. Sva ova učilišta polazi preko 2500 učenikah.

§. 63. Ostali zavodi i škole.

Amo spadaju zavodi za gluho-něme (u austr. z. 14) i za slěpe (u a. z. 8), sirotišta (u a. z. 26), javna odgojilišta (u a. z. 150), obćenita sukromna odgojilišta, posebne sukromne škole (za crtanje, pěvanje, plesanje i t. d.) i pěstovnice.

§. 64. Naučna pomagala.

Naučne i umětničke zbirke obstoje uza svako učilište. Amo spadaju ponajprije knjižnice, medju kojimi je najznamenitija dvorska knjižnica u Beču. Zatim arheologijske, prirodoslovne, umětničke i druge zbirke, medju kojimi su najznatnije dotične dvorske zbirke u Beču, pa sveučilištne, raznih naučnih družtvah i zemaljskih muzejah.

§. 65. Dobrotvorni zavodi.

Osim zavodah za gluho-něme i slěpe spadaju amo bolnice, ludnice, rodilišta, nahodišta, oskrbilišta i ubožnice. Vrhu toga družtva i zaklade, kojih je zadaća da podupiru različite dobrotvorne svrhe, siromahe i nevoljnike.

VII. Državno ustrojstvo.

§. 66. Ustav.

Kraljevine i zemlje, koje sastavljaju austro-ugarsku monarhiju, dvě su države ili državne polovice, koje su združene zajedničkim vladaocem i zajedničkimi državnimi poslovi; u ostalom svaka državna polovica ima svoj ograničeno-monarhični ustav.

Državna glava austro-ugarske monarhije je „car austrijski i kralj ugarski“. Prěstolje je uslěd pragmatičke sankcije naslědno po pravu prvorodstva u kući habsburžko-lotarinskoj; a po izumèrtju mužke, slèdi ženska loza. Carski je naslov: „carsko i kraljevsko apoštolsko veličanstvo“. Naslov i grb carski je trostruk: veliki, srednji i mali. Mali naslov glasi: „car austrijski, kralj česki i t. d. i apoštolski kralj ugarski“. Car je najviši gospodar vojske i veliki meštar redovah, koje on poděljuje, naime red zlatnoga runa, pa iz tri razreda (veliki, komanderski i vitežki krstovi) sastojeće se redove: ugarski sv. Stěpana, red Leopoldov, želězne krune i red Franje Josipa. U ime vladaočevo vrše se zakoni, koji se za obě državne polovine stvaraju u dotičnih zakonotvornih zastupstvih.

§. 67. Zakonotvorna zastupstva.

Vladalac je u vršenju zakonodavne vlasti stegnut narodnimi zastupstvi, naime austrijskim državnim (carevinskim) věćem, ugarskim državnim saborom i zemaljskimi sabori, bez kojih privole nesmije se ni jedan zakon stvoriti, proměniti ili dokinuti.

Poslovi objema državnim polovicama zajednički, naime vanjski, bojni, zajedničkih financijah, carinske i trgovačke sveze, razpravljaju se u delegacijah, u koje austr. državno věće i ugarski sabor svaki po 60 členovah šalje ($^1/_3$ se bira iz gospodskih kućah).

§. 68. Zastupstvo austrijskih zemaljah.

Austrijsko državno věće (Reichsrath) zajedničko je zastupstvo kraljevinah i zemaljah austr. državne polovice i sastavljeno je iz gospodske i zastupničke kuće. Členovi su gospodske kuće: punodobni princi carske kuće (sada 13), glave odličnih plemićkih porodicah, koji se za naslědne členove imenuju (sada 53), nadbiskupi (9) i biskupi s kneževskim naslovom (7), pa doživotni členovi (sada 91), koje car radi velikih zaslugah doživotno imenuje.

Zastupnička kuća sastavljena je iz 353 člana, koji se neposredno na 6 godinah biraju izmedju a) velikoga posěda, odnosno najviših poreznikah (u Dalmaciji) i plemićkoga velikoga posěda (Tirol), b) gradovah, trgovišta i većih industrijalnih městah, c) trgov.-obrtničkih komorah i d) seoskih obćinah.

Zemaljski sabori zastupaju posebne interese dotičnih zemaljah, te su sastavljeni iz zastupnikah gradovah, trgovištah, industrijalnih městah i seoskih obćinah, velikoga posěda, trgovačkih komorah,

nadbiskupah, biskupah i sveučilištnih rektorah. Sabori biraju za upravu zemaljskih posalah zemaljski odbor kao izvršujući organ.

§. 69. Zastupstvo zemaljah ugarske krune.

Ugarski državni sabor kao narodno zastupstvo kraljevinah i zemaljah ugarske krune ima uži i širi dělokrug. U prvom pogledu děluje kao zakonodavno tělo samo za Ugarsku i Erdelj, u potonjem pogledu takodjer za Hrvatsku i Slavoniju u onih poslovih, koji su ovim kraljevinam i Ugarskoj po nagodbi zajednički. Za poslove nutrnje uprave, bogoštovja i nastave i pravosudja pripada trojednoj kraljevini pravo podpune samouprave.

Ugarski se sabor děli na dvě kuće: velikašku i zastupničku. U velikašku kuću spadaju punolětni nadvojvode, koji imaju u Ugarskoj svoj posěd, zastupnici višega svećenstva (nadbiskupi, biskupi i nadopati), i plemstva (kneževi, državni baruni, ban trojedne kralj., veliki župani i kotarski kapetani, vrhovni kr. sudac sikulskih stolicah, saski grof i gubernator rěčki, pa grofovi i baruni i 2 zastupnika hrv.-slav. sabora). Zastupnička kuća broji 89 zastupnikah gradovah, 289 županijah i kotarah, 32 stolice, ukupno 410 zastupnika (334 za Ugarsku, 1 za Rěku i 75 za Erdelj), k tomu 34 zastupnika hrv.-slav. sabora; dakle svega skupa 444 člana.

U područje sabora trojedne kraljevine spada zakonarstvo tičuće se neposredno i izključivo svih posalah ovim kraljevinam autonomnih. Sabor se sastoji iz banskih pozvanikah s virilnim glasom i 77 narodnih zastupnikah.

§. 70. Uprava.

Državna uprava, koja se u ime vladaočevo vrši, nadleži odgovornim ministarstvom i oblastim njim podredjenim.

§. 71. Uprava zajedničkih posalah.

Za zajedničke poslove obijuh državnih polovicah tri su ministarstva: 1. vanjskih dělah i carske kuće, 2. vojno i 3. financijah, koja su deligacijam odgovorna.

Ministarstvo vanjskih posalah zastupa prava i interese države prema inim državam i upravlja poslovi, koji se odnose na državopravno stanje carske kuće. Vanjskimi poslovi u inostranih državah upravljaju poslanstva, a trgovačke rukovode konzulati.

Vojno ministarstvo najviša je oblast za upravu vojnih poslah i vojnu mornaricu, njemu je neposredno podredjeno 17 vojnih oblastih, koje se zovu glavnimi zapovědničtvi i vojničkimi zapovědničtvi.

Zajedničko financijalno ministarstvo rukovodi poslove zajedničkih financijah i upravu zajedničkoga državnoga duga.

Najviša računarska vlast nadgleda novčano poslovanje zajedničkih ministarstvah.

§. 72. Uprava zemaljah državnoga věća.

Ovu vrši 7 ministarstvah u Beču, koja su državnomu věću odgovorna, naime ministarstvo za nutrnje poslove, za bogoštovje i nastavu, za trgovinu, ratarstvo, zemaljsku obranu, pravosudje i ministarstvo financijah. Osim toga je jošte ministar bez listnice za Galiciju, koj zastupa interese ove zemlje.

Nutrnjemu ministarstvu neposredno su podredjene najviše zemaljske oblasti, koje se zovu u većih krunovinah naměstničtva, a u manjih (Salcburžkoj, Koruškoj, Kranjskoj, Slezkoj i Bukovini) zemaljske vlade, kojim je na čelu zemaljski predsědnik. Zemaljskim najvišim oblastim podredjena su kotarska (Bezirkshauptmannschaft) i gradska poglavarstva (magistrati).

Ministarstvu za bogoštovje i nastavu podredjene su sve duhovne oblasti, školstvo, zemaljske školske oblasti, izpitna pověrenstva i znanstveni zavodi. U zemljah zastupaju školske poslove školska věća, zemaljski i kotarski školski nadzornici, te su u tu svrhu krunovine poděljene na školske kotare. Kotarskomu školskomu věću podredjena su městna školska věća.

Ministarstvu za trgovinu podredjeni su poslovi trgovački, obrtnički, brodarski, željeznički, poštarski i brzojavni.

Ministarstvo ratarstva upravlja raznimi granami gospodarstva i šumarstva, lova i rudarstva, a njemu su podredjena rudarska satničtva, gospodarska družtva, gospodarska, rudarska i šumarska učilišta.

Dělokrug ministarstva za zemaljsku obranu odnosi se na vojenu dužnost, popunjivanje, ukonačivanje i obskrbu vojske, pa na domobranstvo i žandarmeriju.

Ministarstvo pravosudja vodi poslove pravosudne uprave, a podredjeni su mu uredni sudovi i državna odvětničtva. Najviši je sud vrhovno sudište u Beču, druga su molba viši zemaljski su-

dovi, a prva su zemaljski i okružni, pa kotarski i gradski sudovi. Za tiskovne prekršaje obstoje porotni sudovi.

Financijalno ministarstvo upravlja financijami, podredjene su mu zemaljske blagajne, austr. državni dug, lutrija, duhan, državne rude, talionice i solane, i zemaljske financijalne oblasti.

Vrhovno dvorsko računovodstvo u Beču nadgleda račune o novčanom poslovanju oblastih.

§. 73. Uprava zemaljah ugarske krune.

Za ovu obstoje 8 ministarstvah u Budim-Pešti, te su državnomu saboru odgovorna; naime ministarstvo nutrnje, za bogoštovje i nastavu, za ratarstvo, obrt i trgovinu, za javne gradnje i komunikacije, za zemaljsku obranu, za pravosudje, za financije, i hrv.-slav. ministarstvo; k tomu ministar kod carskoga dvora kao posrednik medju vladaočem i ugarskom vladom i medju ministarstvi obijuh državnih polovinah. Dělokrug ministarstva nutrnjega, za bogoštovje i nastavu, i min. pravosudnoga odnosi se samo na Ugarsku i Erdelj, jer Hrvatska i Slavonija imaju za te upravne grane svoje vlastite oblasti.

Ministarstvo nutrnje vodi nutrnju upravu u Ugarskoj i Erdelju, njemu su neposredno podredjene županije, stolice, kotari i slobodni gradovi. Na čelu su županijam i sl. kr. gradovom veliki župani, kotarom kapetani, a stolicam vrhovni kr. sudci. Ovim su oblastim podredjeni kotarski sudci, koji vode upravu u kotarih.

Ministarstvu za bogoštovje i nastavu podredjene su duhovne oblasti Ugarske i Erdelja, sve školstvo, znanstveni zavodi, kotarski školski nadzornici i kotarska školska věća.

Ministarstvo ratarstva, obrti i trgovine upravlja u svem području ugarske krune poslovi gospodarstva, šumarstva, trgovine, obrti, rudarstva, poštah, brzojavah, trgovačke mornarice, trgovačkih i obrt. komorah i službene statistike.

Na dělokrug ministarstva za javne gradnje i komunikacije spadaju u svem obsegu ugarske krune državne ceste, železnice, gradnje povodne, rěčko brodarstvo i regulacija rěkah.

Ministarstvo za zemaljsku obranu upravlja u cěloj državnoj polovini poslovi o popunjivanju i obskrbi vojske, poslovi domobranstva i narodnoga ustanka.

Ministarstvo pravosudja nadgleda u Ugarskoj i Erdelju pravosudnu upravu. Najviša je sudbena molba kr. kurija u Pešti;

druga je molba kr. sudbena stolica u Pešti i u Marošvašarhelju; peštanskoj je stolici podredjeno 80 sudbenih stolovah i 298 kotarskih sudovah, a ovoj 22 sudbena stola i 62 kotarska suda. Za tiskarske prekršaje obstoje porotni sudovi.

Financijalnomu ministarstvu podredjena su u svoj državnoj polovini državne blagajne, fin. odvětnički uredi, financijalna nadzorničtva (za porez, dohodarinu i carinu), solare, lutrija, duhan, ugarski državni dug i rudarska akademija u Šćavnici.

Hrv.-slav. ministar posredničkom je samo svezom medju vladaocem i hrv.-slav. zemaljskom vladom, a kao član ukupnoga ministarskoga věća odgovoran je zajedničkomu ugarskomu saboru.

Uprava Hrvatske i Slavonije navedena je u posebnom dělu na dotičnom městu.

§. 74. Državno gospodarstvo.

Državno je gospodarstvo razměrje medju državnim prihodom i razhodom. Najznatnija su vrela državnih prihodah: izravni i neizravni porezi, prihod državne imovine, rudah i talionicah. Izravni se porezi odnose na prihod od zemlje i ostalih nepokretninah (zemljarina, kućarina), stranom na prihod o pokretninah i osobnoj zaslužbi (dohodarina, tecivovina itd.). Neizravni su porezi potrošarina (na žestoka pitja, meso, slador iz domaćih tvarih), carina, prihod o soli, duhanu, biljegovini, lutriji, cestarini i biljegovanju zlata i srebra (puncovanje). Na državnu imovinu spadaju državna dobra, rudnici, talionice, želěznice, brzojavi, pošte, tvornice i novčanstvo.

Potrebe zajedničkih poslovah pokrivaju obě državne polovine zajedno. U to ime daju austrijske zemlje 70, a ugarske 30 postot., prihod pako o carini u tu se svrhu najprije upotrebljava. Kad Hrvatska cělu Krajinu preuzme, doprinositi će za zajedničke poslove Austrija 68, a Ugarska 32 postot.

Ostale drž. potrebe spadaju na proračune državnih polovinah, koje proračune predlaže vlada dotičnim zastupstvom na razpravljanje i odobrenje.

Savkolik prihod austrijske polovine iznosio je g. 1874. do 394 mil. for.; od toga 90·4 mil. for. izravni, a do 243·9 mil. for. neizravni porezi. Prihod ugarske polovine iznosi 224 mil. for.; od toga 70 mil. for. izravni, a 88·8 mil. for. neizravni porezi. U aust. polovini ide na svaku glavu 15·4 for., a u ugarskoj polovini 10 for. poreza. Razhod u austrij. polovini iznosi 389·92 mil. for., a u ugarskoj

polovini 256·73 mil. for. Savkolik državni dug iznosi do 2605 mil. for.

§. 75. Vojničtvo.

Vojna je dužnost obćenita, nastaje dovršenom 20. godinom i obavlja se osobno. Oružana sila sastavljena je iz stalne vojske, vojne mornarice, reserve, domobranstva, i narodnoga ustanka. Služba traje u stalnoj vojsci i vojnoj mornarici 10 godinah, 3 u liniji, a 7 u reservi. Domobranstvo podpomaže za rata stalnu vojsku i služi za nutrnju obranu. Reserva pokriva za rata manjke stalne vojske i vojne mornarice; služba traje u austr. polovici do 30, a u ugarskoj do 32 god. Narodni ustanak imati će za rata podpomagati stalnu vojsku i domobranstvo, te suzbijati neprijatelje iz zemlje, a sastaviti će se iz dobrovoljacah.

Stalnu vojsku sastavlja: a) 80 pěšačkih pukovinah (po 5 batalijunah), 1 puk. tirolskih lovacah i 33 lovačka batalijuna; b) 14 konjaničkih pukovinah (ulani, husari i dragoni); c) 13 topničkih pukovinah i 12 tvrdjavnih topničkih pukovinah; d) 2 ženijske puk. i 1 pionerska puk.; e) vojno vozarstvo; f) zdravstvena vojska.

Domobranstvo se sastoji u Tirolu i Vorarlbergu iz 10 strieljačkih batalijunah i 2 strieljačke satnije na konju, a u ostalih zemljah austr. iz 63 pěšačka i 19 strieljačkih batal. U ugarskih zemljah iz 92 pěšačka bat., 10 konjaničkih divizijah i 22 topnička razděla.

Za mira broji stalna vojska 299.083 momka. U bojnom stanju 783.843 m., k tomu domobranstvo 325.695 (austr. 145.031, ugarsko 180.664) m., dakle ukupno 1,109.538.

Vojna mornarica sastoji se iz 44 broda (parobrodah) s 437 topovah i 18 brodovah na jedra s 105 topovah. Mornarsko osoblje broji za mira 7263 (1000 častnikah), a u ratnom stanju 11.532 (556 častnikah) momka.

Monarhija broji 48 tvrdjavah i utvrdjenih městah, medjutim 16 tvrdjavah (Komoran, Olomuc i Petrovaradin prvoga reda.) Najznatnije su bojne luke Pula, Trst i Kotor.

POSEBNI DIO.

A. Zemlje austrijske državne polovice.

I. Dolnja Austrija.

§. 76. Prirodni odnošaji.

Dolnja Austrija ili zemlja pod Anižom iztočni je dio nadvojvodovine Austrije, leži u dunavskoj dolini, ondě gdě se hvataju alpinski ogranci ogranakah karpatskih i česko-moravske visočine; obsiže 19.824 [] kil. (360 g. [] m.), a medju zemljami austr. drž. polovice 6½% površine.

Dolnju Austriju děli Dunav od Greina do Požuna na sěvernu i južnu polovicu; Manhartova gora na sěveru i Bečki lug na jugu děle opet svaki dio na polovicu, time postaju naravni četvrti. Zapadni dio sěverne polovice, ili sěvero-zapadna četvrt prostrana je visočina, kojoj se brda dižu do 1000 met. iznad mora. Sěvero-iztočni je dio nizko humlje, koje prelazi u ravninu — Moravsko polje. Južno-zapadnim dělom južne polovine prostiru se sěverne Alpe, alpinsko prigorje i humlje, koje prelazi u Tulnsko polje. U jugo-iztočnom kraju spuštaju se Alpe sa svojim prigorjem u visoku ravninu (bečko novoměstnu ledinu), koja se hvata Litavske gore.

D u n a v protiče zemlju u duljini od 250 kil. (33 a. m.), a najznatniji su mu pritoci: A n i ž a, I p s a, E r l a v a, T r a i s e n i F i š a, pa K r e m s a, K a m p a i M o r a v a s D i j o m.

Podnebje je različito, kao što je zemaljsko površje u pojedinih krajevih različito. Srednja godišnja toplota iznosi u Beču 9·6° C. te pada u St. Pöltenu, Melku i po drugih městih za ½ do 1½°. U podunavju je podnebje nestalno, dočim je na visokoj ravnini i u

*

viših gorskih dolinah vrlo oštro. Tu je razlika u srednjoj toploti 2, 3 i više stupnjevah. U podunavju vladaju zapadni i sěv.-zap. větrovi i lětne kiše.

§. 77. Žiteljstvo.

Dolnja Austrija broji 1,990.708 stanovnikáh, ili 10% od austr. zemaljah. Gustoća iznosi 100 dušah na 1 [] kil. ili 5529 na 1 g [] m. Pošto Beč s predgradji broji 901.600 (46%) stanovnikah tim utěče Beč u svih žiteljskih i gospodarskih odnošajih na ovu zemlju. Najgušće su naseljeni obrtni kotari i okolica bečka (Sechshaus, Hernals 14.000—9000 na 1 [] kil.), a najredje nutrnje alpinske doline (Oetscher 5 na 1 [] kil.) — Stanovnici su poděljeni na 36 gradovah, 232 trgovišta i 4187 selah.

Stanovnici su po narodnosti ponajviše Němci (90%), ostalo su Hrvati i Slovaci (1%) u pomoravlju i na podnožju Litavske gore, pa Česi (4 města na českoj medji) i Židovi. U Beču pako i njegovoj okolici zastupane su sve narodnosti, osobito Česi (18%), Magjari (6%) i dr. — Najpretežniji je broj věre katoličke (95·8%), evangelikah ima 28.000 (1.4%), a izraelitjanah do 51.900 (2·7%), kojih preko $^6/_7$ u Beču žive. Iztočni dio zemlje spada na nadbiskupiju bečku, a zapadni na biskupiju St. Pölten; svega skupa ima 811 pastirskih městah i 85 samostanah.

§. 78. Fizična kultura.

Polovica odrasloga žiteljstva (preko 14 god.) žive o gospodarstvu i područnih mu granah. Sěvero-iztočni je kraj zemlje plodovit; južni i sěvero-zapadni pako kraj nije toliko valjan, premda i tu ima plodovitih dolinah. Najplodovitiji su prěděli po sredini zemlje, a najneplodniji su Tulnsko polje, studeni preděli alpinski i komad Moravskoga polja s okolicom Veitre. Od plodovite zemlje (95%) zapremaju oranice 42%, vinogradi $2^1/_3$, vrtovi i livade $12^3/_4$, šume 32, a pašnjaci 7 %. — Gospodarske su plodine žito (8 mil. hekt.), navlastito raž, pšenica, ječam i zob; zatim korun (3·3 mil. hekt.), repa (50 mil. hekt.), kupus (18 mil. gl.), sočivo (58.000 hekt.). Voća rodi 67.000 hekt., lana 1·5 mil. kilogr., konoplje 265.000 kilogr., děteline 157 mil. kilogr., a sěna i otave preko 655 mil. kilogr. Vina rodi na godinu 780.000 hekt. (1,370.000 ved.), medju kojimi ima izvrstnih vrstih (bisamberžko, vöslavsko i dr.). Šume daju 5·2 mil. kub. met. drvah, ponajviše bukovine i borovine.

Od domaće stoke goje se ondje konji (93.300), navlastito u nizini, goveda (504.000) osobito u alpinskih krajevih ; ovce (314.000), koje daju, navlastito u sěvero-izt. kraju, izvrstnu vunu ; zatim koze (50.000) i svinje 261.000). Plemenita divljač (jeleni, srne) goje se u źvěrinjacih, gnjeteli u ogradah. Pčelarstvo (osobito na Moravskom polju daje 64.000 kilogr. meda i preko 15,000 kil. voska ; perad se u obilju goji, osobito guske na Moravskom polju ; gojitba svilacah je tek u zametku.

Medju rudami najviše se dobiva želěza (70.000 c.), uglja ($2^1/_2$ mil. c.), tuhe (20.000 c.) i treseta.

§. 79. Industrija i obrtnost.

U dolnjoj Austriji žive do 27% odrasloga žiteljstva ob obrtnosti (u Beču 41%).

Beč je središtem industrijalnoga i obrtnoga rada ne samo u zemlji, nego i u monarhiji. Tu cvate gradjevna umětna obrt, prave se najukusnije obrtnine od zlata, srebra i drugih kovinah, od drva (tokarstvo), papira i dr.; središtem je svilene industrije, te ima 30 tvornicah za tkanine i 14 za vrbce, preko 250 manjih tkaonicah; ima tvornicah za tkanje šałova. Prave se raznovrstni znanstveni strojevi i orudja pa glasbila, navlastito glasoviri. Tu ima 26 velikih i malih tvornicah za parostroje, lokomotive, šinje, gospodarske strojeve i orudja. Osim toga ima velikih pivarah i paromlin, koj u godini 250.000 c. žita samelje; zatim ima tvornicah za gradnju kolah, za papirne tapete, štampanje i bojadisanje tkaninah, za kaučukovne obrtnine, napokon knjigo- (30) i kameno - tiskarah (50) i nebrojenih fotografijskih zavodah.

U alpinskih je dolinah želězarstvo najznatnijom obrtnom strukom. U Eisenwürzenu ima preko 60 željezarah, koje izvode osi, kose, srpove, čavle i dr. Velike su tvornice za izvadjanje ocale u sv. Egidu i Trnicu, 2 su velike peći za taljenje želěza u Edlachu i Püttenu; tvornice strojevah u B. Novoměstu, měděninah u Oedu i Manersdorfu na Litavskoj gori, tvornica šarafah u Neuenkirchenu i tvornice hidrauličkoga vapna. Po B. Novoměstnoj ledini prostiru se velike predionice za pamučnu (Potendorffska s 54.000 vretenah) i prtenu predju. Blizu Beča su tkaonice sagovah (Œbergassing, Mittendorf), predionice gargane predje (Vöslau, Neusteinhof), tvornice za kemijske tvornice (Liesing), velike pivare (Švehat, Liesing i dr.), koje izvode preko 200.000 ved. piva; ima

tvornicah ulja, svěćah i sapuna. Na Moravi su 2 tvornice sladora. Po svoj zemlji ima umětnih paromlinah, tvornicah papira, opeke i zemljanih tvorinah, potonje izvode gradjevne nakite na veliko. Tvornica je duhana u Hainburgu, a škvar kraj Korneuburga. Tkanjem domaćega platna bavi se na visočini malo ne tretjina tamošnjega žiteljstva, ondje je takodjer središte staklanah (8 tvornicah).

§. 80. Trgovina.

O trgovini i prometu žive u zemlji 4·4°₀ (u Beču 7 %). Beč svojim položajem na Dunavu, na razkrštju najznatnijih željeznicah i državnih cestah, brojem žiteljstva i raznovrstnih tvornicah posta glavnim trgovačkim gradom ne samo monarhije, nu i srednje Europe, a sa svojim prometom znatno utěče na trgovačke odnošaje ove zemlje. S toga i jest trgovački stališ u velikom broju zastupan (12.000 trgovačkih obrtah), te uzdržaje mnoga skladišta obrtninah i izvan zemlje. — Trgovinu podpomažu trgovačko-obrtnička komora, burza, banke (30) i drugi slični zavodi u Beču.

§. 81. Prometala.

Dolnja Austrija ima poradi Beča razměrno više želěznicah (930 kil. ili 158½ m.), no što ikoja druga zemlja u monarhiji. Sa sěv.-zap. i sěv.-iztokom vežu ju pruga Fr. Josipova, sěvero-západna, državna i sěverna; sa zapadom, jugom i jugo-iztokom pruga zapadna, Rudolfova, južna, gjurska i b. novo-měстno-nižidrska.

Dunav je najznatniji povodni put (254 kil.), poněšto rabi Aniža (30 kil.), Morava (314 kil.) i novoměstni prěkop (63 kil.. Na sve krajeve zemlje vode izvrstne ceste, koje měre u duljini preko 4620 kilometarah.

§. 82. Duševna kultura.

Dolnja Austrija broji 1267 pučkih školah, medju njimi 36 gradjanskih; od 100 za školu dorasle děce polaze 74. Za obrazovanje učiteljah i učiteljicah ima 5 učiteljskih obrazovalištah.

Medju srednjimi školami ima 9 gimnazijah (4 u Beču), 10 realnih gimnazijah (4 u Beču), 13 realkah (8 u Beču), 23 obrtničke i 17 trgovačkih školah.

Na visoke škole spada sveučilište, tehnika, evangelički bogoslovni fakultet, visoka škola za zemaljsku kulturu i trgovačka aka-

demija, sve to u Beču; zatim ima bogoslovno učilište u St. Pöltenu i 4 kućna bogoslovna zavoda; šumarsku akademiju u Mariabrunu. Osim toga ima više različitih strukovnih učilištah, vojničkih, gospodarskih (6), šumarskih, vinogradarskih, pa 150 javnih i sukromnih odgojilištah.

Medju znanstvenimi zavodi najznatnija su (osim akademije znanostih) naučna družtva: geografsko, zoologičko-botaničko, antropologičko, lěčničko itd. i njihove zbirke i knjižnice, muzeji, zvězdarnica i kemijski laboratoriji, muzej za umětnost i industriju, c. kr. geologijski zavod, carski kabineti, carska knjižnica (300.000 sv.), pa knjižnica sveučilištna, politehnijska i dr.

Medju dobrotvorne zavode spadaju javne bolnice (u Beču 5), ludnice (u Beču, Ybbsu i Klosterneuburgu), zavodi za gluho-něme (2 u Beču, 1 u St. Pöltenu), slěpe (u Beču), obskrbilišta (146), ubožnice (1232) i 170 dobrotvornih družtvah.

§. 83. Zastupstvo i oblasti.

Zemaljski je sabor sastavljen iz zemaljskoga maršala, crkvenih dostojanstvenikah (2), sveučilištnoga rektora i 65 zastupnikah. Zemlja bira u državni sabor 37 zastupnikah.

Na čelu zemaljske uprave jest naměstničtvo, kojemu je podredjeno 18 kotarskih oblastih. — Za pravosudje obstoji u Beču viši zemaljski sud, kojemu je takodjer podredjena Gornja Austrija i i Salcburžka. Bečkomu zemaljskomu sudu podredjeno je 8 kotarskih sudovah u Beču, a 9 vani. Isto područje ima i trgovački sud u Beču. Ostala zemlja poděljena je medju 4 okružna suda, kojim je podredjeno kotarskih sudovah. — Financijalne poslove vodi financijalno zemaljsko ravnateljstvo, pod kojim su 4 financijalna kotarska ravnateljstva. Narodo-gospodarstvene poslove rukovode ravnateljstvo poštah, brzojavah, rudarsko satničtvo, a za sěgurnost skrbi redarstveno ravnateljstvo i žandarmerijsko zapovědničtvo.

§. 84. Prihod i razdělba.

Dolnja Austrija platja preko 22 mil. for. izravna, a preko 43·6 mil. for. neizravna poreza. Na svakoga stanovnika ide 36·68 for. porezah. — Zemaljska imovina nosi 2·2 mil. for., što se upotrebljuje za zemaljske potrebe. Beč ima 8·4 mil. for. godišnjega prihoda.

U stara vremena bijaše zemlja razděljena na četvrti (Viertel) što je jošte i dan današnji u običaju. Pošto ju Dunav, Bečki lug i

Manhartska gora krstimice prosěcaju, nastaju četvrti nad i pod Bečkim lugom, nad i pod gorom Manhartskom.

§. 85. Topografija.

Beč i njegov obseg.

Glavni i prěstolni grad **Beč** (*Wien*) prostire se na desnom brěgu Dunava, stranom na otoku, što ga Dunav sa svojim rukavom opasuje, siže do visine brežuljakah, koji se k Dunavu spuštaju, a uzdiže se 152 do 203 met. iznad mora. Dva potočića (W i e n i A l s) utiču u gradu. Beč obsiže 58 kil., a s predgradji preko četvorni miriametar, děli se na 9 kotarah, broji (1872.) 681.615, a s predgradji 901.635 stanovnikah. Beč je polěpšan za Leopolda I. i Karla VI. velikimi gradjevinami (Renaissance), naime carskim dvorom, dvorskom knjižnicom, belvederom, crkvom Karlovom i Petrovom. Stolna crkva sv. Stěpana gotičkoga je sloga, spada medju crkvami sa svojim 138 met. visokim tornjem medju starije gradjevine. Iza kako su najnovije vrěme uklonjene bastije, koje su grad zatvarale i od predgradjah dělile, opasuje nutrnji grad prekrasna cesta (Ring), ukrašena divnimi gradjevinami (opera, Henrikov dvor, gradski perivoj). Medju najnovije gradjevine spada jošte nedogotovljena zavětna crkva. Od umětne su ciene razni spomenici: navlastito grobnica Kristine od Kanove u Augustinskoj crkvi, kipovi cara Josipa II., nadvojvode Karla, princa Eugena i dr. Na glasu su velike sbirke: dvorska i sveučilišna knjižnica, zbirka geologijska, ambraska, novčana, starinarska, riznica, industrijalni muzej, akademija umětnosti, itd. Beč je središtem industrije i obrti, trgovine i prometa; na glasu sa svojimi raznovrstnimi tvornicami, burzom i bankami. Regulacijom Dunava biti će Beč u trgovačkom pogledu jošte znatnijim, jer će na světskom prometu neposredno sudělovati.

Ostala znatnija města.

U četvrti pod Bečkim lugom leže blizu Beča carski lětni dvorovi S c h ö n b r u n s krasnim parkom i menažerijom; L a x e n b u r g s velikim parkom i vitežkim gradom, okitjenim sredovečnimi starinami. — B e č k o N o v o m ě s t o (18.000 st.), znatna mu je industrija, navlastito tvornice strojevah. — K l o s t e r n e u b u r g (5400 st.) u vinorodnom prědjelu. — B a d e n (10.000 st.) ima sumporna vrela, te je kao kupalište na glasu. — B r u k

na Litavi (4200 st.), gdě se obično drže velika vojnička věžbanja (tabori). — Najznatnija trgovišta: Neun Kirchen (4600 st.) tvorničarsko město prvoga reda (predionice i dr.). — Mödling, blizu leži radi prirodnih krasotah čuveni „Brühl". Gumpoldskirchen, Vöslau, Grinzing i Weidling na glasu radi dobrih vinah. — Izmedju obrtnih městah, što se protežu uz rěčice na novoměstnoj ledini najznatnija su: Pottendorf (3100 st.) i Trumau s najvećimi predionicami pamuka. Pitten, Klein-Neusiedel i Eberfurth s tvornicami papira; Incersdorf s najvećom ciglanom na světu; Schwechat i Liesing s pivarami. Hainburg ima veliku tvornicu duhana. Kraj Petronela dolaze tragovi stare rimske varoši *Carnuntum*.

U četvrti nad Bečkim lugom: St. Pölten (7800 st.), znatna mu je obrtnost, koristan mu je time položaj, što leži na sklopu cestah i želěznicah. — Najznatnija su obrtna města: Waidhofen na Ybbsi (3500 st.), Eisenwurzen, Scheibs, St. Egid i dr. Glasovite opatije: Melk, Göttweih, Herzogenburg i Lilienfeld. — Tuln na istoimenom polju jedna od najstarijih varošicah u ovoj pokrajini.

U četverti pod gorom Manhartskom: Korneuburg (4300 st.) ima škver. — Stockerau (5000 st.), — Rötz, Meilberg i Bisamberg na glasu radi vinogradarstva. — Moravsko je polje bilo bojištem starih i novih vremenah: Kraj Marcheka pobědi (1260.) Otokar kralja Belu; kraj Stillfrieda svlada (1278.) car Rudolf I. kralja Otokara, a kraj Asperna i Wagrama slavni bojevi nadvojvode Karla proti Napoleonu.

U četvrti nad gorom Manhartskom: Krems (8200 st.), obrtno město, znatno svojim položajem na rubu kotline i razkrštju prometa. — Stein (3800 st.) na Dunavu, znatno trgovačko skladište. — Zwettel (3000 st.), Weitra (2100 st.) i Horn (2200 st.). — Obrtna města: Waidhofen na Diji i Gross-Sieghearts. — Iznad Dunava diže se (202 met.) zavětno město Maria-Taferl; a izmedju starih gradinah najznatnije su Dürrenstein (uza Rikarda s lavjim srdcem) i Rosenburg.

II. Gornja Austrija.

§. 86. Prirodni odnošaji.

Gornja Austrija, ili zemlja nad Anižom, zaprema zapadni dio nadvojvodovine Austrije, te obsiže 11.997 [] kilom. (218 g. [] m.), $4^0/_0$ od površine aust. zemaljah. Dunav ju děli kao i Dolnju Austriju na dva nejednaka děla, manja tretjina zemlje leži mu na sěveru.

U jugo-zapadnom kraju dižu se alpinske gromade (Dachstein), kojih se hvata prigorje i humlje, a uz Dunav i pritoke mu uzke ravnice. Dunavska ravnina od Linca do preko Welsa poznata je pod imenom Welske goleti. Sěverna strana zemlje sastavina je češke visočine, te ju popunjuju ogranci češke Šumave.

Dunav, ulazeći izpod Pasova u zemlju, protiče ju na $174^1/_2$ kilom. u daljini; s južne strane prima plovki In, Trunu i Anižu sa Steierom, dočim mu sa sěvera pritiču Velika i Mala Mlina (Mühl), Rodela i Aista. U poréčje Trune spada pet krasnih gorskih jezerah solno-komorskoga dobra, naime: Trunsko ili Gmundensko i Hallstatsko, koje Truna protiče; sv. Wolfganga protiče Truna s Išelom, a Měsěčno (Mond) se sa svojim odtokom u Komorsko (Atter) izlěva.

Podnebje je prema visokomu položaju i gorovitoj naravi zemlje studeno, te je oštrije no što u Dolnjoj Austriji. Lincu je srednja godišnja toplota 8·4° C., a Kremsmünsteru 7·8° C. Najviše kiši lěti, a najčeštji su větrovi zapadnjak i sěvero-zapadnjak.

§. 87. Stanovnici.

Gornja Austrija broji do 736.600 dušah, ili 3·6$^0/_0$ od austr. zemaljah. Glede gustoće žive na 1 [] kilom. 61 duša, najviše u kotaru velskom (90), a najmanje u kirchdorfskom (29). Svi su domaći žitelji po narodnosti Němci, medju inostranci ima 20.000 Čehah. — Po věri malo ne svi su žitelji katolici (98$^0/_0$), ostalo je věre evangeličke (15.500 augsburžke izpovědi) i izraelske (700). Katolici su podredjeni biskupiji linačkoj, koja ima 417 pastirskih městah i 59 samostanah. — Gornja Austrija broji 15 gradovah, 90 trgovištah i 6058 selah, a dva su samo grada (Linac i Štajer), koji broje preko 10.000 dušah.

§. 88. Gospodarski odnošaji.

O gospodarstvu žive u Gornjoj Austriji 56 post. odrasloga žiteljstva. Gornja Austrija ima preko 9 postotakah zemlje neplodovite. Od plodovite zemlje zapremaju preko tretjine oranice, do 19% livade i vrtovi, šume tretjinu, a pašnjaci do 6%. Najplodnije je tlo u Dunavskoj dolini i u humlju. Medju poljodělskimi plodinami najznatnije su žito (preko 4 mil. hekt. ili 6½ mil. vag.), navlastito zob, raž, ječam i pšenica; zatim sočivo (82.000 hekt.), korun (1·6 mil. hek.), repa (1·1 mil. hekt.), kupus (18 mil. gl.), voće 290.000 hek., dětelina (233 mil. kilog.), lan (1·8 mil. kil.), konoplja (196.000 kil.) i hmelj (583.000 kil.). Livade daju obilje sěna i otave (640 mil. kil.), a šume drvah (2 mil. k. met.). Iz voća (290.000 hekt.) pravi se ponajviše mošt, a iz sěmena lanena i repice (40.000 hek.) dobiva se ulje (2260 c.).

Stočarstvo znatno podpomaže u zemlji napredak gospodarstva. Konji (51.000) su norske pasmine, jake i uztrajne; govedah je nabrojeno do 476.000 gl., ovacah 126.000, koje daju 115.000 kilg. vune, k tomu ima 20.000 kozah i 183.000 svinjah. 41.700 ulištah daje 11.200 kilg. voska i 16.000 kilg. meda. Znatan prihod daje zemlji lov (divokoze, jeleni i dr.) i ribarstvo (šarani, pastrve i dr.), a oko napredka svilarstva takodjer se nastoji.

Glavni su izvodi rudstva sol i smedji ugalj. Sol (1·1 mil. c.) se vari u solanah u Hallstadtu i Išelu. Majdani smedja i kamena uglja daju ukupno 3½ mil. c. Kraj Mauthausena lomi se granit, koj se vozi za taracanje u Beč.

§. 89. Industrija i obrt.

U Gornjoj Austriji žive ob obrtnosti do 20 post. odrasloga žiteljstva. Industrija i obrt děli se u Gornjoj Austriji na tri hrpe: na kovinsku industriju, tkalstvo i na ostale grane. Medju kovinskom industrijom najpretežnije je želězarstvo, kojemu je središtem Štajer s okolicom, gdě su sve doline samokovi i radionicami posute, a izvode se kovačke i nožarske tvorine, brnkalice, čavli i druga orudja. Velika tvornica oružja u Štajeru izvodi pušakah za 1½ mil. for.

Glede tkalstva najpretežnije su predionice (7, glavna u Klein-Münchenu) i tvornice (4) pamučninah. Uz to se izvode vunene tkanine i domaće platno.

Glede ostalih obrtnih strukah treba napomenuti staklane (3), umětne mlinove (3), tvornicu zemljanih tvorinah, tvornice papira i

kemijskih tvorinah, pivare (240) i drvodělstvo u prědělih solnokomorskoga dobra.

§. 90. Trgovanje i promet.

Trgovanje se odnosi na prirodnine i obrtnine; potonje se izvoze i u inozemstvo (kose za Rusiju), a uvoze se sirovi proizvodi (želězo, vuna i dr.). U Lincu je trgovačko-obrtnička komora.

Zemlju proseča zapadna želěznica, koje ogranak ide u Buděj0vice, kraj Wartberga združena je s Rudolfovom prugom, koja se kraj Štajera zemlje hvata, a protežući se uz Anižu prelazi u Štajersku. Osim toga vode dva ogranka zapadne želěznice u Bavarsku (iz Velsa u Pasov, iz Neumarkta u Bavarsku).

Zemlja je glede cestah bogatija (8340 kilom.) od koje druge mnogo veće zemlje (na 1 [] kilom. $^3/_4$ kilom.), a razilaze se na razne pravce. Po Dunavu i većih jezerih plove parobrodi. Po Inu, Salci, Truni, Išeli, Vöckli, Aniži i Štajeru plove splave i ladje. Po Truni, Aniži i njihovih pritocih voze se prirodnine i obrtnine k Dunavu, a po ostalih rěkah živahan je promet s Tirolskom, Salcburžkom i Bavarskom.

§. 91. Duševna kultura.

Gornja Austrija broji 506 pučkih školah, medju timi 4 gradjanske, a 2 učiteljska obrazovališta. Od 100 za školu dorasle děce polazi ju 81. Tri su podpuna gimnazija (Linac, Kremsmünster i Freinberg), 2 realna gimnazija, 2 realke (Linac i Štajer), i 4 obrtničke škole. U Lincu je primaljska i trgovačka, a u Freilingu gospodarska škola. Bogoslovna su učilišta u Lincu i Sv. Florianu.

Na pomoć je nauci knjižnica (27.000 sv.) i muzej (Francisco-Carolinum) u Lincu sa svojimi zbirkami. U Lincu je zavod za gluhoněme i slěpe, ludnica, više bolnicah i ubožnicah.

§. 92. Zastupstva i oblasti.

Zemaljski sabor se sastoji iz zemaljskoga kapetana, biskupa i 49 zastupnikah. Zemlja bira u državno věće 17 članovah.

Naměstničtvo je glava zemaljske uprave, kojemu je podredjeno 12 kotarskih oblastih i magistrati Linca i Štajera. U sudbenih poslovih druge molbe podredjena je zemlja višemu zemaljskomu sudištu u Beču, a sudovi su prve molbe zemaljski sud u Lincu i 3 okružna suda (u Riedu, Štajeru i Welsu). Linačkomu sudu podredjeno je 15, a ostalim 31 kotarski sud.

Financijajnimi poslovi upravlja financijalno ravnateljstvo, kojemu su podredjeni carinarski, porezni i šumarski uredi, ravnateljstvo solanah, lutrijski ured i tvornica duhana. Osim toga obstoji ravnateljstvo poštah i brzojavah.

§. 93. Prihod i razdělba.

Gornja Austrija platja 3·82 mil. for. izravnih, a 6·28 mil. for. neizravnih porezah. Na svaku dušu ide 14·27 for. porezah. U zemaljsku zakladu ulazi $^3/_4$ mil. for. godišnjega prihoda, što se potroši za zemaljske potrebe. Glavni grad ima prihoda 340.000 for., a Štajer preko 90.000 for.

Gornja Austrija običaje se děliti kao i Dolnja na četvrti 1. mlinsku, ili kraj Dunava na sěveru; 2. insku, ili gornjo-austr. poréčje Ina; 3. hausručka, ili iztočni obronak Hausrucka, područje jezersko i golet velska; 4. trunska, ili kraj medju uštji Trune i Aniže.

§. 94. Topografija.

Linac, glavni zemaljski grad, broji 27.000 stan. Varoš ima vrlo povoljan položaj, jer leži na Dunavu, pa na razkrštju cestah i železnicah, koje spajaju Gornju Austriju s Českom, Štajerskom, Tirolom, odnosno sa Salcburžkom i Bavarskom. S toga joj dobro napreduje obrtnost, te je skladištem za dunavsku trgovinu. Ima veliki škver. Stolna crkva sagradjena je u slogu němačkom; muzej je radi svoje starinarske zbirke na glasu. — Blizu Linca diže se Freinberg s děčačkim sěmeništem. Na sěveru leži Wilhering, stara opatija cistercitah s lěpom crkvom. Na jugo-iztoku na Truni leži Klein-München s velikimi predionicami.

U mlinskoj četvrti leži kraj Dunava varošica Grein (1100 st.), pa trgovište Struden s tvornicom ognjilah, koja izvodi do 140 mil. žigicah. — Mauthausen naproti uštju Aniže, gdě se granit na veliko lomi. Na sěvero-zapadu leže trgovišta Haslach i Aigen s tvornicami platna.

Posrěd inske četvrti leži Ried (4000 st.) s tkaonicami i žitnom trgovinom. — Schörding (3000 st.) s pivarom i trgovinom drvi. — Braunau (2800 st.).

Hausručka četvrt: Wels (5900 st.), prostire se na Truni, znatna prometna točka, pošto leži na razkrštju prugah zapadne želěznice. — Prema zapadu je bogato trgovište Lambach s benediktinskom opatijom. — U živahno-obrtnom prěděl̦u

leže trgovišta Schwanenstadt, Vöcklabruk i Frankenmarkt, a kraj Wolfsegga su bogate rude smedjega ugljevja. — U kraju solno-komorskoga dobra na uštju Trune prostire se varoš Gmunden s glavnim skladištem soli. Na Hallstatskom jezeru diže se na strmih mu brěgovih Hallstatt (1300 st.). Išel (3400 st.), trgovište ujedno lěčište sa slatinskom kupelju. Na podnožju Schafberga Sv. Wolfang, a na podnožju Dachsteina Gosau s obima jezerima.

U trunskoj četvrti poglavito je město Štajer (13.000 st.), središte trgovine sa željeznimi obrtninami, ima veličanstvenu tvornicu oružja i crkvu gotičkoga sloga. — Enns (2000 d.), stara obrtna varošica, a kraj nje Lorch (rimski *Laureacum*), jedno od najstarijih městah krštjanskoga věka. — Sv. Florian (1300 st.), trgovište s krasnom crkvom i bogatom knjižnicom i Kremsmünster sa zvězdarom dvě su stare opatije. — Hall (860 st.), trgovište na glasu radi svojih jodnih vrělah.

III. Salcburžka.

§. 95. Prirodni odnošaji.

Vojvodovina Salcburžka obsiže u površini do 7166 [] kil. ili do 130$^1/_5$ g. [] miljah, dakle 2·4 % od površine austr. zemaljah.

Dočim je sěverni kraj zemlje sastavina bavarske visoke ravnine, izpunjuju ostalu sklopovi sěvernih Alpah, ili Salcburžke Alpe, koje probija Salca i Sala. Tim je Salcburžka veličanstvena alpinska zemlja.

Pošto zemlja zaprema vrelišta Salce, Anižе i Mure, tim se děli na tri kotara: Pinzgau, Lungau i Pongau. — Salca je glavna zemaljska rěka, kojoj pritiče više potokah: Krimlerska i Gasteinska Acha, pa Alm i Sâlâ. Jezera Wallsko, Trumsko i Fušelsko. Na europskom su glasu gasteinska lěkovita vrela (47° C.), znatne su slatinske kupelji u Halleinu i mrzlo vrelo kraj Fuša.

U nižih krajevih i u zaklonjenih dolinah podnebje je blago, a u viših krajevih oštro i studeno. Srednja godišnja toplota u ravnini (Salcburg) iznosi 7·9° C., a na planini (Gastein) 5·4° C. Kao što po svih planinskih krajevih tako se i u Salcburžkoj naglo měnja vrěme.

§. 96. Žiteljstvo.

Salcburžka broji 153.000 stanovnikah, ili $^3/_4$% zemaljah austrijskih; a medju svimi zemljami u monarhiji naseljena je najrědje, jer 21 duša dolazi na 1 [] kilom. Najguštje je naseljen kotar sv. Ivanski (35), a najredje Zell am See (11). — Svi su stanovnici po narodnosti Němci, a malo ne svi věre katoličke, jer inověracah ima jedva $^1/_4$%. Katolici su podredjeni nadbiskupiji salcburžkoj, koja broji 124 župe i 12 samostanah. — Salcburžka ima 3 grada, 21 trgovište i 733 sela

§. 97. Gospodarski odnošaji.

Pošto je Salcburžka zèmlja planinska, te sněžnici, ledenici i kameniti prěděli znatni prostor zapremaju: za to ima do 20 post. neplodovite zemlje. Medju plodovitim tlom najviše obsižu pašnjaci (30·5%), i šume (29·5%) a najmanje oranice (9·5%) i livade s vrtovi (16·6%). U Salcburžkoj živi o gospodarstvu 51 post. od odrasloga žiteljstva.

Ratarstvo se stere samo po sěvernoj ravnini, a žita (560.000 hekt.) nerodi ni iz daleka toliko, kolikoga žiteljstvo za hranu treba. Medju poljodělskimi izvodi najznatniji su zob, raž i pšenica, korun (86.000 hekt.), kupus (3 mil. gl.) i dětelina (11·5 mil. kilg.) K tomu rodi 300.000 kilg. lana i konoplje, a 146 mil. kilg. sěna i otave.

Konji (11.100 gl.), goveda (168.000) i ovce (92.000) glavni su izvodi stočarstva; k tomu koze (34.000) i svinje (16.000). Konji su norske pasmine, koja se veličinom i snagom odlikuje. Ovčarstvo daje 82.000 kilg. vune, a pčelarstvo (14.000 ulištah) do 10.000 kilg. meda i 7600 kilg. voska. Voća rodi 9600 hekt., sěna i otave 46 mil. kilg., a šume daju preko 694.000 kub. met. drvah.

Medju rudami najznatnija je sol, koja se vadi iz Dürrenberga kraj Halleina (360000 c.); iz zlatne rude u Raurisu dobiva se 11 kilg. čista zlata; želězne rude kopa se u Flachavu do 100.000 c., mědene u Hüttschlagu do 18.000 c., arsenika do 1000 c.; mramor, što se na Untersbergu lomi, rabi za razne gradjevne svrhe.

§. 98. Obrtnost i promet.

U Salcburžkoj žive ob obrtnosti 14% odrasloga žiteljstva. Obrtna industrija stegnuta je na tvornicu tapetah (u Salcburgu), kemijskih tvorinah (u Gornjem Almu), drvenu robu i na někoje

druge male tvornice. Osim toga ima několiko staklanah, pivovarah i talionicah.

Trgovinu podpomaže zapadna željeznica, koje ogranak u Hallein ide, zatim ceste (713 kilom.), za Tirol, Braunau, Linac, Išel, u dolinu Aniže i Mure, u Korušku i Gastein. Znatan je povodni put Salca (od Halleina), na kojoj se razvozi u godini 800.000 c. robe, ponajviše soli, drvah i sadre.

§. 99. Duševna kultura.

Salcburžka broji 155 pučkih školah, a medju děcom za školu doraslom, polazi ju 80%; k tomu ima učiteljište, jedan veliki gimnazij i veliku realku, bogoslovni fakultet, kirurgijsko učilište i 8 ženskih odgojilištah. Knjižnice: naukovna, muzejalna i sv. Petra, bogate zbirke muzeja (Carolino-Augustea) i drugih zavodah, pa znanstvena družtva (šumarsko, umětničko) podupiru znanstveno obrazovanje. Medju dobrotvornimi zavodi ima ludnicu, obskrbilištah (42), ubožnicah (147) i bolnicah (13).

§. 100. Zastupstvo, oblasti i prihod.

Sabor je sastavljen iz zemaljskoga kapetana, kneza-nadbiskupa i 25 zastupnikah. Zemlja bira u državno věće 5 zastupnikah.

Zemaljskoj vladi podredjene su 4 kotarske oblasti i magistrat Salcburga. Zemaljskomu sudu podredjeno je 20 kotarskih sudovah. Financijalne poslove (carinarske, porezne, šumarske i rudarske urede) nadgleda fin. zemaljsko ravnateljstvo.

Salcburžka plaća 691.000 fr. izravnoga, a 1·54 mil. for. neizravnoga poreza. Na svaku dušu ide 15·46 for. porezah. — U zemaljsku zakladu ulazi 75.000 fr. godišnjega prihoda, što se upotrěbljuje za ceste, javnu sěgurnost i dr. Glavni grad ima 200.000 for. godišnjega prihoda.

§. 101. Topografija.

Glavni zemaljski grad **Salcburg** (20.400 st.) prostire se na obě strane Salce, te se odlikuje sa svojim divnim položajem. Nadbiskup salcburžki bijaše državni knez, njegova je zemlja (1803.) sekularizovana i dopade g. 1815. Austriju. Iz dobe vladalacah-nadbiskupah potiču mnogi gradjevni spomenici, navlastito krasna stolna crkva, nadbiskupski dvor i lětni dvorci, imenito Aigen, Klesheim i Hellbrunn s vodometi.

H a l l e i n (3600 st.) sa slatinskimi kupelji; u bližem D ü r r e n b e r g u su velike soljane. — U Gasteinskoj dolini, u koju se ulazi klancem Klam leži trgovište H o f - G a s t e i n (750 st.) i W i l d b a d - G a s t e i n (400 st,), glasovita lěčišta s toplimi i lěkovitimi vreli. Acha se tu ruši mnogimi slapovi iz više Böcksteinske kotline u nižu, medju timi je najdolnji slap 85½ met. visok. — R a u r i s (500 st.) i kupalište F u s c h. — Z e l l na jezeru (800 st.) leži u krasnom predělu. — W e r f e n (700 st.) stara tvrdja i R a d s t a d t (900 st.) stara varošica.

IV. Štajerska.

§. 102. Prirodni odnošaji.

Vojvodina Štajerska obsiže 22.454 [] kilom. (407·79 g. [] m.), ili 7½% od površine austr. zemaljah.

Štajerska se prostire na rubu iztočnih Alpah, gdě prelaze u humlje. Pošto se proteže od sěvera k jugu, zahvatja u središnji i južni alpinski pojas. U srědnjem kraju ogradjuju Alpe nizke gore i humlje, koje městimice prelazi u ravnine, u Gradačko, Lipničko i Optujsko polje.

Štajerska zahvatja u poréčje A n i ž e, M u r e, D r a v e i S a v e; ali nijedna od tih glavnih rěka neima u zemlji ni izvora ni uštja. Aniža prima S a l c u. Mura protiče zemlju u duljini od 336 kilom., a na kutu pritiče joj M u r i c a. Drava protiče ju u duljini od 123 kilom.; Sava, pripadajuća k zemlji lěvim svojim brěgom, prima S a v i n u i medjašnu S u t l u. T r u n a i R a b a imaju u zemlji svoja vrelišta: Rabi pritiče B i s t r i c a i L a f n i c a, Truni pako pritiču vode iz jezerah štajerskoga solno-komorskoga dobra. Osim tih jezerah ima u štajerskih dolinah i planinah više manjih i većih jezerah. — Medju toplimi vreli najznatnija su u Laškom, Vlaških i Dobranskih toplicah; slatinske: su kupelj u Ausseeu (Usovu), kiselice u Gleichenbergu i Rogatcu.

Pošto se zemlja proteže od sěvera k jugu i pošto je u različitih visinah: za to joj je i podnebje vrlo različito. Srednja je godišnja toplota u Ausseeu 5·8° C., Admontu 6·2° C., Gradcu 9·1° C., a u Celju 9·9° C. Dočim je u alpinskih krajevih gornje Štajerske podnebje oštro i studeno, blago je i toplo po ravninah na dolnjoj Muri i Dravi. Dočim se tamo jedva koncem listopada žanje zob, rode ovdě žestoka vina, a ušpěva i kukuruz.

§. 103. Žiteljstvo.

Štajerska ima do 1,138.000 stanovnikah ili $5\frac{1}{2}$ postot. austr. zemaljah. Prema površini žive 51 duša na 1 [] kilom., najguštje je naseljen osim gradačke okolice (98) kotar lipnički (84), a najredje gröbminžki (15). — Stanovnici su po narodnosti Němci (63%) i Slovenci (37%). Po věri su malo ne svi katolici (99%), koji spadaju pod dva biskupa: sekavskoga (u Gradcu) i mariborskoga. Zemlja broji 593 pastirska města i 41 samostan. Osim katolikah ima něšto evangelikah (7200) i židovah (750). — Stanovnici živu u 20 gradovah, 98 trgovištah i 3834 sela.

§. 104. Fizična kultura.

U Štajerskoj žive o gospodarstvu i šumarstvu do 72% odrasloga žiteljstva. Premda je Štajerska gorovita ($\frac{9}{10}$), te ju je težko obdělavati, nu ipak je izvrstno obradjena. Najplodovitiji su prěděli rěčne doline, osobito Mure i Murice i někoje ravnine, navlastito u srědnjem kraju. Od plodovite zemlje (92%), najviše ima šumah (do 45%) i oranicah (18·6%), zatim slěde pašnjaci (15·3%) i livade s vrtovi (11·7%), a najmanje ima vinogradah (1·4%).

Medju ratarskimi plodovi rodi na godinu žita 6·4 mil. hekt. (10·3 mil. vag.), najviše kukuruza (1·3 mil. hekt., u dolnjoj Štajerskoj), pa raži (1·2 m.), pšenice, zobi (1·4 m.) i heljde. Sočiva rodi 158.000 hekt. Koruna se izvodi 2·2 mil. hekt. (3·5 mil. vag.), repe 3·6 mil. hekt., kupusa (23 mil. gl.), izvrstne děteline preko 1·8 mil. c.; izvodi se takodjer lan i konoplja (3·3 m. kil.) i něšto hmelja (600 c.). Iz voća (200.000 hekt.) izvodi se mošt. Vina rodi (u južnoj Štajerskoj) za srednjih godinah 290.000 hekt., medju tim su někoje vrsti (crešnjevačko, lotmržko i dr.) plemenite; šume daju 2·9 mil. kub. met. drvah.

Obilje planinskih pašnjakah u prilog je stočarstvu, koje je po zemlji vrlo razgranjeno; goje se osobito goveda (600.000), svinje (486.000), ovce (204.000), konji (60.000) i koze (39.000). Medju konji odlikuje se osobito pasmina anižke doline, a medju kravami najpretežnija je pasmina muričke doline. Ovčarstvo daje 4000 c. vune. Izmedju lovinah dolazi u gornjem kraju jelen i divokoza. Medju peradom odlikuju se kopuni, kojimi se trgovina těra. Pčelarstvo daje 5500 c. meda i voska, a gojitba svilacah sve to više napreduje.

Medju rudnimi izvodi najznatnije je želězo, sol i ugalj, a drugih se rudah (měda, sumpora i dr.) malo dobiva. Glasovita rudna

gora kraj Eisenerza i drugi majdani daju preko 2 mil. c. želěza i nada; Aussee 280.000 c. soli, a ugljenici u Murinoj i Muričinoj dolini preko $19^3|_4$ mil. c. uglja. U močvarnoj dolini Aniže zapremaju tresetišta veliki prostor (1000 jutarah).

§. 105. Industrija i obrtnost.

Želězarstvo u Štajerskoj daleko nadmašuje sve ostale obrtne grane, jer vrědnost želěznih obrtninah iznosi preko 4 mil. for. Tu ima samokovah za želězo i měd, valjaonicah prvoga reda (Eisenerz, Neuberg i Mariazell), 23 kosarnice, 2 velike i 3 male tvornice strojevah. U Vordrnbrgu ima 14 taonicah, isto toliko i po drugih prědělih gornje Štajerske. Izvadjanje obrtninah od drugih kovinah (měda, tutije i dr.) takodjer nije neznatno. Glede ostalih obrtnih strukah znatne su tvornice kemijskih tvorinah, tvornica duhana u Fürstenfeldu, pivare, staklane (16), tvornice papira, pa izvadjanje zemljene, pamučne, vunene, kožnate i drvene robe. Ob industriji i obrtu žive u Štajerskoj $13^0|_0$ odrasloga žiteljstva.

§. 106. Trgovina i prometala.

Medju prirodninami sol i želězne obrtnine najznatniji su predmeti, što se izvan zemlje razvoze. Štajersku prosěcaju dvě želěznice, južna i Rudolfova, koje su pobočnom prugom medju sobom skopčane. Od Maribora vodi pruga na zapad, a od Pragerhofa i Zidanoga mosta na iztok. Glavna cesta prosěca zemlju od sěvera k jugu; od Maribora i Bruka vode ceste u Gornju Austriju i Salcburžku, od Gradca u Ugarsku, a od Maribora u Hrvatsku. Duljina cestah iznosi 5045 kilom. Od povodnih putevah jedina je Sava prikladna za plovitbu uz vodu, a po ostalih plovi se samo niz vodu. Na promak su trgovini trgovačko-obrtničke komore u Gradcu i Ljubnu.

§. 107. Duševna kultura.

Štajerska broji 747 pučkih školah (3 gradj.), a medju 100 za školu dorasle děce polaze ju 56. Za obrazovanje učiteljah ima 3 učiteljišta. Veliki su gimnaziji u Gradcu (2), Mariboru i Celju, u Gradcu i Mariboru su velike realke, u Ljubnu i Optuju mali realni gimnazij, a u Gradcu mala realka. Za višu nastavu obstoje u Gradcu: sveučilište, tehnika i trgovačka akademija. U Mariboru i Admontu su bogoslovna učilišta; u Ljubnu rudarska akademija, a u Gradcu

ratarska škola. Nauku podpomažu družtvo historijsko i prirodoslovno, knjižnica sveučilištna i ona tehničkoga zavoda (Joanneum), te odlične naučne sbirke. — Medju dobrotvornimi zavodi najznatniji je zavod za gluho-něme i slěpe obća bolnica, sirotište i dr.

§. 108. Zastupstvo i oblasti.

Zemaljski se sabor sastoji od zemaljskoga kapetana, dvajuh biskupah i 61 zastupnika. Zemlja bira u državno věće 23 zastupnika.

Naměstničtvo vodi zemaljsku upravu, a njemu su podredjena 3 magistrata (gradački, mariborski i celjski) i 19 kotarskih poglavarstvah. — Područje višega zemaljskoga suda u Gradcu odnosi se takodjer na Korušku i Kranjsku, a njemu je podredjen zemaljski sud u Gradcu, okružni (2) i kotarski (63) sudovi. — Financijalnu upravu vodi financ. zemaljsko ravnateljstvo, a podredjena su mu 3 kotarska ravnateljstva, carinski i porezni uredi, lutrija, tvornica duhana, rudarske oblasti i rudarska akademija. Osim toga obstoji ravnateljstvo poštah i brzojavah i rudarska satničtva.

§. 109. Prihod i razděljenje.

Zemlja platja 3·92 mil. for. izravnih, i 7·86 mil. for. neizravnih porezah. Na svakoga stanovnikah ide 12 for. porezah. Prihod zemaljskoga fonda iznosi 1·9 mil. for. Gradac ima godišnjega prihoda do 600.000 for., Maribor preko 50.000 for. a Celj 17.000 for.

Štajerska se običaje děliti na gornju, srednju i dolnju. Gornja obsiže poréčje Trune, Aniže i Mure do klanca Röthelsteinskoga; na dolnju spada poréčje Drave i Save; a medju obimi leži srednja Štajerska, obsižuća ostalo poréčje Mure, vrelište Rabe i njezinih pritokah.

§. 110. Topografija.

Zemaljski glavni grad **Gradac** (*Graz*) prostire se na obih stranah Mure i na podnožju Šlossbrga (126 m.) u plodnoj dolini, opasanoj od svuda lěpimi gorami, te broji (s 5 predgradjah) 81.000 stan. Medju gradjevinami znatna je stolna crkva, mauzolej Ferdinanda II., starinska zemaljska kuća, věćnica, i druge crkve i sgrade. Svojim položajem u sredini medju Dunavom i Jadranskim morem uzdržaje živahnu trgovinu s Ugarskom i Trstom; ima više tvornicah: papira, sukna (Lohden) i strojevah. Ima razne naučne zavode,

sbirke, književne, dobrotvorne zavode i družtva. — Glavnomu gradu na sěveru leže opatije (iz 12. věka) Rein i Borovo (Vorau), a na podnožju Šökela Radegund s mrzlicami. — U području Rabe Fürstenfeld (4000 st.) s velikom tvornicom duhana. — Gleichenberg s lěkovitimi vreli, za koja su već Rimljani znali. — Radgon (Radkersburg) na izlazu Mure u vinorodnom prědělu. — Lipnica (Leibnitz) na městu rimskoga *Flaviumsolvense*. — Köflach s bogatimi ugljenici. Sva su ova města u srednjoj Štajerskoj.

U gornjoj Štajerskoj: Bruck (Most) na Muri (3000 st.) na uštju Murice i razkrštju koruško-salcburžke ceste, južne i Rudolfove želěznice, těra živahnu trgovinu sa želězninom. — Ljubno (Leoben), 5000 st., s rudarskim učilištem. Judenburg (2400 st.). — Admont i Lambrt opatije Benediktinske. — U Muričkoj dolini trgovište Mürzzuschlag (1500 st.) i velika želězara Neuberg. — Rottenmann (1300 st.), varošica, a nedaleko se diže gradina Strehau. — Na skrajnom sěveru trgovište Mariazell, glasovito zavětno město s velikom lěvaonicom želěza. Na kuku Aniže Hiflau s talionicom, na podnožju Erzberga Eisenerz (trgov. s okolicom 4000 st.) s neizcrpivimi rudami; obrtno trgovište Vordernberg (4500 st.). — Na sěvero-zapadu, u štajerskom solno-komorskom dobru, leži u romantičnom kraju punom jezerah trgovište Aussee (2500 st.) sa slatinskimi kupelji.

U dolnjoj Štajerskoj najznatniji su gradovi Maribor (Marburg, 13.100 st.) na Dravi, Čelje (4200 st.) na Savini. — Ptuj (3400 st.) stara rimska varoš *Petovium* s rimskimi i staro-slovenskimi starinami, trguje s Ugarskom i Hrvatskom. — Glede vinarstva znatna su města Lotmrk i Pekra (Piekern), radi toplicah Laško (Tüffer) i Dobrna (Heuhaus), slatine u Gleichenbergu i kraj Rogatca (Rohitsch) mnogo se polaze, rogatske se kisele vode preko $^3/_4$ mil. staklenicah u godini razvozi.

V. Koruška.

§. 111. Prirodni odnošaji.

Vojvodinu Korušku sastavlja srednji dio gornjo-dravske doline, koja se uvalila medju središnjimi i južnimi Alpami, a zatvara ju od onih južna, a od ovih sěverna ostrmina. Koruškoj iznosi površina 10.373$^1/_3$ [] kilom. (188.39 g. [] m.) ili 3·4$^0/_0$ od površine austr. zemaljah.

Steruć se Koruška na obijuh stranah gornje Drave i pobočnih joj dolinah, koje stranom uzporedo, a stranom popreko idu, ima na sěveru Visoke Ture, a na jugu Karnske Alpe i Karavanke. Širokih dolinah i malih ravninah neima mnogo, ponajviše oko glavnoga grada. Tim je Koruška s najveće strane gorovita, najniža joj je točka izlaz Drave (313 m.), dočim joj njezin ulaz na visini od 566 mt. nad morem leži.

Drava je glavna rěka, koja pred Gornjim Dravbregom (Drauburg) u zemlju ulazi, protiče ju 163 kilom. u duljini, a izlazi izpod Dolnjeg Dravbrega. Pritoci su joj Bela, Jezera, Zila, Krka i Labuda. Bela, odtok ledenika Paštaričjega, pravi više slapovah (Děvičin skok i Cirkniški slap kraj Dolah). Jezera postaje iz ledenika Hafnerspitze i prima Maltu. Krka prima Molnicu, Gorčicu i Glinicu. Labuda protiče u srednjem toku široku dolinu, a Zila si je pred uštjem utrla put gorskom urvinom. — Znatnija su jezera Bělo, Millštatsko, Osojansko i Vrbsko, sva se, osim Osojanskoga, steru ravnom dolinom uzporedo.

Koruška ima prema visini glavne i pobočnih dolinah vrlo različito podnebje. U gornjoj je Koruškoj zrak oštar, a u dolnjoj blaži. Srednja godišnja toplota u Celovcu iznosi 7·4° C. Najtopliji je kraj prema jugu otvorena, a u ostalom zaklonjena dolina Labudska, u kojoj plemenitije voće uspěva, dočim u sěvero-zapadnih visokih dolinah jedva ječam dozrěva.

§. 112. Žiteljstvo.

Koruška ima 337.700 dušah ili $1^2/_3$% austr. zemaljah. Relativno žiteljstvo iznosi 33 stan. na 1 □ kilom. i měnja se medju 41 (velkovački) i 16 (spitalski kotar). Stanovnici su po narodnosti Němci (69%) i Slovenci (31%), potonji živu ponajviše Dravi na jugu. Osim protestantah augsburžke izpovědi (5%), ostali su žitelji katolici (95%) te spadaju pod biskupa krčkoga, koj stoluje u Celovcu, a podredjeno mu je 370 pastirskih městah i 12 samostanah. — Stanovnici su poděljeni na 10 gradovah, 28 trgovištah i 2911 selah.

§. 113. Zemaljska kultura.

Medju odraslim žiteljstvom 68% žive o gospodarstvu. Pošto je Koruška, osobito u gornjem kraju, planinasta, ima do $12^1/_2$ post. neplodovitoga tla. Od plodovite zemlje najviše zapremaju prostora

šume (40·33%) i pašnjaci (23·13%), pa oranice (13·16%), a najmanje livade s vrtovi (11%). Dolnja Koruška plodovitija je od gornje, ali i ova ima plodovitih predělah, Turje, zilsku dolinu i dr. U dolnjoj Koruškoj odlikuje se plodnostju grobničko i celovačko polje, labudska i junska dolina. Medju ratarskimi izvodi žita rodi 2 mil. hekt. (3·2 mil. vag.), ponajviše zobi i raži (svakoga po 700.000 h.), pa pšenice (225.000 h.), ječma, něšto kukuruza (200.000 hekt.), heljde i prosa. Žita dakle ima Koruška malo. Osim toga izvodi se 50.000 hekt. sočiva, $^1/_2$ mil. hekt. koruna, toliko i repe, a 5·7 mil. gl. kupusa; děteline 1·5 mil. c., lana i konoplje 18.000 cen. i voća 26.000 hekt. Iz šumah se dobiva preko 1·6 mil. kub. met. drvah, dočim je vinogradarstvo (65·55 hekt.) samo na někoja města stegnuto te nosi do 3000 hekt. vina.

Buduć da Koruška obiluje alpinskimi pašnjaci, zato joj je i stočarstvo vrlo znatno, navlastito govedarstvo (233.000 gl.) i ovčarstvo (177.000 gl.), koje daje 15.000 c. krupne vune; konjah broji 23.000, kozah 37.000, a svinjah do 100.000. Oko pčelarstva se nastoji u toplljih dolinah dolnje i u zilskoj dolini gornje Koruške: 63.000 uljištah daju preko 4000 c. meda i voska.

U nijednoj austrijskoj zemlji neživi u razměrju toliko světa od rudokopnje i rudarske obrti, koliko u Koruškoj. Poglavite su rude želězo, olovo, tutija i ugalj. Glavni su majdani želěza kraj Hüttenbrga i Volsprga, a olova oko Plibrga i u Rablu. Želěza se dobiva 1,347.000 cent., olova 72.000 c., tutije 20.000 c. i 1,550.000 cent. smedja uglja.

§. 114. Industrija i trgovina.

U Koruškoj žive o industriji i obrtnosti do 14% odrasloga žiteljstva. U Koruškoj je kovinska industrija, a navlasito želězarstvo, najvažnija. Preko 100 tvornicah bavi se izradbom željeza, medju timi velike su tvornice u Prevelju, sv. Grtrudi kraj Volsprga, Frančahu i Buchscheidenu, a 30 drugih tvornicah izvode obrtnine iz drugih kovinah; několiko ima tvornicah za tkanine, za slador, kemijske tvorine i kožnine. Mnogo više ima malih obrtih, medju koje se broje i pivare.

Dravom se izvoze drva, olovo i želězo. Izvažaju se takodjer i konji i goveda, želězne tvorine (žice, čavli, kose i nadenina), gledja olovna, sukno i roba remenarska.

Od cestah (2500 kilom.) najznatnije su dvě, koje se križaju u Celovcu; od tih prolazi jedna od sěvera k jugu, a druga od zapada

k iztoku. Želěznice (Rudolfova s ogranci), koje prosěcaju za sada iztočni dio zemlje znatno će podpomoći trgovinu u zapadnom kraju, kadno se spoje s Tirolskom i Kranjskom. — Drava nosi kroz Korušku splave samo niz vodu, a po Vrbskom jezeru plovi parobrod, koj podpomaže promet medju Celovcem i Bělakom. — U Celovcu je trgovačko-obrtnička komora.

§. 115. Duševna kultura.

Koruška broji 318 pučkih školah i 2 učiteljska obrazovališta, a medju děcom za školu doraslom polaze ju do 58 post. U Celovcu je bogoslovni zavod, veliki gimnazij, velika realka, mali je gimnazij u sv. Pavlu a realni u Bělaku. U Celovcu je prilična knjižnica i zemaljski muzej, u kojem ima važnih sbirkah. Družtvo slovensko sv. Mohora u Celovcu izdaje pučke knjige, te znatno děluje na obrazovanost seoskoga naroda. — Medju dobrotvornimi zavodi ima ludnicu, sirotište, zavod za gluho-něme, bolnicu i više družtvah.

§. 116. Zastupstvo, oblasti i prihod.

Zemaljski sabor sastavlja zemaljski kapetan, biskup krčki i 36 zastupnikah. Zemlja bira u državno věće 9 zastupnikah.

Zemaljskoj vladi u Celovcu, koja vodi zemaljsku upravu, podredjeno je 7 kotarskih oblastih. Zemaljskomu sudu podredjeno je 28 kotarskih sudovah. Financijalno zemaljsko ravnateljstvo nadgleda carinare, porezne i šumarske urede, a rudarsko satničtvo nadzire rudarstvo.

Koruška platja 1·12 mil. for. izravnih, a 1·94 mil. for. neizravnih porezah. Na svakoga stanovnika ide 10·5 for. porezah. Zemaljski fond ima 266.000 for., a grad Celovac preko 55.000 for. godišnjega prihoda.

§. 117. Topografija.

Zemaljski glavni grad **Celovac** (*Klagenfurt*) prostire se uz Vrbsko jezero i Glinu, broji s 4 predgradja 15.200 stan. Grad je obrtan i uzdržaje živahnu trgovinu. Najznatnija je sgrada zemaljska kuća s lěpimi dvoranami. Na sěveru je g o s p o-s v e t s k o p o l j e, gdje se jošte nalazi kamena zavěrna stolica starih vojvodah; prěděl obiluje rimskimi starinami (*Virunum*). — B o t r i n j e (K l o š t a r) s velikom tvornicom sukna; B o r o v l j e sa znatnom tvornicom pušakah; P r e v o l j e i H ü t t e n b e r g sa znatnom želěznom industrijom,

— Velkovec (Völkermarkt, 1600 st.), varošica s marvinskimi i žitnimi sajmovi. — U Labudskoj dolini opatija sv. Pavla i varošica Wolfsberg s mnogimi tvornicami. Kraj sv. Lenarta izvire slatina. U dolini gornje Krke: Kerka (Gurk) i Strassburg, stare biskupske stolice. — Sv. Vid (3000 st.) do 16. věka gl. grad Koruške, a od ovud na sěveru Breže (Friesah) medju 3 gradinami. Trg (Feldkirchen, 5000 st.), trgovište i gradina Visoka Ostrovica na kamenitoj glavici. Sva su ova města u dolnjoj Koruškoj.

U gornjoj Koruškoj: Bělak (4500 st.) na razkrštju želěznice, uzdržaje živahan promet i ima gotičku crkvu. — Blibrk i Kapla s najvećimi olovnici. U Belinoj dolini Naborjet. Potablo (Ponteba) tvrdjica na Beli pokraj mletačke medje. Rajblu na jugu klanac *Predil*. U zilskoj dolini sv. Mohor (800 st.). — Trbiž nad Zilicom. — Na Dravi Špital (1650 st.). — Gmünd (800 st.) na Lizeri. — Kraj Sachsenburga stara je gradina. Gornje Bělani (4400 st.) u dolini gornje Bele, a na njezinom kraju selo Heiligenblut, opasano s tri strane ledenici, ima veličanstvenu crkvu sv. Bricije.

VI. Kranjska.

§. 118. Prirodni odnošaji.

Vojvodovina Kranjska obsiže u površini 9988⅓ [] kilom. (181·4 g. [] m.) ili 3·3 post. austr. zemaljah.

Kranjska je visočina medju Karavankami i dolinom Kupe, obsižuća Julske Alpe, Idrijske gore i sěvero-iztočni dio kraške visočine. Položina se prostire od sěvero-zapada prem jugo-iztoku, od Triglava do izlaza Save u Hrvatsku. Na sěvero-zapadu diže se ogroman sklop Triglav, koj opasuje dolinu Bohinjsku. Karavankah se hvataju na iztoku Kamničke planine. Onkraj Idrice i Sore prostire se suha visočina Kraška, zatvarajuća više plodnih dolovah, a ujedno je sglobom medju Alpami i gorjem Balkanskoga poluotoka. U kraškom području ima mnogo lěpih špiljah: Postojnska, Magdalenska, Planinska i dr.

Glavna je rěka Sava, koja postaje iz podkorěnske i bohinjske Save. Pritoci su joj: Sora, Bistrica tržička, Kokra i Bistrica kamnička. S jugo-zapada prima Ljubljanicu, koja

kao Pivka u Postojnsku špilju ponire, izlazi kao Unca, a od Vrhnike kao istoimena rěčica, protiče ljubljansku močvarinu. Jošte prima Krku, koja takodjer 2 put ponire. U dubokoj dolini vijuga se Kupa kao medjašni potok. Na područje Jadranskoga mora spada Vipava i Idrica, koje utiču u Soču; Reka pako ponire te se iza dugoga toka kao Timav u more izlěva. — Savinom vrelištu 3 su krasna jezera: Korěnsko, Bohinjsko i Bledsko. Potonje je na izlazu Savice iz doline bohinjske. Cirkničko je jezero u nutrnjem kraju, spada medju periodička kraška jezera, jer mu voda ponikvami dotiče i odtiče. U zemlji su dva lěkovita vrela u Toplicah i u Bledu.

Kao što se Kranjska prema obliku svojega površja razlikuje na gornju, dolnju i nutrnju, tako joj je različito i podnebje. Gornja je Kranjska studenoga planinskoga podnebja, gdě dosta puti na gorah sněži i srpnja měseca. Dolnja Kranjska ima na městih navlastito u Vipavi podnebje blago, koje prija vinovoj lozi, a u ustalom je mrzlo. U nutarnjoj Kranjskoj podnebje je u obće studeno, a česta bura čini da je oštrije i neugodnije. Ljubljani je srednja god. toplota 9·4° C., a Novomu městu 9·8° C.; najviše kiši u prolětju i lěti.

§. 119. Žiteljstvo.

Kranjska ima 466.000 stanovnikah, ili $2^1/_4$ post. austr. zemaljah. Relativno žiteljstvo iznosi 47 na 1 [] kilom., najguštje je naseljen kotar kamnički (62), a najredje kotar radoljički (u planinskom kraju, 24).

Stanovnici su po narodnosti najpretežniji Slovenci, kojih ima preko 91%, ostali su Němci sa $5^1/_2$ i Hrvati (Běli Kranjci), kojih ima do $3^1/_2$%. Němci živu u Kočevju, na sěvero-zapadnom okrajku (Beloj Peći) i u glavnomu gradu; Hrvati u jugo-iztočnom kraju uz hrvatsku medju. — Osim několiko pravoslavnih (307), evangelikah (322) i židovah (22), žitelji su věre katoličke (99·8%), te su podredjeni biskupu ljubljanskomu. Kranjska broji 276 pastirskih městah i 8 samostanah. — Stanovnici su poděljeni na 14 gradovah, 23 trgovišta i 3194 sela. Jedno jedino město (glavni grad) ima preko 20.000 dušah, a od ostalih městah neima nijednoga, koje bi brojilo preko 10.000 dušah.

§. 120. Fizična kultura.

U Kranjskoj žive o gospodarstvu 69 postot. odrasloga žiteljstva. Premda zemlju zastiru visoke planine i kameniti kras, ipak ima neplodovitoga tla samo 5½%. Od plodovite zemlje gotovo dvě tretjine zapremaju šume (43%) i pašnjaci (20%) zatim slěde livade s vrtovi (16·46%), pa oranice (13·63%), a vinogradi neobsižu niti 1 post. (9642·8 h.). Najplodovitiji su prěděli oko Vipave i Ljubljane, soričká dolina i polje sv. Jerneja, a visoki je Kras većinom gol. Žita rodi do 1·5 mil. hekt. (2·4 mil. vag.). Medju žitnimi plodovi najviše se izvodi zobi (446.860 hekt.), pšenice (230.766 hekt.), raži (196.516 hekt.) i ječma (188.000 hekt.), pa kukuruza, prosa i heljde. Sočiva rodi 20.000, a koruna 1,371.400 hekt., k tomu 150.000 hekt. repe, 2,800.000 gl. kupusa i preko 1 mil. c. děteline. Lana i konoplje izvodi se malo, znatno više rodi voća (28.000 hekt.), a vina u dolnjoj Kranjskoj (osobito u dolini vipavskoj preko 110.000 hekt. Šume daju 1,830.000 kub. met. drvah za gorivo i gradju; lěs za brodove izvozi se k moru.

Stočarstvo u Kranjskoj nije osobito razvito, jer je razrovano tlo travnikom na uštrb. Konjah je nabrojeno do 20.000, gornjokranjska pasmina je najbolja; govedah 190.000, ponajviše obične bagre, koja se u Trst za klanje izvozi; ovacah (ponajviše prostih) ima 85.000, kozah 17.000 i 64.000 svinjah, kojih gojitbu podpomaže obilje bukove i hrastove šume. Perad se u obilju goji, te se prodaje u Trst. Pčelarstvo nosi 3400 c. voska i meda, ovčarstvo preko 2000 c. vune, a svilarstvo preko 70 c. čahuricah.

Kranjska nije rudami osobito bogata, nu ipak se žive (u Idriji) dobiva više, no u ikojoj (iza Španije) drugoj europskoj zemlji, na godinu 7669 c. Rudnici želěza (10) daju preko 100.000 c. sirova i livena želěza, mědi se dobiva do 2000 c., a smedjeg uglja (Zagorje) preko 3 mil. c. Cretišta kraj Ljubljane obiluju tresetom.

§. 121. Obrtnost i promet.

Želězare u Bohinju, Kokri, Dvoru kraj Žužemberga, pa tvornica rašpah kraj Tržića izvode želězninah u vrědnoti od 700.000 for. Zatim ima više tvornicah kamenih, glinenih i kožnatih tvorinah; čistionica sladora, několiko papirnicah, predionicah i tvornicah pamučnih i vunenih tkaninah, tvornicah kemijskih tvorinah i žestokih pitjah.

Poglavitiji su predmeti kranjske trgovine: živa iz Idrije, želězne obrtnine, drva za gorivo i lěs za brodove, platno, papir, kože, goveda, svinje, perad i dr. Osim žita uvozi se poglavito roba kolonijalna i obrtnine. U Ljubljani je trgovačko-obrtnička komora.

Kranjska je sa svojimi cestami (2814 kil.) u savezu s Koruškom, Štajerskom, Primorjem i Hrvatskom. Zemlju prosěca južna železnica, od koje se razdvaja pruga, koja spaja Ljubljanu s Bělakom; druga pruga vodi iz sv. Petra na Rěku. Medju povodne ceste spada Sava od Zidana mosta i Ljubljanica, koja nosi omanje ladje.

§. 122. Duševna kultura.

Kranjska broji 235 pučkih školah i 2 učiteljska obrazovališta; a od 100 děce, koja su za školu dorasla, polazi ju 63. U Ljubljani i u Novom městu su veliki gimnaziji, a u Krajnju i Kočevju mali gimnaziji. U Ljubljani je velika realka i bogoslovno učilište. Od strukovnih učilištah ima školu primaljsku, gospodarsku, trgovačku i za podkivanje. Obću obrazovanost podupire naučna knjižnica, zemaljski muzej sa svojimi sbirkami, historijsko družtvo i matica slovenska u Ljubljani.

§. 123. Zastupstvo, oblasti i prihod.

Zemaljski sabor sastavlja zemaljski kapetan, biskup i 36 zastupnikah. Zemlja bira u državno věće 10 zastupnikah.

Zemaljskoj vladi podredjen je magistrat ljubljanski i 11 kotarskih oblastih. Sudišta su prve molbe zemaljski sud u Ljubljani, okružni u Novom městu i 30 kotarskih sudovah. Zemaljskomu financijalnomu ravnateljstvu podredjeni su porezni uredi, carinara, zemaljska blagajna i rudarski ured u Idriji.

Kranjska platja 1·4 mil. izravnih, i 2·17 mil. neizravnih porezah. Na svakoga stanovnika ide 9·5 for. porezah. U zemaljsku zakladu ulazi godišnje 250.000 for.

§. 124. Topografija.

Glavni je zemaljski grad **Ljubljana** (23.000 st.) sagradjena na onom městu, gdě je nĕgda bila rimska *Aemona*, koju je Atila razorio. Medju mnogimi crkvami najznatnija je stolna crkva, a medju starimi sgradami zemaljska kuća i gradina, koja je sagradjena na vrhu brežuljka, što se diže malo ne usrěd grada. Osim tresetine okolica je vrlo prijatna.

U gornjoj Kranjskoj poglavito je město Krajnj (2200 st.), znatno tržište na utoku Kokre u Savu i na razkrštju cestah. — Loka (2100 st.) bijaše dobro freisinžkoga biskupa. — Kamnik (2100 st.) sa znatnom marvinskom trgovinom. — Nedaleko Radoljice dražeštno leži na jezeru kupalište Bled. — Tržić (1900 st.) s tvornicami želězninah, nada, i rašpah. — Bistrica u Bohinju, gdě žiteljstvo ove kotline (500 d.) o rudarstvu žive.

U dolnjoj Kranjskoj: Novo město (2000 st.) s trgovinom plodínah i obrtninah. — Toplice s toplim vrelom. Kostanjevica (900 st.), varošica na Krki sa zavětnom crkvom. — Metlika, glavno město slovenske župe. — Kočevje, staro-němačka naselbina u kraškom dolu. — Ribnica (1100 st.), tržište drvî. — Krško (1200 st.) na Savi, gdě se nalazi rimskih starinah (*Noviodunum*). Na uštju Krke takodjer se izkopalo rimskih starinah.

U nutrnjoj Kranjskoj: Idrija (4000 st.) s rudnici žive. — Vipava (1800 st.) u plodnoj i toploj dolini. — Postojna (2000 st.), u dolini Pivke, na glasu radi svojih veličanstvenih špiljah. Blizu je Magdalenska špilja. Kraj Planine je Unčina, a nedaleko sv. kancijanska špilja. — Cirknica (1500 st.) kraj istoimena jezera.

VII. Primorje.

§. 125. Prirodni odnošaji.

Primorje obsiže pokneženu grofoviju Goričku i Gradišku, grad Trst sa svojim kotarom, i markgrofoviju Istru s Kvarnerskimi otoci, sve to ukupno ima 7988½ [] kilom. (145 g. [] m.), ili 2·7 postot. austr. zemaljah. Od toga obsiže Gorica i Gradiška 2953·28 [] kilom. ili 53·64 g. [] m. Trst s kotarom 93·80 [] kil. ili 1·70 g. [] m., a Istra 4941·51 [] kil. ili 89·74 g. [] m.

Primorje je sve gorovito osim ravninah na uštju rěkah. Medju timi ravninami najveća je na Soči, te je zalazeći dio ravnice furlanske, koja spada k nizini gornjo-talijanskoj (mlětačkoj). Površje je malo ne sama kršovita razrovana visočina, navlastito Istra, koja se prema iztoku sve to više diže. Kvarnerski su otoci kršovita vrhpolja, manji su otoci (*Scogli*) puki grebeni, ponajviše goli, redko gdě grmljem zarasli.

Sěverni kraj mora Jadranskoga zalazi u zalěv trštjanski, zaton tržićki, milski, koparski i piranski. Těsne drage zovu se kanali (Limski, Raški), tako se isto zovu i morska těsna: Kvarner medju istoimenimi otoci, Istrom i Cresom; Mali Kvarner medju Cresom i Rabom. Rěke su svekolike primorčice: Soča s pritoci Idrijom i Vipavom, Timav, Květ, Dragonja, Raša i Boljunšica, koja utiče u jezero Čepičko. Na Cresu sleglo se u vrletnom koritu jezero Vransko.

Podnebje je na gornjoj Soči i u gorovitih krajevih oštro, na dolnjoj pako Soči i u primorskih prědělih južno-europsko. Gorica u zaklonjenom položaju ima vrlo blago podnebje, srednja joj je god. toplota 13° C., dočim je Trstu 14·2°, a Puli 15° C. — Větrovi dolaze ponajviše sa iz.-sěv.-iztoka t. j. bura, koja postaje time, što se izravnjuje mrzao zrak gorski s toplim zrakom morskim. Jug donosi kišu, koja u jeseni najviše pada.

§. 126. Žiteljstvo.

Primorje broji 600.525 stan. ili 2·8 post. austr. zemaljah. Od toga ide na Trst s kotarom 123.100, na Goricu i Gradišku 204.076 a na Istru 254.900 stan. Srednja gustoća iznosi 74 na 1 □ kil.; u trštjanskom kotaru 572, u Gorici i Gradiški 69, a u Istri 52; najredje je naseljen alpinski kraj (Tomin 35). Žiteljstvo je poděljeno na 28 gradovah, 22 trgovišta i 991 selo. Istra ima više starih varošicah i mnogo malih selištah.

U Primorju je žiteljstvo po narodnosti měšovito. U Trstu s kotarom preko polovice stanovnikah su Slovenci, 1/3 Talijani, do 8% Němci, i 4% izraelitjani. U Gorici s Gradiškom su 2/3 Slovenci, 7% Talijani, 1/4 Furlani, a 0·9% Němci. U Istri ima 12% Slovenacah, 57% Hrvatah i Srbah, 30% Talijanah i 1% Rumunjah. Talijani živu po nizini dolnje Soče i povećih primorskih městih; Němci u Trstu, Gorici i po někojih seoskih obćinah; a Rumunji oko Čepičkoga jezera.

Žiteljstvo je malo ne sve věre katoličke (98·6%) te je podredjeno nadbiskupu goričkomu i biskupom trštjansko-koparskomu, porečko-pulskom i krčkomu. U svemu ima 472 pastirska města i 23 samostana. Osim katolikah ima něšto iztočnih grkah (0·3%) u Trstu i kraj Pule, něšto evangelikah (0·3%) u Trstu, a izraelitjanah (0·8%) najviše u Trstu, Gorici i Gradiški.

§. 127. Fizična kultura.

U Primorju žive o gospodarstvu samo 42 post. odrasloga žiteljstva. Krševiti su predéli najneplodniji. Sěverna Istra ima bolje tlo od južne, dočim Gorica i Gradiška ima više plodnih predělah, osobito nizina na Soči, obiluje vodom te ima bujna i pitoma polja. Neplodovite zemlje ima preko 6 post.; medju plodovitim tlom obsižu pašnjaci do 39, šume 22²/₃, oranice 17¹/₂, livade s vrtovi 12·2, vinogradi 2·32, a keštenici i maslenici ¹/₂⁰/₀. — Žita rodi 600.000 hekt. (960.000 vag.), dakle ni toliko koliko ga treba žiteljstvo za hranu. Kukuruz i pšenica poglaviti su plodovi, zatim ječam, raž, zob i oriž (997.000 hekt.) u Sočinoj nizini; sočiva rodi 22.000 hekt., koruna 300.000 hekt., repe 71.000 hekt. i kupusa 1,000.000 gl.; voća u razměrju malo rodi (40.000 hekt.), najbolje uspěva smokva, mendula i kesten. Vina rodi 390.000 hekt. (640.000 věd.), ponajviše je težko, crno i nepostojano. Maslenici daju 25.000 c. ulja. Pošto neima mnogo šumah, drvah se prilično malo (306.000 kub. met.) dobiva.

Pošto su travnici slabi zato nemože ni stočarstvo naprědovati. Kraj toga se ipak goje izvrstni konji (9000), goveda (109.000), magarci (2000), mazge (12.000), proste ovce (342.000), kojih meso nadoměštja nestašicu govedine, pa koze (20.000) i svinje (48.000.) Ovčarstvo daje 4000 c. krupne vune, a pčelarstvo (13.000 ulištah) něšto voska i meda (1060 c.). Znatnija je gojitba svilacah, koja daje preko 3000 c. čahuricah. More obiluje ribom, kojom se trgovina těra i u nutrnje krajeve razašilja.

Primorje glede rudah spada medju najsiromašnije zemlje u monarhiji. Jedina Istra ima smedja uglja (765.000 c.), kocelja, galice i morskih solanah, koje produciraju 700.000 c. soli. Nasuprot obiluje zemlja gradjevnim kamenom.

§. 128. Obrtnost.

U Primorju žive ob obrtnosti samo 12 post. odrasloga žiteljstva. U Goričkoj su predionice pamuka (2 izvode 900.000 c.), u Ajdovšini maštionica za crvenu predju i čistionica sladora. U trštjanskom kraju ima tvornicah žestokih pitjah, kemijskih tvorinah i strojevah, a gradjenje brodovah na velikih Lloydovih škverih (Stabilimento tecnico) vrlo je znatno. Gradjenje brodovah, tkanje domaćega platna i pečenje rakije poglavite su obrtne grane po ostalih krajevih ovih zemaljah.

§. 129. Trgovina i prometala.

O trgovini i prometu žive u ovih zemljah radi susědstva mora preko 6 post. odrasloga žiteljstva. Pošto je Trst najznatnija luka u monarhiji za uvoznu i izvoznu trgovinu, time je i promet vrlo znatan. Jer Trstom ide veliki dio trgovine uvozne, a něšto i trgovine izvozne; zato je Trst ujedno i stovarištem za inozemsku robu, koja se ovamo dovozi, a zatim na brodovih dalje odpravlja. Od sve trgovine što se morem uvozi i izvozi $^3/_4$ odpada na Trst. Od prometa pako ovih zemaljah ide Trst 90%, a ostalih 10 na druge primorske luke (Pulu, Piran, Rovinj i Lošinj). Najviše se uvozi pamuka, ulja i kave, a izvozi se brašno, žito, pamučnine i duge.

Želěznice skapču Trst sa zapadom, sěverom i iztokom. U Istri želěznice nadoměštaju dobre ceste (2510 kil.), a glavno im stečište Pazin, odkuda se razilaze za Trst, Piran, Poreć, Rovinj, Pulu i Kastav (Rěku). Primorje broji 37 lukah. Sva znatnija primorska města u redovitom su medju sobom savezu po Lloydovih parobrodih (63), koji u godini 1400 putevah prevale, prevoze 300.000 putnikah i trgovinah preko 108 mil. for. u vrědnosti. Od svih krcatih brodovah (18.000), što jih unidje, ide polovina na Trst, a $^9/_{10}$ od vrědnote uvozene robe.

Od rěkah brodive su Timav, Rizana, Dragonja i Květo (1—1$^3/_4$ mil.). Brodivi su prekopi Anfora, Nediža i Ausa.

§. 130. Duševna kultura.

Primorje broji 396 pučkih školah i 5 učiteljskih obrazovalištah, a od 100 děce, koja su za školu polazi ju preko 46. Od toga ide na Trst s kotarom 71, na Goricu s Gradiškom 174, a na Istru 151 škola. Glede polaza ide na Trst s kotarom 50·6, Goricu s Gradiškom 40·5, a na Istru 37·2%. Učiteljištah broji Trst 2, isto toliko i Goricka, a Istra 1. — Trst ima 2 gimnazija, 2 velike realke, bogoslovni zavod, pomorsko-trgovačku akademiju, s kojom su spojeni muzeji i zvězdarna, javnu knjižnicu, zbirke slikah i starinah. U Gorici je bogoslovno učilište u središnjem sěmeništu, veliki gimnazij i velika realka. Istra ima veliki gimnazij u Kopru i mali u Pazinu, a veliku realku u Piranu. U Malom Lošinju je nautička škola. — Zavod za gluho-něme ima Gorica, veliku bolnicu s ludnicom Trst, po gradovih ima bolnicah, ubožnicah i dobrotvornih družtvah.

§. 131. Zastupstvo, oblasti i prihod.

Za tršćjanski kotar je gradsko zastupstvo ujedno zemaljskim zastupstvom, a u državno věće bira 4 zastupnika. Gorički sabor ima 22, a zemlja bira u državno věće 4 zastupnika. Istarski sabor sastavlja zemaljski kapetan, 3 biskupa i 30 zastupnikah, a zemlja bira u državno věće 4 zastupnika.

Naměstničtvu u Trstu podredjeni su magistrati (tršćjanski i gorički) i 11 kotarskih poglavarstvah (Trst 1, Gorička 4, Istra 6). Sudbene poslove rukovodi viši zemaljski sud, zemaljski i pomorski sud u Trstu i 28 kotarskih sudovah. Financijalnomu zemaljskomu ravnateljstvu podredjena su nadzorničtva (u Trstu, Gorici 2, i Istri 2), porezni, šumarski i prihodni uredi i lutrija. Središnjoj pomorskoj oblasti podredjeni su lučki i pomorsko-zdravstveni uredi. Tu je takodjer ravnateljstvo poštah i brzojavah i trgovačko-obrtnička komora.

Primorje platja 2·3 mil. for. izravnih i preko 5 mil. for. neizravnih porezah. Na svakoga stanovnika ide 14·77 for. porezah. Zemaljski fond gorički ima prihoda do 100.000 for., istarski 110.000 for. Obćinski fond tršćjanski nosi $2^3/_4$ mil., a gorički do 100.000 forintah.

§. 132. Topografija.

a) Trst s kotarom.

Glavni i primorski grad **Trst** ima 70.274, a s okolicom 123.098 stan. i děli se na stari i novi grad. Stari grad se stere na podnožju brěžuljka, na kojem je sagradjena tvrdjavica. Na najvišem kraju grada leži stolna crkva sv. Justa iz 4. věka. Novi grad sa širokimi ulicami i lěpimi sgradami stere se uz more, a kanal *rosso* zalazi duboko. Najznatnije su sgrade burza, trgesteum (čitaonica), kazalište, bolnice, nautička akademija i zoologički muzej, a *Corso* je najšira ulica. Sva věroizpovědanja imaju vlastite crkve i škole. Na skrajnom rtu rade (Molo) diže se světionik. U milskom je zatonu Lloydov škver s velikimi tvornicami. — Nedaleko leži uz more Miramare dvorac nadvojvode Maksa, bivšega cara meksikanskoga. — Trebič sa špiljami, koje vode do podzemne rěke. — Lipica u uvali medju hrástovimi šumami carska je ždrebarnica. — Obćina s divnim pogledom na more, koje se u nizini od 1200′ razlieva.

b) Goričko.

Glavni grad Gorica (16.700 st.) prostire se na podnožju Tarnovanske šume, vinovom lozom zasadjenoj ravnici. Grad je na glasu radi blagoga podnebja (austrijska Nizza), ima lěpu stolnu crkvu i biskupski dvor. — U obližnjoj Kostanjevici jest grob Karla X. prognanoga kralja francezkoga. — U dolini kraj sv. Kanciana ruši se Rěka. — Na Soči leži Gradiška (2000 st.), varošica s gradinom, koja je sada kaznionom. — Oglej (*Aquileja*), seoce u nizini Soče, něgda je tu bila stara *Aquileja* medjašna tvrdja rimska, koja je imala preko 100.000 st. kadno ju je Atila razzorio; ima veliku stolnu crkvu (iz 11. stol.). — Prema jugu počima laguna, kojoj na kraju leži varošica Grad (2500 st.) něgda pristanište rimske mornarice. — Gornji ulaz u Sočinu dolinu zatvaraju Bovačka vrata (*Flitscher Klause*). — U srednjem toku Soče leži Tomin, a u nizini trgovište Kormin (4700 st.), koje osobito nastoji oko svilarstva. — Tržić (*Monfalcone*) s lukom i obližnji Divin s jakom tvrdjom.

c) Istra.

U Istri je glavno město Pazin (2800 st.), koje leži posred poluotoka, ima staru gradinu. — Kopar (*Capo d' Istria*, 7000 st.) za mletačkoga gospodstva glavni grad, obližnje solane vrlo su škodljive zdravlju. — Piran (9500 st.), poveća luka sa solanami. — Kraj Mantavuna stere se uz Květ istoimeni hrastovi lug, iz kojega vadi carska mornarica potrebiti lěs. — U Muju je škver carske mornarice. — Poreč (3000 st.). stara varošica sa stolnom crkvom. — Rovinj (10.800 st.), najveći grad u Istri i najznatnije tržište, ima stolnu crkvu. — Vodnjan (*Dignano*, 6400 st.), varošica kraj luke *Fazane*. — Pula (1400 st.) na južnom kraju poluotoka, učvrstjena bojna luka, za Rimljanah takodjer znatna bojna luka *Pietas Julia*, zato se tu nalazi obilje rimskih starinah: amfiteatar s 144 obla svoda u dva reda, vrata od grobnice *Porta aurea*, pa hram Rome i Augusta. — Labin s rudnici smedjega uglja. — Na iztočnoj obali Voloska, pa Kastav, varošica, dočim obćina 12.000 dušah broji. Amo spada krševita visočina *Čičarija*, koje žitelji (*Čiči*) živu o pastirstvu, silazeć zimi stokom u primorske prěděle i borave ondě do proljětja u zimozelenih šumicah.

Na Kvarnerskih otocih znatnija su města: Cres (4200 st.), glavno město na istoimenom otoku s lukom, škverom i ribarstvom. —

Krk (1400 st.) na istoimenom otoku, luka s biskupskom stolicom. — Mali Lošinj (5900 st.) odlikuje se sa svojom velikom i živahnom lukom, těra znatnu trgovinu, koja iznosi preko 1 mil. for. — Kraj ovoga leži Veliki Lošinj (2500 st.). — Osor (1300 st.), trgovište na morskom těsnu.

VIII. Tirol s Vorarlbergom.

§. 133. Prirodni odnošaji.

Poknežena grofovija Tirolska s Vorarlbergom obsiže do 29.327 [] kilom. 532·61 g. [] m.) ili 9·8 post. od površine austr. zemaljah. Od toga ide na Tirolsku 26.724 $^1/_2$ [] kilom. (485 $^1/_3$ g. [] m.), a na Vorarlbržku 2602·25 [] kilom. (47·26 g. [] m.).

Tirol se prikazuje kao ogromna alpinska visočina medju nizinom mletačkom na jugu i bavarskom visokom ravninom na sěveru; zaprema srednji tok Ina, gornje poréčje Adiže i vrelište Drave. Vorarlberg obsiže desnu stranu Rajnine doline, pa doline Bregenačke Ache, Montafonsku i Illsku. Tirolom se prostiru sve glavne kose Alpinskoga gorja, te nosi medju svimi alpinskimi zemljami u monarhiji najogromnije i najviše gromade središnjih, sěvernih i južnih Alpah. Ledenici obsižu 1324 [] kilom. ili 4 $^1/_2$ % od površine; najviše mu se glavice penju malo ne do 4000 met. (Ortler 3916 m.); najniža točka na Gardskom jezeru leži 61 m. (193′) nad morem. Time su u Tirolu zastupani svi pojasi: od pojasa južnoga voća pa do pojasa věčitoga sněga.

Tirolske rěke spadaju na tri morska područja; najmanji dio zaprema područje mora Sěvernoga. Rajna te e uz Vorarlberg (41 kil.), te prima Bregenačku Achu i Illu. Na područje Crnoga mora spadaju Dunavski pritoci In s Rosanom, Silom i Zillerom, pa Iller, Leh, Izara i Drava s Iselom. Najveći prostor zaprema područje mora Jadranskoga, na koje spadaju Adiža s Eisakom, Rienzom, Noceom i Avisiom, pa Chiesa i Sarka; a Brenta s Čizmone, Kordevole i Boita izlěvaju se u Piavu. — Jezero Bodensko, Gardsko i lago d' Idra dotiču se městimice zemaljske medje. Medju drugimi jezeri najveća su u sěvernom kraju Plansko i Achensko, a u južnom Toblinsko i Kaldonačko.

*

Podnebje je na jednoj i drugoj strani glavne kose vrlo različito. Dočim je u sěvernih otvorenih dolinah zrak oštar i studen, u južnih, sa sěvera zaklonjenih dolinah podnebje je blago i prijatno. Meran je na glasu radi svoje blage zime, a oetzčka i bistrička dolina radi studena podnebja. Srednja je godišnja toplota u Roveredu 11·9°C., Meranu 11·7°C., Bludencu (Vorarlberg) 8·6°C., a u Liencu 7·5°C. — U dolini Ina duva topli větar (*Föhn*), koj je oko Insbruka najžeštji, naglo topi led te uzroči poplave.

§. 134. Žiteljstvo.

Tirol s Vorarlbergom broji 885.789 stan. ili $4\frac{1}{4}\%$ austr. zemaljah. Srednja gustoća žiteljstva iznosi 30 dušah na 1 [] kil. Južni je Tirol guštje od sěvernoga naseljen; najguštje je naseljen kotar feldkirchski u Vorarlbergu (91), i tridentinski u južnom Tirolu (89): najredje Landek (13) u sěvernom, a Cavalese (28) u južnom Tirolu. Žiteljstvo je poděljeno na 22 grada, 33 trgovišta i 2420 selah. U sěvernom Tirolu ima mnogo selištah i samotnih kućah, a u južnom su sela na gusto razredjena.

Po narodnosti većina je roda němačkoga ($60\frac{2}{3}\%$); u Tirolu plemena bavarskoga, a u Vorarlbergu alemanskoga. Talijani ($38\frac{2}{3}\%$) živu u južnom, a Ladini ($1\frac{2}{3}\%$) u dolini Grodna i Gada u južnoiztočnom Tirolu.

Osim několiko židovah (353) i evangelikah (0·2%), ostalo je žiteljstvo věre katoličke (99·8%), te spada pod biskupe briksenskoga, tridentskoga i pod nadbiskupa salcburžkoga. U Feldkirchu (za Vorarlberg) stanuje naměstnik biskupa churskoga. Zemlja broji 655 pastirskih městah i 97 samostanah.

§. 135. Fizična kultura.

O gospodarstvu žive 54 post. odrasloga žiteljstva. Pošto u Tirolskoj sněžnici, ledenici, kameniti prěděli, rěke i jezera znatan prostor zapremaju, zato ima 15·8% neplodovite zemlje. Medju plodovitom zemljom najviše obsižu pašnjaci (40·46%) i šume (25·83%), zatim livade s vrtovi (11·9%), oranice samo 5·6, a vinogradi 0·38%.

Žita rodi odsěkom 1,500.000 hekt. (2,080.000 vag.), dakle ni onoliko, koliko ga treba. Na sěveru je glavni plod raž (488.000 h.), a na jugu kukuruz (308.000 h.); pšenica (232.000 h.) izvrstno rodi oko Kufšteina, uz brěgove dolnjega Eisaka; ječam i zob rodi tako-

djer u studenih krajevih bistričke i leške doline. Osim toga izvodi se heljda i proso; sočiva rodi preko 23.000 hekt., koruna preko 785.000 hekt., repe 174.000 hekt., kupusa 3,080.000 gl., lana i konoplje 28.000 c. i 35.000 c. duhana. Zatim rodi kestena preko 20.000 hekt. i 142.000 hekt. voća, medju tim najplemenitijega stolnoga voća (meranske jabuke i montafunske črešnje). Vinogradarstvo razgranjeno je po južnom Tirolu (do Merana i Brixena), a osobito u kraju bolzanskom; vina rodi do 970.000 hekt. (1,580.000 věd.). Livade daju 20 mil. c. sěna i otave; a šume do 3·8 mil. kub. met. drvah, kojih se mnogo u Italiju izvozi. U južnom Tirolu u veliko se goje svilci i daju narodu znatan prihod.

Buduć da alpinski pašnjaci zapremaju znatan prostor, zato narod osobito nastoji oko stočarstva. Govedah izvrstne pasmine nabrojeno je 461.000 (3/4 kravah.) Alpinski pašnjaci uplivaju na obilje mlěka iz kojega se maslo i sir na veliko izvodi. Konjah ima 16.000, magaracah i mazgah (5000) ponajviše na jugu, ovacah 328.000, kozah 140.000, a svinjah preko 59.000. Ovčarstvo daje preko 18.000 c. vune; pčelarstvo (69.000 ulištah) se osobito goji u Vorarlbergu, te daje preko 2000 c. voska i meda; gojitba svilacah daje do 20.000 c. čahuricah. Žvěradi (divokozah) se jošte dosta nalazi u planinah.

U Tirolu kopaju se raznovrstne rude, ali prema drugim zemljam nije dobitak obilan. Zlata se dobiva 5·7, a srebra 580 kilogr.; sirova i livena želěza 100.000 c., mědi 4600 c.; něšto olova (1840 c.) i tutije (1600 c.); smedja uglja preko 500.000 c., a ašfalta 3250 c.; slanici više Halla daju do 400.000 c. soli.

§. 136. Industrija.

Tvornice za pamučnine razprostranjene su osobito u Vorarlbergu, gdě jih ima 21, koje izvode 60,000 c. predje; několiko tvornicah ima i u inskoj dolini. S predionicami skopčano je bělenje i maštenje predje, te su vorarlbržke crvene predje na glasu. Svilarska industrija stegnuta je na južni Tirol, imenito na Trident i Roveredo. Predenjem svile bavi se narod po svih većih dolinskih městih. Tvornice baršuma su u Ali, gdě se takodjer izvadjaju kožnate tvorine, papir i strune (Roveredo.) Prtene i suknene tkanine izvadjaju se u sěvernom Tirolu kao kućni obrt, a prosti sagovi navlastito u Dravskoj dolini. Kovinska je industrija razgranjena po inskoj i pobočnih joj dolinah: u stubajskoj izvode se želěznine, u zillerskoj kose; velike su želězare u Jenbachu, Kössenu i Fieberbrunu; kemijske tvorine izvode se u Hallu i drugdě; tvornice duhana

su u Tridentu i Švacu, a drvodělstvom bavi se narod u alpinskih dolinah. U Tirolu i Vorarlbergu žive ob obrtnosti 15½% odrasloga žiteljstva.

§. 137. Trgovina i promet.

Tirolska, prema svojemu položaju, trguje ponajviše s Bavarskom i Italijom, te izvozi suvišne izvode marvinske i obrtne, a uvozi žito, kolonijalnu robu i druge potrěbe. Pošto su visoke planine prometu na uštrb, stegnut je promet ponajviše na glavne doline. Kućarenje je u Tirolu vrlo razgranjeno, te se těra i izvan zemlje. Pošto zemlja nije kadra, dovoljno hraniti stanovnikah, za to se seli u susědne zemlje svake godine više tisućah ljudih, koji tu rade i štede, da se uzmognu prehraniti prěko zime kod kuće.

Glavna želěznica (brenerska) prosěca zemlju od sěvera do juga, a na iztoku je skopčana sa želěznicom, koja vodi dolinom Rienze i Drave. Od dvě glavne ceste, koje se u Insbruku križaju, prolazi jedna sěvernom stranom zemlje a druga po srědini od sěvera k jugu. Duljina cestah iznosi 2284 kil. Povodni su putevi In od uštja Oetze, pa Adiža od uštja Eisaka. Trgovačko-obrtničke su komore u Insbruku, Bolzanu i Feldkirchu.

§. 138. Duševna kultura.

Tirol s Vorarbergom ima do 2000 pučkih školah (Vorarlberg do 210) i 6 učiteljskih obrazovalištah. Na 100 za školu dorasle děce polaze ju 87. Velikih gimnazijah ima 8 (5 u němačkom, 2 u talijanskom Tirolu i 1 u Vorarlbergu), naime u Insbruku, Briksenu, Meranu, Hallu, Bolzanu, Tridentu, Roveredu i Feldkirchu. Velike su realke u Insbruku i Roveredu.

Osim sveučilišta u Insbruku ima biskupskih bogoslovnih učilištah u Briksenu i Tridentu, a kućnih bogoslovnih zavodah ukupno 11. Višu naobrazovanost podpomaže sveučilištna knjižnica i sbirke, muzej (*Ferdinandeum*) u Insbruku i knjižnica u Tridentu. — Od dobrotvornih zavodah ima više pěstovnicah u tal. Tirolu, zavod za gluho-něme i ludnica u Hallu, bolnica u Insbruku i dr.

§. 139. Zastupstvo, oblasti i prihod.

Zemaljski sabor za Tirol sastaje se u Insbruku, a sastoji se od zemaljskoga kapetanu, 8 virilnih glasovah i 60 zastupnikah. Tirol bira u državno věće 18 zastupnikah.

Sabor za Vorarlberg sastaje se u Bregencu, sastavlja ga zemaljski kapetan, generalvikar i 19 zastupnikah. Vorarlberg bira u državno věće 3 zastupnika.

Zemljom upravlja naměstničtvo, kojemu su podredjena 3 magistrasta (u Insbruku, Tridentu i Bolzanu) i 24 kotarska poglavarstva (21 za Tirol i 3 za Vorarlberg). U pravosudnih poslovih odlučuje u drugoj molbi viši zem. sud u Insbruku, a u prvoj molbi zemaljski sud, 4 okružna i 66 kotarskih sudovah. — Financijalnomu zemaljskomu ravnateljstvu pedredjena su 4 kotarska ravnateljstva, carinare, lutrijska uprava, tvornice duhana i rudarsko ravteljstvo u Hallu. Ostale su oblasti: ravnateljstvo poštah i brzojavah i rudarsko satničtvo.

Tirol s Vorarlbergom plaća do 1½ mil. for. izravnih a do 5 mil. for. neizravnih porezah. Na svaku dušu ide 8·9 for. porezah. U zemaljski fond ulazi do 290.000 for. godišnjega prihoda.

§. 140. Topografija.

a) Tirolska.

Glavni zemaljski grad Insbruk (16.400 st.), leži u plodnoj i širokoj dolini Ina na visini od 574 m. Medju znatnije spomenike spada dvorska crkva, u kojoj ima znamenitih spomenikah: grobnica cara Maksimilijana, Andrije Hofera i dr., pa carski dvor, zemaljski muzej sa znatnimi sbirkami. — Gora Isel i most Pontlački poznata su města u ratnoj pověsti od g. 1809. Kraj Zirla diže se Martinova stěna. — Hall (5100 st.) sa solovarami.

U dolnjoj inskoj dolini: Kufstein, medjašna tvrdja, koja služi za državnu tamnicu. — Schwatz (8400 stan.) s krasnom crkvom i tvornicom duhana. — Ienbach (990 st.), središte želězarstva. — Kitzbüchel (2000 st.) s bližimi rudnici srebra i mědi. — U Zillerskoj dolini Kleinboden sa želězarami i Zell s rudnikom zlata. — Obrtna su sela u stubajskoj dolini Miders, Fulpmes i Neustift s mnogimi obrtnici želězninah.

U gornjoj inskoj dolini: Kraj Rieda leži sumporno kupalište Ladis. — Imst (2400 st.) trgovište i glavno město u ovom kraju. — Oetz (1400 st.) leži u istoimenoj dolini. — Sela Vent i Gurgl leže do 1900 m. nad morem. — U Stamsu je opatija cistercitah i grobnica grofovah tirolskih.

U srědnjem Tirolu: Brixen (3300 st.), nĕgda glavno mĕsto duhovne kneževine, tĕra živahnu trgovinu s Italijom, blizu je na sĕveru Francenfeste, a na jugu Klausen (1200 st.), varošica s rudnici srebra i tutije. — Stanovnici groednajske doline zanimaju se drvodĕlstvom. U dolini bistričkoj leži Brunecken (2000 st.), u dravskoj Innichen (stari *Aguntum*, 1100 st.), pa Lienz (2200 st.); na planini Windisch-Matrei (700 st.). — U dolinah, koje u Italiji izlaze, najznatnija su mĕsta Cortina d' Ampezzo (2900 st.) i Pieve, glavno mĕsto obćine Buchstein (*Lavina longo*, 1500 st.). Bolzan (*Botzen*, 4400 st.), trgovački grad nedaleko uštja Eisacka, ima lĕpu gotičku crkvu. — Meran (3300 st.), nĕgda glavni grad Tirola, u okolici ima mnogo lĕtnih stanovah i dvorovah, odlikuje se blagim podnebjem, za to je i na glasu kao lĕčište. Medju gradinami iztiče se Tirol, od kojega zemlja ime nosi. — U Vintschgau Schlanders (2200 st.), stara varošica Glurns (1300 st.) i trgovište Mals (1400 st.).

U talijanskom Tirolu: glavno mĕsto Trident (17.000 st.), prostire se u tĕsnoj dolini Adiže, ima prastaru stolnu crkvu iz 5. vĕka, a u crkvi sv. Marije (Maggiore) držan je obći crkveni sabor (koncil, 1545—63). Prema jugu leži Roveredo (9500 st.), glavno mĕsto svilarstva. — Na zapadu leži trgovište Mori (4800 st.). — U dolini Noce Cles (2200 st.) i Fondo (1800 st.); a na utoku joj Mezzolombardo (2400 st.) i Mezzotedesco (1600 stan.). — Riva (5100 st.), varošica na sĕvernom kraju Gardskoga jezera; a nedaleko joj Arko (2400 st.), varošica u plodnom i krasnom prědělu. — U fleimskoj dolini leži na Avisiu Cavalese (1600 st.), a u Val Sugana Borgo (3600 st.). — Ala (4600 st.), najjužnija varošica s tvornicami baršuma.

b) Vorarlbržka.

Na Ili se stere Feldkirch (2500 st.) s predionicami pamuka i živahnom trgovinom; tomu na sĕveru Rankweil (2300 st.) i Götzis (2100 st.), a prema jugo-iztoku varošica Bludenz s predionicami pamuka, i Frastanz s predionicami i maštionicami predje. — Bregenz (3600 st.) leži na Bodenskom jezeru, goji živahnu industriju i obsežnu trgovinu. — U montafunskoj dolini je glavno mĕsto Schruns (1900 stan.). Na sĕvernom kraju zemlje tvorničarska su mĕsta Hohenems (2800 st.) i Dorn-

birn (8500 st.) s velikimi predionicami pamuka i maštionicami crvene predje.

IX. Česka.

§. 141. Prirodni odnošaji.

Kraljevina Česka obsiže poréčje gornje Labe, te zaprema 51.955·7 [] kilom. (943·5 g. [] m.) ili 17·3% od površine austr. zemaljah.

Česka je visočina, ostrmujuća se prema sěveru; nizina pako prostire se samo uzduž strmih brěgovah Labe do iznad Melnika. Južna je polovica za 380 m. (1200′) viša. Česko-moravsko valovito vrhpolje diže se 570 m. (1800′), vrhunci, brdah, dižućih se iznad visočine, sižu preko 700 m., a najviša brda rubnih gorah (Krušne gore, Šumave, Krkonošah) preko 1300 met.

Sve glavnije zemaljske rěke teku samo k jednoj jedinoj kotlini — Labe i njezinom izlazu. Laba dakle sa svojim jačim pritokom Vltavom najznatnije su zemaljske rěke. Labini su pritoci osim Vltave: Ogra, Izara, Cidlina, Loučna, Upa, Medhnja, Orlica, Hrudimka i Bilina. Vltava prima Malšu, Lužnicu, Sazavu, Votavu i Berunku, koja se u gornjem toku Mža zove. Ogrin je najznatniji pritok Tepla. Ove rěke sa svojimi poréčji zapremaju toli velik dio česke površine, da za rěke, koje k drugim poréčjem spadaju preostaje neznatan dio površine; medju timi najznatnije su: Nisa (lužička), Bobrava i Stěnava tekuće k Odri; pa Sazava, Svitava, Svratka i Iglava, pritičuće k Moravi. — Česka ima několiko malih gorskih jezerah, navlastito u Šumavi, ali obiljuje silnom množinom ribnjakah, navlastito kraj Třebonja (50 [] kil.) i Pardubicah (400 [] kil.); a najveći je ribnjak Rozenbržki (5·8 [] kil.).

Malo je zemaljah, koje bi nadkrilile Česku obiljem rudnih vrelah, što se stranom rabe za kupelji, stranom se na vrelu piju ili se razašilju na sve krajeve světa. Najznatnije su Karlove vari, Teplice, Toplice Marijanske i Františkove. K tomu spadaju lěkovita vrěla Bilinska (kiselica), gorske vode, zaječička, sedlička, pilnička i kiselica gieshübelska.

Českа ima kontinentalno podnebje, pošto se lětna toplota od zimne na daleko razmiče. Srednja je godišnja toplota u Českojlipi (na sěveru) 7·7° C., u Budějovicah (na jugu) 8·6° C., u Pragu 9·3 C., Hebu (na zapadu) 7·3 C., a u Žambrku (na iztoku) 6·6° C. Nizke ravnice zaklonjene od gorah sa sěvera najtopliji su prěděli. Nepriatnije su visoke ravnice, dočim na gorah, premda neima ni sněžištah ni ledovištah, traje zima od listopada do svibnja (srednja god. toplota na bilu Izarske gore 2·5°, Sněžki 0·5°, u Darubožjem na Krušnoj gori 5°, Stubenbachu na Šumavi 5·6° C.). — Najviše pada kiše u Šumavi i na iztoku (Žambrk), a najviše viharah dolazi u gorah, a navlastito u Šumavi (28 u godini).

§. 142. Žiteljstvo.

Česka broji 5,140.544 stan. ili $^1/_4$ austr. zemaljah, te spada medju najguštje naseljene zemlje u monarhiji. Na 1 [] kim. ide 98 stanovnikah; najguštje je naseljen kotar rumburžki (345), a najredje krumovski (51); u obće malo ima na sěveru kotara, koji nebi imali 100 dušah na 1 [] kilom. Stanovnici su razděljeni na 372 grada, 226 trgovištah i 12.551 selo. Česka se odlikuje velikim brojem ponajviše malih gradovah, a najraztresenija su joj města na sěv.-iztočnom kraju.

Prěko tri petine (61%) stanovnikah po narodnosti su Česi, a niti dvě petine (37%) Němci. Česi prebivaju najpretežnije po nutrnjih krajevih, dočim Němci stanuju po medjašnih gorah, te su im kraj Budějovicah i Němačkoga broda najznatniji jezični otoci; po većih městih izpreměšani su sa Česi.

Velika većina stanovnikah věre je katoličke (96·2%); osim izraelitjanah (1·8%) ima i evangelikah (2%) obojega věroizpovědanja. Katolici su podredjeni nadbiskupu pražkomu i trim biskupom: kr. gradačkomu, budějovičkomu i litoměričkomu. Česka broji 1899 župah i 140 samostanah.

§. 143. Fizična kultura.

O gospodarstvu žive u Českoj 41 post. odrasloga žiteljstva. Česka ima u viših gorskih krajevih neplodovitih prědělah, a u ostalih je krajevih u tom pogledu vrlo različita. Nizine uz Ogru (kraj Žateca), srědnju i dolnju Labu najplodovitiji su komadi. Neplodovitoga tla ima samo 3%; a medju plodovitom zemljom zapremaju oranice malo ne polovicu prostora (48%), preko $^1/_4$ ide na šume (29%),

a ostalo ide na livade s vrtovi (12%), pašnjake (8%) i na vinograde (1067 hekt.). U Českoj rodi više žita, no što ga za vlastitu porabu trěba, naime do 27 mil. hekt. Glavni su plodovi raž (9 mil. hekt.), zob (9 mil. h.), ječam (4·9 mil. h.), pa pšenica (3·8 mil. h.), něšto prosa, a vrlo malo kukuruza (60.000 h.). Sočiva rodi 499.000 hekt., koruna 32 mil. hekt., kojim se hrane osobito siromasi po gorovitih krajevih; repe rodi 5·4 mil. hekt., kupusa 177 mil. gl., lana 260.000 c., konoplje něšto malo, děteli 4·9 mil. c., a repice 29.000 hekt. Hmelj se osobitom pomnjom goji, rodi ga do 40.000 c., a najbolji je kraj Žateca. U Českoj rodi takodjer u obilju povrtje i voće (36 mil. hekt.). Vinogradarstvo stegnuto je na někoje samo prěděle na Labi i Vltavi; vina se dobiva 337.000 hekt., kojega su někoje vrsti na glasu (melničko, crnosečko). Livade daju 35 mil. c. sěna i otave; šume (ponajviše crnogorice) pako, kojih najviše ima na Šumavi, Brdah i Izarskoj gori, daju preko 13 mil. kub. met. drvah za gradju i gorivo.

Stoka se osobitom pomnjom goji: konjarstvo (190.000 gl.) je znatno, navlastito na iztoku, a oplemenjuje se ždrěbarnicom kladrubskom. Govedah nabrojeno je 1,602.000 gl.; ovčarstvo (1,106.000) je vrlo razgranjeno, polovica ovacah plemenite je pasmine, a daje 3 mil. kil. vune; kozah ima 194.000 gl., kozji i kravji sir predmetom je trgovine; svinjah ima 228.000 gl. Plemenita divljač goji se u zvěrinjacih; bobar se umětno goji kraj Třebonja. — Znatna je takodjer gojitba peradi, navlastito kokoših i gusakah. Na glasu su česki gnjeteli, te se goje u gnjetinjacih; gojitba ribah u ribnjacih daje znatnu korist; a pčelarstvo (141.000 ulištah) 4.700 c. meda i voska.

Česka se osobito odlikuje obiljem raznih rudah, kojih produkcija nadmašuje 18 mil. for. u vrědnosti. Srebra se dobiva (Přibram, Jahimovo) 336 c., želěza 1·4 mil. c., mědi 4.600 c., olovice 33.000 c., olova 7.500 c., kositra 690 c., sumpora 6.500 c., kocelja 27.000 c., a zelene galice 154.000 c. Uglja se dobiva preko 100 m. c., (47 mil. c. kamenita), iz bogatih majdanah kraj Kladna, Plznja, Teplicah, Falkova i drugih městah. Prostrana tresetišta na jugu, gdě takodjer i tuha dolazi, pa draga kamenja, koja se nalaze u sěvero-iztočnih gorah, naime granat, safir, kalcedon, opal i dr. daju znatnu korist. Da bi Česka jošte soli imala, bilo bi njezino rudno bogatstvo savršeno.

§. 144. Industrija.

Česka je glede industrije i obrtnosti najodličnija zemlja u monarhiji, o njoj žive preko $^1/_4$ ($25^1/_4\%$) odrasloga žiteljstva, a vrědnota obrtninah računa se na 220 mil. for. Premda je obrtnost po svoj zemlji razgranjena, obronci gorah su ipak najobrtniji prěděli Česke. Ovdě su se pojedine obrtne grane u odredjene si kotare podělile, a žiteljstvo je toli gusto, kao što u najobrtnijih krajevih Europe.

Medju raznimi obrtnimi strukami na prvom je městu produkcija tkaninah, navlastito pamučnih, vunenih i prtenih; uz to su maštione i štamparije. Središtem predionicah za pamuk i tvornicah pamučnih tkaninah jest oko Heba i Aša, medju Mostovom i Katarinom, medju Dečinom i Č. Lipom, a navlastito medju Librcem i Josefovom. Česka broji 80 predionica (s 540.000 vretenah), koje izvode 112.000 c. predje i konca. Središtem vunenih tvorinah jest medju Libercem i Miravom, oko Teplicah i Mostova, kraj Aša i Jindrihova gradca; ima preko 350 tvornicah i 105 predionicah. Produkcija prteninah vrlo je znatna, najviše razgranjena oko Rumburga, Vrhlabja, Brunova i Aša, od Litomišla do Dečina i oko Poličke; iznosi u vrědnoti preko 30 mil. for., a zabavlja do 50.000 osobah. Lan se prede navlastito oko Trutnova i Vrhlabja. Čipkarstvo stegnuto je na Krušnu goru (od Wildsteina do Katarine, oko Gradlice i Jahimova).

Iza toga dolaze obrtnine kovinske, navlastito želěžne tvorine. Želězarstva je središte kraj Plzna, Přibrama, Hořovice, Krivoklata, pa kraj Mirne, u Krušnoj gori, na Sazavi i oko Časlave. Tvornice strojevah navlastito u i oko Praga izvode strojevah i orudja za $4^1/_2$ mil. fr. Limena posudja izvodi se za 300.000 fr., čavalah za 400.000 for., mědenih tvorinah za isto toliko, medenih za 370.000 for., a svihkolikih kovinskih obrtninah za 16 mil. for.

Glede staklene obrti spada Česka već odavna medju prve zemlje, jer ima 120 staklanah i 200 brušionicah. Glavno je središte staklene obrti Šumava, imenito prěděl od Nonsbrga do Krumova, drugi je prěděl uz medju Dolnje Austrije, a tretji na česko-moravskih brdih na desnom brěgu Sazave.

Iza toga slěde tvornice za kemijske tvorine (100), boje i dr. ponajviše kraj Plznja, Uštja, Falknova; za ognjila (Šumava), porculan, tvorine kamene i zemljene (za $2^1/_2$ mil. for.), kojih je jedna polovina u hebskom kraju, a druga po ostaloj zemlji razprostranjena (Plzenj

Domažlice, Prag, Zbraslav); tvornice papira (70) razprostranjene su po svoj zemlji, a navlastito u helskom kraju i Krkonošah. Tvornicah za slador iz burakah ima preko 130, pivarah preko 1000, a pecarah rakije 700. Tvornice su duhana u Sedlecu, Jahimovu i Taboru.

§. 145. Trgovina i prometala.

Pošto je Česka svojim položajem s tri strane opasana Němačkom i premrěžana željeznicami i cestami sa svih stranah, u těsnom je savezu i s monarhijom i inostranstvom. K tomu joj je u prilog dělatnost obrtna i obilje prirodninah, te sve to čini da joj je trgovina izvozna (22 mil. fr.) i uvozna (20 mil. fr.) vrlo znatna; a pošto leži medju Sěvernim morem i Bečom, s toga joj je provozna trgoviua tako znamenita, kao što su malo ne trgovina uvozna i izvozna obě skupa. Roba kolonijalna, koja iz Bremena i Hamburga za monarhiju ide udara putem Česke. Medju uvoznom robom najznamenitija je sol, koja se iz solno-komorskoga dobra uvozi. Glavni (gore navedeni) izvodi prirodni i obrtni predmeti su trgovine nutrnje i izvozne, navlastito tkanine, pa žito i drvo. — Trgovačko-obrtničke komore postoje u Pragu, Budějovicah, Hebu, Plznju i Libercu. Trgovinu podpomažu jošte banke (5 u Pragu), věresione i dionička družtva (161), a 3 post. odrasloga žiteljstva žive o trgovini i prometu.

Česka nadkriljuje svojom željezničkom mrežom u razměrju sve ostale zemlje u monarhiji. S Němačkom spajati će ju na skoro 13 prugah, a 5 prugah vežu ju s medjašnimi austr. zemljami (Austrijom 2, Moravskom 2). Središtem je mrěže Prag, odkud se pruge poput trakovah na sve krajeve razilaze. K tomu su na sěveru glavne pruge s poprěčnimi ogranci medju sobom prepletene. Medju želěznimi putevi najznatniji su: državna, austr.-sěv.-zap., pruga Fr. Josipa, zapadna, sěv.-zapadna i sěverna, pa južno-sěverna němačka želěznica.

Kraj svega obilja rěkah ima Česka samo dvě brodive rěke, naime Labu od Pardubicah i Vltavu od Budějovicah. Po Labi plove od Pardubicah splavi, a od Melnika parobrodi; Vltava je za zemlju osobito koristna povodna cesta; a razvozi se na obojih (429 kil.) povodnih putevih do 4 mil. centah u godini.

Česka obiluje mnogimi i izvrstnimi cestami, kojih je središtem Prag, odkuda se poput trakovah razilaze. Daljina svih cestah iznosi 15.540 kil. (1.037 m.).

§. 146. Duševna kultura.

Česka ima do 4200 pučkih školah, medju timi 24 gradjanske; k tomu 900 voćarskih, 60 pčelarskih i 40 svilarskih učionah. Pučke se škole děle po nastavnom jeziku na česke (54%), němačke (44%) i měšovite (2%). Viših děvojačkih školah ima u mnogih gradovih. Medju děcom za školu sposobnom polazi ju 77 post. Učiteljskih obrazovalištah ima ukupno 15. — Česka broji 21 veliki i 4 mala gimnazija (u Pragu 3), od kojih 16 rukovode redovi (ponajviše piariste); realnih gimnazijah ima 16 (3 u Pragu), a realkah 18 (u Pragu 2).

Za više znanstveno naobraženje je sveučilište u Pragu, koje je najstarije (utemeljeno god. 1348.) u srednjoj Europi. Uz sveučilište obstoji zvězdarna, knjižnica (130.000 sv.) i razne naučne sbirke. Němački i češki tehnijski zavod u Pragu s potrebitimi knjižnicami i sbirkami: Bogoslovna su učilišta u Buděјovicah, Kr. gradcu, Litoměřicah i kućni zavod u Teplu. Strukovnih i posebnih učilišta ima mnogo, naime němačka i česka trgovačka akademija, montanistički zavod i rudarska škola u Přibramu, 2 viša gospodarska učilišta (Tabor i Libverda), 1 šumarska i 6 ratarskih školah, pa znatno mnogo obrtničkih (1384) učionah.

Na pomoć su jošte nauci česko učeno družtvo, matica česka s bogatimi sbirkami, prirodoslovno, gospodarsko družtvo, matica lidu, pražki konservatorij za glasbu i mnoga druga književna, naučna i umětnička družtva.

Medju dobrotvornimi zavodi broji Česka 30 pěstovnicah, 100 bolnicah, 2 ludnice, zavod za gluho-něme i 2 za slěpe, množinu obskrbilištah (preko 300) i ubožnicah (1800).

§. 147. Zastupstvo i oblasti.

Sabor kr. Česke sastoji se od vrhovnoga zemaljskoga maršala, 4 crkvena dostojanstvenika, sveučilištnoga rektora i 236 zastupnikah. Česka bira u državno věće 92 zastupnika.

Političku upravu vodi c. kr. naměstničtvo, kojemu su podredjeni magistrati Praga i Librca i 89 kotarskih poglavarstvah. Viši zemaljski sud u Pragu druga je molba, podredjen mu je zemaljski i trgovački sud, 14 okružnih i 208 kotarskih sudovah. Financijalnimi poslovi upravlja financ. zem. ravnateljstvo, a podredjeno mu je 13 fin. kotarskih ravnateljstvah; 18 glavnih i 83 nižih carinarah, zemaljska blagajna, porezni, šumarski i rudarski uredi, duhan, lu-

trija i rudarski zavod. Upravu poštah i brzojavah vode dotična ravnateljstva, a rudarske poslove dotična satničtva i pověrenstva.

§. 148. Prihod.

Česka platja izravnih porezah 22·85 mil. for., a neizravnih 42·6 mil. for. Na svakoga stanovnika ide 13·67 for. porezah. U zemaljski fond ulazi $2^1/_4$ mil. for., što se troši na škole, dobrotvorne zavode i druge zemaljske potrebe. Prag ima godišnjega prihoda $1^3/_4$ mil. for., a Liberac 94.000 for.

§. 149. Topografija.

Zemaljski glavni grad **Prag** prostire se na obih stranah Vltave, stranom u dolini, a stranom uz brěžuljke; sastavljaju ga 4 děla: Staro město s Jozefovom (židovskim městom) i Novo město na desnoj, a Mala strana i Hradčani na lěvoj obali Vltave. Obě strane grada spojene su starim, Karlom IV. sagradjenim, kamenim, pa mostom želěznim, lančenikom i dvima želěznicami. Sam grad broji 157.000 st. (33% Němacah, 56% Čehah, 11% Židovah.) i obsiže $8^1/_2$ [] kil., s obližnjimi městi (Smihovom, Karlinom, Višegradom) 199.000, a s drugimi predgradji broji 223.000 st. Vltava je pokraj Praga dosta široka, te opasuje više otokah (Sofijin, Streljački i dr.). Grad je utvrdjen, ima mnogo tornjevah i obiluje historijskimi spomenici. Na Hradčanih (72 met. iznad Vltave) uzdiže se kr. dvor sa znamenitimi dvoranami (Vladislavova, němačka i španjolska). Iza dvora stoji stolna crkva sv. Vida s grobnicom sv. Ivana Nepomučkoga i spomenici mnogih českih vojvodah i kraljevah. Na zapadnoj strani Hradčanah opatija Strahovo (iz 11 stol.) s bogatom knjižnicom i sbirkami. Na kamenom mostu urešenu kipovi u dva reda, stoji kip sv. Ivana Nep., ka kojemu hodočasti nebrojen narod. U starom je městu veliki trg (*Ring*) sa starodavnom věćnicom i Tejnskom crkvom. U Jozefovu je stara izraelska bogomolja s grobljem. Višegrad (stara tvrdja), oděljen je od grada potokom Botič i ruši se strmo k Vltavi. — Praga se hvata na iztoku Karlin (13.400 st.), na jugo-zapadu Smihov (15.400 st.), gdje je stečište velike obrti. Nedaleko leži lětni dvor Bubenc i pećinasta dolina „Šarka“; pa benediktinska opatija sv. Margete (Břevnov iz 10 stol.) i Běla gora, gdě je bio žestoki boj g. 1620.

U nĕgdašnjem pražkom okružju: Přibram (9300 st.) s bogatimi rudnici srebra. Hořovice s Kamorovom i Novi Jahimovdol sa Starom i Novom Hutjom i Roztokom, najveće su talionice želĕza; Puštehrad, Slano i Kladno imaju najveće ugljenike; kraj Jilova bilo je nĕgda bogatih zlatnih rudah. Blizu Beruna (4300 st.) nad Berunkom diže se Karlov Tin (*Karlstein*), stari grad na strmoj vapnenoj pećini, sagradjen od Karla IV. — Melnik (3500 st,) pokraj uštja Vltave, znatan glede vinogradarstva. — Stara Boleslava (trg. s 3500 st.), zavĕtno mĕsto.

U nĕgdašnjem pisečkom okružju: Pisek (9200 st.) s ostanci kr. grada. — Strakonice (s 5200 st.), varoš s tvornicami petljanih tvorinah. Kašperski hori (2200 st.), gdĕ se zlato izpipiralo. — U Diferniku, Neu Hurkenu i Eisenthalu velike su tvornice ogledalah. — Sušica (5200 st.) s tvornicami paljivah. — Husinec na Blanici, rodno mĕsto Ivana Husa. — Prahatice (3600 st.), nĕgda znatno tržište.

U nĕgdašnjem budĕjovičkom okružju: Budĕjovice (17.400) na Vltavi, imaju više tvornicah. — Jindrihov gradac (8600 st.) i Nova Bistrica s tvornicami sukna. — Třebonj (Wittingau) sa znatnim arhivom porodice rozenbržke. — Kraj Humca su želĕzare „Josefs- i Franzensthal". — Nove Hradi (Gratzen) s krasnim dvorcem. — Visoki brod (Hohenfurt) s opatijom cistercitah. — Kraj varošice Rožembrka diže se na pećini istoimeni grad. — Krumlov (6300 st.) s dvorcem kneževske porodice Švarcenbergah. Kraj Borovanah je selište Trocnov, rodno mĕsto Ivana Žižke.

U nĕgdašnjem taborskom okružju: Tabor (6700 st.) na Lužnici; s početka bijaše tabor husitski, nazvan po Taboru u Palestini. — Glede suknarstva najznatnija su mĕsta: Pelhrimov (3900 st.), Pacov, Počatki i Sobĕslava. — Druga su znatnija mĕsta Kamenice (3000 st.), Benešov (3700 st.), Velešin (2200 st.) i Sternberg, trgovište sa starim gradom.

U časlavskom okružju: Časlava (6300 st.), obrtna varoš s mnogimi tvornicami mĕdenih tvorinah, sladora i dr. — Kutna hora (12.800 st.), negda bogati rudnici srebra, ima gotičku crkvu i realku. Sedlec s velikom duhanarom. — Kolin (9500 st.), znatna trgovačka i obrtna varoš na razkrštju želĕznicah; tu je g. 1757. Daun pobĕdio Friderika II. — Podiebrad (3800 st.) ima kao i svi pomenuti gradovi ovoga okružja tvornice sladora. Nĕ-

mački brod (5000 st.) na Sazavi. — Hunpolec (5100 st.) s tvornicami sukna, — Ronov, Peles i Ransko sa želězarami.

U hrudinskom okružju: Hrudim (6300 st.) u plodnom prědělu, odlično obrtno město s tvornicami sladora, papira, spirita i paljivah, ima realni gimnazij. — Visoko mito (Hohenmauth, 6000 st.) s gotičkom crkvom. — Pardubice (8200 st.) na razkrštju želèznicah, ima vel. realku. — U Kladrubi je carska ždrěbarnica. — Česka Třebova, Landskroun, Svratka, Litomišle (7000 st.) i Polička (4400 st.) s rukotvorinami i trgovinom platna. — Lukavice, gdě se dobiva sumpor i zelena galica. —

U kraljo-gradačkom okružju: Kraljičin gradac (Králové Hradec, Königgrätz, 7600 st.) na uštju Orlice u Labu, tvrdjava. — Jaroměr (5500 st.). Od tvrdje Jozefova prema sěveru leži Kraljičin dvor (Králové dvůr, 6200 st.), gdě je odkrita zbirka staro-českih junačkih pěsamah; na jugo-zapadu Sadova (bojište g. 1866.). Brunov (4300 st.), na sležkoj medji središte platnarstva, s velikom benediktinskom opatijom. — Svatonovice s bogatimi ugljenici. — Krulih u visokoj gori; Rihnov (Reichenau, 4800 st.) i Žambrk (3300 st.) s tvornicami sukna i platna.

U jičinskom okružju: Jičin (6600 st.) s gradom Waldsteinovim. — Vrhlabi (Hohenelbe, 5300 st.) s predionicami predje, ima tvornicu papira, štamparije tkaninah i bělilišta. Ovaj se kraj odlikuje platnenom produkcijom, a središta su joj Trutnov (8300 st.), Jilemnica (Starkenbach, 3700 st.), Brana (2300 st.) i Rohlica (6500 st.). U Krkonošah leži znatna staklana Novi svět (800 st.) — Hořice (5700 st.), Novi Bidžov (6000 st.) i Hlumec (3300 st.), gdě nastaju tvornice sladora, koje se od ovud i Kr. gradca prostiru dolinom Labe do Melnika.

U Boleslavskom okružju zanima se svako veće město tkalstvom. Mlada Boleslava na Izari (8400 st.); blizu je kraj Kosmanosa (Josefsthal) glasovita tvornica pamučninah. — Liberec (Reichenberg, 25.000 st.) leži na Nisi, najznatniji tvorničarski grad Česke, a brojem stanovnikah prvi do Praga; okolici mu je suknarstvo glavno zanimanje (7 tvornicah); tu i u Mirovu (Friedlandu) velike su predionice vune. — Mnihovo hradište (Münchengrätz, 3200) gradom i grobnicom Wallensteinovom, ima kožarnice. — Turnov (4500 st.) i Jablonc tvornice raznih staklenih uresah.

U litomeričkom okružju: Litoměřice (10.000 st.) na uštju Ogre u Labu, leži na visini, dočim je izpod nje u nizini tvrdja Terezin (Theresienstadt, 2300 st.). — Teplice (10.200 st.) su glasovito lečište, a okolica je vrlo obrtna. — Aušti nad Labom (Aussig, 10.900 st.), brodarstvo, živahna trgovina i obrtnost, u okolici raste izvrstno crnosečko vino. — Hlum, selo sa spomenici na pobědu od g. 1813. — Děčin (Teschen, 3800 st.), skladište labske trgovine, s lěpim gradom naproti obrtnom městu Bodenbachu (3200 st.). U Bürgsteinu je velika tvornica ogledalah. U sěvernom kutu leže vrlo naseljena města, gdě je tkalstvo poglavita obrtnost, naime Georgswalde (8200 st.), Krasna lipa (Schönlinde, 6200 st.), Warnsdorf (13.200 st.), Cvikov (4800 st.), Česka lipa (9300 st.). — Nixdorf (5800 st.), središte za norinbržke ocalne tvorine. — Kamena šenava i Hajda, središta českoga staklarstva. — Rudnica (4900 st.), varoš s dvorom kn. Lobkovica, u kojem je velika knjižnica (40.000 st.) i sbirka slikah. Blizu je gora Řip, historička i zavětna točka.

U žatečkom okružju: Žatec (8900 st.), središte hmeljarstva. Kraj Mosta (Brüx 6300 st.) i Bělina (4300 st.) su gorka vrela. — Duhov (Dux, 3500 st.) s velikom tvornicom sladora. — Na podnožju Krušne gore leži opatija Osek (iz 12 stol.) s lěpom crkvom i knjižnicom. — U Gornjem Ljutvinovu (5100 st.) i Gornjem Juretinu su tvornice sukna i predionice pamuka. — Homutov (7500 st.) s tvornicami kemijskih tvorinah, želězarami i dr. zavedenji.

U hebskom okružju: Heb (Eger, 13.500 st.) na razkrštju 6 želěznih prugah, znatna medjašna varoš, ima stari grad i više tvornicah za pamučnine i vunenine. — U Loktu (Ellbogen, 3300 st.) i Slavkovu (Schlaggenwald, 4200 st.) tvornice su za porculansko posudje. — Kraj Božidara (Gottesgab, 1300 st.), u najvišem prědělu Krušne gore ima kositrenih rudnikah. Jahimovi doli (6600 st.) s rudnikom srebra. Tu su Karlovi vari (Karlsbad, 7300 st.), glasovito lěčište, sa starim (75°C) i novim vrutkom (Sprudel) i jošte 6 drugih toplih vrelah, polazi jih do 15.000 osobah. — Marijanske lazni (Marienbad, 1600 st.) i Františkove lazni (Franzensbad), lěčišta na glasu sa slatinami. Na skrajnjem sěv.-zap. kutu Česke: Aš (trg., 9400 st.) i Rosbach (3000 st.) s tvornicami vunenih čarapah i šalovah. Kraj Kralove gore (Königsberg, 4100 st.) leži na brdu zavětno město sv. Marija na Hlumu. — Gradlice (Grasslitz, 6600 st.) s predio-

nicami, tu je središte čipkarstva, vezenja i produkcije glasbilah. — Falknov odlikuje se hmeljarstvom. — Drevnov (Tachau, 4100 st.) sa staklanami i želězarami. Teplo (2400 st.), opatija s velikom knjižnicom i zbirkami.

U plzenjskom okružju: Plzenj (23.700 st.) na razkrštju železnicah, sa znatnimi sajmovi, središte obrtnosti, ima velike ugljenike, pivovare, želězare i dr. tvornice. — Plasi s talionicami želěza. — Stribro (Mies, 4000 st.) s olovnimi rudnici. Nova Kdinja (Neugedein, 2000 st.) s tvornicami vunenih tvorinah. — Krulovice i Rokicani s rudnici želěza. Kladrubi (1300 st.) s lěpom crkvom. — Klatova (8100 st.) s mnogimi tvornicami; na iztoku joj Nepomuk (2200 st.), rodno město sv. Ivana — Domažlice (Taus, 7000 st.) sa staklanami i tvornicami ogledalah.

X. Moravska.

§. 150. Prirodni odnošaji.

Markgrofovija (Krajina) Moravska zaprema vrelište Morave i Odre te obsiže u površini 22.229·6 [] kil. (403·$^3/_4$ g. [] m.) ili 7$^1/_2$% od površine austr. zemaljah.

Glavna položina ove zemlje ostrmuje se prema jugu, gdě su najniži krajevi na Moravi i Diji (147 m.), dočim je s ostalih stranah gorami opasana. Na sěvero-zapadnoj medji steru se plosnata slěmena česko-moravske valovite visine, na sěvero-iztočnoj medji dižu se Sudeti s Jasenikom i Odranskom gorom, a na jugo-iztoku Karpati sa svojimi ogranci. Nizina, što se prostire kraj uštja Dije i Morave, razširuje se pred Olomucom i prelazi u prostranu ravninu.

Moravino porěčje zaprema malo ne svu zemlju, osim što samo sěvero-zapadni kut spada k Odrinom porěčju. Morava, koja poput luka (28 m.) prosěca zemlju od sěv.-zap. prema jugo.-izt. prima Oskavu, Bistricu, Bečvu i Olšavu, pa Hanu i Diju. Potonja obsiže jugo-zap. kraj te prima Iglavu, a ova Švarčavu sa Svitavom i Česavom. — Odra protiče onaj kraj Moravske, što se proteže izmedju oba razděla austrijske - Slezke, a pritoci su joj Ljubina i Ostravica. Mora, městimice medjašna rěka, teče k Opi, a ova k Odri. S česko-moravskih brdah teku někoji potoci k Vltavi. a s Karpatah teku někoji, navlastito

Vlara k Vagu u Ugarsku. — Moravska ima kraj Lošina sumpornih toplicah, a u Luhačovicah glasovitu alkaličku kiselicu.

Moravska, na sěveru, iztoku i zapadu zaklonjena gorami, blagoga je podnebja na jugu i jugo-zapadu viši su gorski prěděli nasuprot mrzli i neprijatni. Razlika podnebna medju jugom i sěverom tolika je, da se ovdě za 4 do 5 neděljah kasnije žanje, no što tamo. Jer je srednja god. toplota u Brnu 8·9° C., a u Dačicu 6·9° C. Vladajući je větar sěvero-zapadnjak, koj donosi ljutu studen, dočim jugo-zapadnjak donosi kišu i oluje.

§. 151. Žiteljstvo.

Moravska ima preko 2 mil. stanovnikah ili 10% od žiteljstva austr. zemaljah, te je prilično gusto naseljena (91 na 1 □ kil.). Najguštje su napučeni kotari novo-jičinski (127) i zabrežki (118), a najredje kromavski i dačički (58). Žiteljstvo je poděljeno na 86 gradovah, 190 trgovištah i 3041 selo. Uz Sudete steru se města uzdužno, mala su po gorah, a velika u ravnini.

Medju žiteljstvom ima 72 post. Slavenah, naime Čehah, Slovakah i Hrvatah. Němacah ima do $25^3/_4$%, a ostalo ($2^1/_2$%) su židovi. Němci živu na dva medjašna kraja prema Dolnjoj Austriji i Slezkoj, zatim na českoj medji oko Iglave i Svitave. Hrvati (1500 d.) živu medju Němci u selih Froelihovu, Novom Prerovu i u Dobrom Polju. — Pretežna većina stanovnikah (95%) věre je katoličke, ostali, osim izraelitjanah, věre su evangeličke (3%). Katolici su pod nadbiskupom olomučkim i pod biskupom brnskim. Moravska broji 917 pastirskih městah i 52 samostana

§. 152. Fizična kultura.

U Moravskoj žive o gospodarstvu 48 post. odrasloga žiteljstva. Najplodovitiji prěděli prostiru se po sredini zemlje: Hana ima izvrstno tlo, nizine uz Diju i Moravu prilično su plodne. Neplodovite zemlje ima 4 post. Od plodovitoga zemljišta dobru polovinu (50·28%) zapremaju oranice, kojim razměrjem nadkriluje Moravska sve ostale zemlje u monarhiji. Šume su velike i dobro se oko njih nastoji, obsižu preko $^1/_4$ (26%); pašnjaci zapremaju desetinu (10%), na vrhove i livade ide $8^1/_2$%, dočim se vinogradi (1%) protežu po brěžuljcih uz Diju, od Znojma do Morave.

Zita rodi 10½ mil. hekt., a glavni su plodovi zob (3·8 m. h.) i raž (3·4 m. h.), zatim pšenica, pir, ječam (2 m. h.), proso i kukuruz. Izvan toga izvodi se 350.000 hekt. sočiva, preko 7 mil. hek. koruna; 2⅕ mil. hek. repe (ponajviše za tvornice sladora), gotovo 22 mil. gl. kupusa, više od 3 mil. c. dèteline, 70.600 c. lana, 23.000 c. konoplje, nèšto maka, gorušice i repice. Medju voćem (300.000 hek.) najpretežnija je šljiva. Vinogradi daju do 200.000 hek. vina, a šume 6½ mil. kub. met. drvah.

Uslèd mnogih i velikih pašnjakah pomnjivo se nastoji oko stočarstva. Konji (130.000) osobito se goje u plodnoj Hani; goveda (590.000) navlastito u kravarskoj zemlji (Kühländchen) oko Novoga Jičina. Ovčarstvo (470.000) nadkriluje mnoge zemlje, jer ima više plemenitih pasminah, a time je i vuna (1·5 mil. kilg.) ponajviše izvrstne vrsti. Planinsko gospodarstvo tèra se na Karpatih, a ovčjim i kozjim (56.000 kozah) se sirom koristno trguje. Svinje (326.000) se na veliko goje, a perad, navlastito guske (1½ mil.) u Hani. Pčelarstvo daje 2300 c. voska i meda.

Rudarstvo je stegnuto na želèzo (615.000 c.), kocelj (4500 c.), tuhu (55.000 c.), kameno (8½ mil. c.) i smedje (do 2 mil. c.) ugljevje.

§. 153. Industrija i obrtnost.

U Moravskoj žive ob obrtnosti 21 post. odrasloga žiteljstva. Moravska je iza Češke i Dolnje Austrije najobrtnija zemlja u monarhiji, jer izvodi obrtninah u god. za 185 mil. for. Poglaviti su izvodi tkanine vunene (14%), pamučne (4%) i prtene (3%). Glavno je središte vunene obrti (suknarstva) Brno s okolicom, gdè se polovica sukna izvodi, zatim Iglava s okolicom, Namèst, Slavkov i dr. Pamučninah najviše se izvodi uz česku medju, a platna (kućno tkalstvo) uz česku i sležku medju. Glede želèznih obrtninah, kojih se izvodi za 3½ mil. for. spojene su sa željezarami i tvornice strojevah. Osim toga izvode se tvorine glinene, staklene i kemijske. Tvornicah za slador ima 45, izvode 280.000 c. sladora, a prostiru se kraj srednje Morave; 2 su tvornice duhana, a kožarnice prerade kožah za 8 mil. for.

§. 154. Trgovina i prometala.

Moravska svojim sretnim položajem povoljna je trgovini, jer tu se zamènjuju prirodnine iztočnih zemaljah za domaće i tudje

obrtnine. Glavno je tržište Brno gdě se veliki sajmovi (4) drže i na veliko se obrtninami i vunom trguje; znatni su sajmovi olomučki, lipnički i hustopečki za marvinsku trgovinu, dočim žitna trgovina više ima središtah. Provozna je trgovina vrlo znatna, podpomažu ju železnice i dobre ceste. Trgovačko-obrtničke komore su u Brnu i Olomucu.

Moravsku prosěcaju želěznice: sěverna, državna i sěv.-zapadna s više ogranakah, te su medju sobom s poprěčnimi prugami skopčane. Zemlja obiluje dobrimi cestami (8865 kil.), medju kojimi su 4 glavne: za Česku, Beč, Slezku-Galiciju i za Ugarsku. Morava je tek od Godonina dobra povodna cesta (227 kil.).

§. 155. Duševna kultura.

Moravska ima 1866 pučkih školah i 5 učiteljskih obrazovalištah. Od 100 děce, koja su za školu dorasla, polazi ju 78. Velikih gimnazijah ima 7, a malih 5, u Brnu i Olomucu su svagdě po 2, česki i němački. Realnih gimnazijah ima 8, realkah 11 (u Brnu 2). Bogoslovna su učilišta u Brnu i Olomucu, a tehnijski zavod u Brnu. Osim toga ima šumarsku školu u Usovu, gospodarskih 9, trgovačkih 5, a obrtnih školah 1468. Zemaljski muzej, družtvo za poznavanje zemlje, matica moravska i javna knjižnica u Olomucu podpomažu obrazovanje. — Medju dobrotvornimi zavodi ima Moravska zavod za gluho-něme i za slěpe u Brnu, pěstovnicah (12), bolnicah, obskrbilištah i ubožnicah.

§. 156. Zastupstvo, oblasti i prihod.

Zemaljski se sabor sastoji od zemaljskoga kapetana, oba crkvena dostojanstvenika i 98 zastupnika. Zemlja bira u državno věće 36 zastupnikah.

Vrhovna je politička oblast c. kr. naměstničtvo, kojemu je podredjeno 6 magistratah i 30 kotarskih poglavarstvah. Druga je pravosudna molba viši sud u Brnu, a prva su molba zemaljski sud u Brnu, 5 okružnih i 76 kotarskih sudovah. Financijalnomu zemaljskomu ravnateljstvu podredjena su 4 finan. kot. ravnateljstva, carinare i porezni uredi. Upravu poštah i brzojavah vode dotična ravnateljstva, a rudarske poslove rudarska satničtva.

Moravska daje izravnih porezah preko 9·12 mil. for. a neizravnih do 17 mil. for. U zemaljski fond ulazi 1⅓ mil. for. Brno ima prihoda do 600.000 for., Olomuc 200.000 for., Iglava 100.000 for., a Znojmo 123.000 for.

§. 157. Topografija.

Glavni zemaljski grad **Brno** (74.000 st.) prostire se na visini položitoga brěžuljka, na kojega se kraju Svitava salěva u Švarcavu; sastoji se iz nutrnjega grada i 20 predgradjah. Grad je uz to položen na razkrštju cestah, vodećih iz Budima u Prag, a iz Slezke u Austriju, te je jedan od prvih tvorničarskih gradovah u monarhiji, navlastito za sukna i vunene obrtnine; těra jaku trgovinu te drži velike sajmove; ima lěpe crkve, osobito stolnu gotičkoga sloga, starinsku viećnicu i dr. U predgradjih se industrija udomila (20 suknarah, 24 maštione i dr.). Vunene obrtnine, što polaze iz Brna, računaju se na 16 mil. for.

Brnu na sěveru nahode se u gorah silne špilje, medju kojimi je najznatnija Slupska s dubokim ponorom (540') „macoha". — U Svitavi (5800 st.), Moravskoj Třebovi (4900 st.) i Tišnovici (30.000 st.) izvodi se vunena i prtena roba. — Hamri i Blansko (trg. s 2500 st.) s talionicami želěza. — Židlohovice (Selovitz, 2500), središte tvornicah sladora. — Rosica (trg. 4100), Zbešova i Oslovani s bogatimi ugljenici. — Slavkov (Austerlitz, 3800), bojište g. 1805. — Lednica (Eisgrub) s krasnim dvorom i perivojem kn. Lichtensteina. — Bretislav (Lundenbg, 4600 st.), trgovište na razkrštju želěznicah. — Hustopeč, glavno tržište za marvinsku trgovinu iz Ugarske.

Znojmo (Znaim, 10.000 st.), znatno tržište, drži velike sajmove, ima stari grad i goji vinogradarstvo. — Mikulov (Nikolsbg, 7500 st.) s krasnim gradom, blizu su vinorodne polavske gorice, medju stanovnici ima polovina židovah. — Naměštje (trg., 3300 st.) s velikom tvornicom sukna; u Vranovu (Frain) i u Kravskoj velike su tvornice za kameno posudje.

Iglava (30.200 st,), za Brnom najveća varoš u Moravskoj, ovdě i u Telču (4400 st.) središte je suknarstva. Težanje lana najznatnije je kraj Gimramova (Ingrovitz) i Ždarja (Saar, 3300 st.). — Kraj Nedvedica diže se na strmcu starodavni grad „Pernstein". — Třebič (5000 st.) s konjskimi sajmovi. — Veliki Mezeric (5000 st.) s velikimi tvornicami sukna.

Olomuc (15.300 st.), drugi zemaljski glavni grad sa stolnom crkvom (iz 12. stol.), nadbisk. dvorom, ima staru věćnicu i lěpe velike trge. — Proštiejov (Prosnitz, 15.700), glavno město ravne i plodovite Hane, središte suknarstva, gojitbe gusakah i glavno žitno tržište ovoga kraja. — Prerova (7000 st.) na razkrštju

žalěznicah. — Zabřeh (Hohenstadt), znatan po voćarstvu i trgovini voćem. — Sternberg, Řimařov (4900 st.) i Šimbrk odlikuju se tkanjem platna i pamučninah, a predionice su lana osim Řimařova u Wiesenbrgu i Heidenspitzu.

Novi Jičin (8700 st.), glavno město plodovite Kravarske krajine, ima tvornice vuneninah, koje se izvoze za Iztok. — Místek (4800 st.) i Frankštat (500 st.) s tvornicami pamučninah. Fulnek s tvornicami strojevah i sukneninah. — Granica (Weisskirchen, 5000 st.) s tvornicom sukna; blizu je kupelj Teplice. — Moravska Ostrava (4500 st,) s velikimi ugljenici. — Kraj Vitkovica i Friedlanda (trg. 2300 st.) velike su želězare. — Rožnava (3400 st.) na podnožju Radhošta, poznata radi lěčitbe surotkom. — Vsetin, glavno město tako zvane „moravske Vlaške“.

Ugarsko Hradište (3100 st.) na lěvom brěgu Morave, něgda tvrdja; naproti leži *Velehrad*, negdašnja prěstolnica velike Moravske, ovdě su slav. apoštoli Ciril i Metod propovědali slovo božje, a g. 907. razoriše ga Magjari. — Kroměriž (Kremsier, 9800 st.) na kraju Hane s nadbisk. dvorom i knjižnicom; kraj Napajedlah teži se burak. Na brěžuljcih oko Bzenca (3700 st.) i Kigova veliki su vinogradi. — Ugarski brod (3500 st.), Stražnica (5000 st.) na Moravi, Brumov sa staklanom. — Kijov i Hodonin s ugljenici. — Luhačovice (trg. 1200 st.), lěčište s jakimi vreli.

XI. Slezka.

§. 158. Prirodni odnošaji.

Vojvodovina (gornja i dolnja) Slezka mali je ostanak něgdašnje Slezke, koje najveći dio od g. 1742. Pruska posěduje; sastoji se od dva komada, razdvojena něgdašnjim novo-jičinskim moravskim okružjem, te obsiže 5147·5 [] kil. (93·48 g. [] m.), ili 1·7% od površine austr. zemaljah.

Zapadni ili veći dio Slezke prostire se na sěvernoj ostrmini Sudetah, a iztočni te manji na sěvernoj ostrmini Karpatah. Slezka uzka stupnjevina spušta se sa bilah Sudetah i Beskidah (1300 do 1400 met.) do nizine od 186 met. (588′, izlaz Odre), ponajviše je

brdovita i brěžuljasta, dočim ravnica na sěvernoj medji na više městah u zemlju zalazi. Sudeti su ogromniji, iztičući glavice i plošnata slěmena, Beskidi se pako dižu strmije te imaju uzka bila.

U Slezkoj su dvie glavne rěke: Odra i Visla, i po tih rěkah spada u područje mora Baltičkoga. Odra, razstavljajuć Sudete od Beskidah, prima 14 miljah dugu Opavu s Moravicom, pa Ostravicu i Olšenicu. Visla postaje iz dva potoka, crne na Baranji i běle Visle na Magurki, a prima Bialu, koja je u svem svojem toku medjašna rěka.

Pošto je zemlja nagnuta i otvorena prema sěveru, zato joj je i podnebje oštro i studeno. Toplota opada prema iztoku (Opava 8·6°C. Těšin 8·0°C.); najčeštji su větrovi zapadni i sěvero-zapadni, a iztočni su spojeni s dugotrajnom zimom.

§. 159. Žiteljstvo.

Slezka ima 513·352 stan. ili 2½ post. od žiteljstva austr. zemaljah, te spada medju najguštje naseljene zemlje u monarhiji (100 na 1 [] kil.). Najguštje su naseljeni kotari freidtadtski (146) u iztočnom, i krnjovski (106) u zapadnom dělu; najredje žiteljstvo ima kotar freivaldovski (84) i okolica opavska (90).

Od ukupnoga žiteljstva preko polovice (51%) je narodnosti němačke, a druga se polovica sastoji od česke (20%) i poljske (28%) narodnosti, a židovah ima 1·2%. U iztočnom kraju živu ponajviše Poljaci, u zapadnom Němci, a u sredini Česi. Najpretežniji broj stanovnikah věre je katoličke (84½%), ostali su evangelici (14%) i židovi. Katolici su podredjeni biskupu vratislavskomu i nadbiskupu olomučkomu. Slezka ima 25 gradovah, 9 trgovištah i 67 selah; města su u ravnini i u iztočnom dělu raztresena, a u zapadnom su kraju više na okupu i protegnuta.

§. 160. Fizična kultura.

O gospodarstvu žive u Slezkoj 43 post. odrasloga žiteljstva. Plodovite zemlje ima do 95½ post., medju tim ponajviše obsižu oranice (45·7%) i šume (31·78%), zatim pašnjaci (10·54%) i livade s vrtovi (7·43%). Najrodniji je prěděl uzki komad zemlje, što se proteže uz goru, oštro je podnebje na uštrb plodovitosti. Marljivosti i ustrajnosti, kojom se odlikuju alpinski stanovnici, nemanjka ni u Slezkoj. Glavne su plodine žito (1¼ mil. hek.), navlastito

zob (1 m. h.), raž (½ m. h.), ječam (375.000 h.), pšenica, něšto heljde i prosa. Sočiva rodi 42.000 hek., koruna, osobito u zapadnom kraju, 2·1 mil. hek., repe 760.000 h., kupusa 10½ mil. gl., lan se sije na sěvero-zap. kraju, a dobiva ga se 30.000 c.; hmelji rodi preko 2000 c., repice 3300, a děteline 437.000 c. Pošto studeno podnebje neprija voćarstvu, za to i rodi voća samo 15.000 hek.; vinogradstva neima, a šume nose do 3·6 mil. kub. met. drvah.

Slezka neima mnogo konjah (27.000 gl.), ali su izvrstne pasmine, ni osobito mnogo govedah (173.000), nasuprot razměrno goji više ovacah (105.000), koje daju 1800 c. vune, kozah ima 9000 gl., a svinje (81.000) su dobre pasmine. Oko peradi se osobito nastoji; navlastito se goje guske (1 mil.) i golubovi. Lov je izdašan, ribarstvo (u gorskih potocih paštrve) je znatno, a pčelarstvo nosi 500 c. meda i voska.

Medju rudnimi izvodi najznatnije je kameno uglevje, kojega se 20 mil. c. dobiva. Železa se izvodi 100.000 c., něšto sumpora (7000 c.), sadre (11.200 c.) i škriljah za krovove.

§. 161. Industrija.

U Slezkoj žive ob obrtnosti 25½ post. odrasloga žiteljstva, od toga malo ne polovica (11%) o tkalstvu. Slezka preradi sve svoje prirodnine: vunu, lan i želězo. Središta su suknarstva: Bělsko, Opava, Bilovce i Krnjov. Vrědnota sukneninah iznosi 10 mil. for. Platnarstvu je središte Bruntal i Vigstadtl, mnogo ga izvodi domaće tkalstvo, a vrědnota je platnu 2 mil. for. a pamučninam (središte Bruntal i Vigstadtl) 1¾ mil. for. Tvornice za slador (19) izvode 87000 c. sladora od burakah. Pecare rakije su takodjer znatne, jer izvode 60.0000 vědarah. Stakla i kemijskih tvorinah neizvodi se mnogo, ali škrilje za krovove vade se za 200.000 for. Središte želězne industrije je u Ludvigsthalu (na Sudetih) i Ustromu (na Karpatih), a izvodi se za 80.000 for. želězninah.

§. 162. Trgovina i prometala.

Trgovina se odnosi na zaměnu prirodninah i obrtninah, i na provozni promet. U Opavi je trgovačko-obrtnička komora. Sěverna železnica prolazi iztočnom polovinom i hvata se ugljenikah Poljske Ostrave, koji daju 8½ mil. met. Od ove železnice odcěp-

ljuju se 4 ogranka: pruga opavska, friedlanska, těšinska i bělička. Ceste (1400 kil.) vežu nutrnje krajeve sa susědnimi zemljami. Povodnih cestah neima nikakovih.

§. 163. Duševna kultura.

Slezka ima 433 pučke škole i 4 učiteljska obrazovališta. Od 100 děce za školu dorasle polazi ju 70. Veliki je gimnazij u Opavi i 2 u Těšinu (katol. i evangel.), a 3 su realna gimnazija; velika je realka u Opavi i u Bielskom, a mala u Krnjovu i u Těšinu. U Opavi je zemaljski muzej s javnom knjižnicom, a u Těšinu je takodjer muzej s knjižnicom i sbirkami.

§. 164. Zastupstvo, oblasti i prihod.

Slezki se sabor sastoji od zemaljskoga kapetana, biskupa vratislavskoga i 30 zastupnikah. Zemlja bira u državno věće 10 zastupnikah. Zemaljskoj vladi podredjen je magistrat opavski i 7 kotarskih poglavarstvah. Zemaljski sud u Opavi, okružni u Těšinu i 21 kotarski sud sude u prvoj molbi. Financijalnomu ravnateljstvu u Opavi podredjene su glavne (4) i područne carinare i porezni uredi. U poslovih poštarskih, brzojavnih i rudarskih ima s Moravskom zajedničku upravu.

Slezka nosi izravnih porezah 1·9 mil. for., neizravnih $4^3/_4$ mil. for. Zemaljska imovina nosi 183.000 for., što se troši za dobrotvorne zavode i druge zemaljske potrebe. Opava ima godišnjega prihoda 173.000 for.

§. 165. Topografija.

Glavni zemaljski grad **Opava** (*Troppau*, 17.200 st.) na Opavi, ima crkvu gotičkoga sloga, staru věćnicu i više tvornicah (sukna, vuneninah i druge robe). — Bruntal (Freudenthal, 6.500 st.), središtem je platnene obrti, a u Ludvikovu (Ludvigsthal) velika je želězara. — Krnov (8.400 st.) na Opavi; kraj Freivaldova leži Gräfenberg s glasovitimi mrzlicami. — Johannesberg kraj Javornika (2.200 st.) s krasnim dvorom biskupa vratislavskoga. Sva su ova města u zapadnom kraju.

U iztočnom kraju: Těšin (*Teschen, Cieszyn*, 8.200 st.), u okolici ima rudah želězných s talionicami. — Fridek (4.200 st.), s tvornicami pamučninah. — Bohumin (Oderberg), na razkrštju želěznicah; blizu su najveći ugljenici u Poljskoj Ostravi. —

H r u š a v a s tvornicom kemijskih tvorinah. — U s t r o n, selo s velikimi želězarami. — B ě l s k o ili B ě l i c e (11.100 st.), razstavljen Bialom od galičkoga grada Biale središtem je suknarstva i glavno skladište galičke soli. — J a b l u n k a (2.500 st.) na podnožju istoimena klanca, kojim prolazi želěznica. U G o r n j o j S u h a v i je najstarija u zemlji tvornica za slador od burakah.

XII. Galicija.

§. 166. Prirodni odnošaji.

Kraljevina Galicija i Vladimirija s velikom vojvodovinom Krakovskom i vojvodovinami Osvěćinskom i Zatorskom, ili na kratko zvana G a l i c i j a prostire se sěvernim obronkom Karpatah prelazeć u iztočnu europsku ravninu, obsiže 78.497 [] kilom. (1425 1/2 g. [] m.) ili 26·1% od površine austr. zemaljah.

Tretjinu zemlje prekriva podgorje (P o d g o r z e) Karpatah, kojih se ne samo sěverna polovica do glavnoga grebena Galicijom prostire, nu i mali dio središnjih Karpatah, koji unutar velikoga lùka leže. Nizina obsiže samo mali dio, naime na utoku Visloke i Sana u Vislu; ostalo je stupnjevina, koja se postupno uzdiže u preko 300 met. visoki valoviti podolski povor. U sležko-poljski (tarnovički) povor takodjer zahvata Galicija s krakovskim okružjem.

Glavna je rěka zapadne Galicije V i s l a, a iztočne D n j e s t a r. Time spada veći dio zemlje (po Visli i vrelištu Buga) u područje mora Baltičkoga, a manji (po Dnjestru, Prutu i Stiru) u područje mora Crnoga. Vislini su pritoci: B i a ł a, S o l a, S k a v a, R a b a, D u n a j e c, V i s l o k a, S a n i B u g. Dnjestar prevaljuje 455 kil. i prima tri B i s t r i c e, S t r i j, Š v i c u, L o m n i c u, obě L i p e, S t r i p u, S e r e t i medjašni Z b r u č. P r u t izvirući na Crnoj gori, teče na lùk i děli se zemljom niže Sniatina na uštju Čeremoša, a utiče u Dunav. S t i r zaprema sěvero-iztočni kut zemlje, razlěva se na močvare i ostavlja zemlju kraj Strzemilća na ruskoj medji, a izlěva se u Dnjestar.

U Karpatih ima više malih gorskih jezerah (*morske oči*), najviše je C r n o, a najveće R i b j e jezero. Medju tolikimi močvarami najznatnija je B l a t o na gornjem Dnjestru, a B o r i na razvodju Dunajca i Arve. Ribnjaci zapremaju, navlastito na podolskom

povoru, 540 [] kilom. — Galička lěkovita vrela (35) slabo su poznata; ponajviše su sumporna (22). Najviše se polazi Konopovka (Tarnopolu na jugu), Lubien i Sklo (Lvovu na zapadu). Najjača želězovita vrela su u Krinici, jodna u Ivonicu, a slatine u Ščavnici.

Pošto je Galicija na jugu gorovita i gorami opasana, a sa sěvera otvorena, za to joj je podnebje studenije, nego što bi trebovalo po geografskom položaju. Galicija spada medju zemlje kontinentalnoga podnebja, koje se ovdě pokazuje u najvećih oprekah, jer razlika izmedju studeni i topline kadšto 30° nadmašuje. Srednja je god. toplota u Krakovu 8·5° C., a u Tarnopolu 6·1° C. Najpretežniji je zapadnjak, a sěvero-iztočnjak donosi studene zimske vihrove.

§. 167. Žiteljstvo.

Galicija ima 5.445.000 stanovnikah ili 26¾ postot. od žiteljstva aust. zemaljah. Prema površini ide 70 stan. na 1 [] kil. Zapadna je Galicija guštje naseljena od iztočne. Najguštje je naseljen kotar vielički (130) u zapadnoj, i kotar snjatinski (106) u iztočnoj Galiciji, najredje pako naseljen je kotar novotržki (50, Tatra) u zapadnoj, a nadvornejski (28) u iztočnoj Galiciji. Stanovnici su porazděljeni na 83 grada, 230 trgovištah i 11.060 selah. Pretežna većina stanovnikah žive po selih.

Žiteljstvo se po narodnosti děli na dva narodnâ plemena: Poljake i Rusine, od kojih su potonji pretežniji u iztočnom, a oni u zapadnom kraju. Poljaci zauzimaju 43, a Rusini 44%. Osim toga Němci broje 2·5%, a židovi 10·5%. Kod Poljakah zovu se stanovnici po gorah „Gorali“, u ravnici „Mazuri“, a na povoru „Krakoviaci“ ili „mali Poljaci“. Kod Rusinah zovu se Karpatski seljaci na zapadu „Čuhonjci“, u sredini „Bojki“, a na iztoku „Huculi“.

U Galiciji ima rimokatolikah 46, grko-katolikah 42%; u zapadnom kraju najpretežniji su katolici (89%), kojih u iztočnom ima samo 21½ %. Grčki katolici broje u iztočnoj Galiciji 66½, a u zapadnoj 4%; u iztočnom kraju ima 2100 Jermenah, a evangelici su raztrešeni po cěloj zemlji (⅔%). Svaki katolički obred ima svojega nadbiskupa u Lvovu. Nadbiskupu latinskoga obreda podredjena su dva biskupa: přemišlanski i tarnovski. Rimo-katolički biskup krakovski podredjen je nadbiskupu gnězdenskomu, a grčko-kat. biskup u Přemislu nadbiskupu svoga obreda u Lvovu.

Židovah ima najviše u Lvovu (4|10), Krakovu, Žolkijevu i Brodiu; posebna je židovska slědba „Karajtah“ (u Haliču i Jaričovu), koja nepriznava talmuda. U zemlji ima u svemu 2915 pastirskih městah i 136 samostanah.

§. 168. Fizična kultura.

U Galiciji žive 77°|0 odrasloga žiteljstva o gospodarstvu i područnih mu granah. Galicija ima, osim karpatskih krajevah, někojih kamenitih i pěskovitih poljah i močvarah uz rěke, posvuda vrlo plodno tlo, a osobito na sěvero-iztoku. Galicija ima 90·5 post. plodovitoga tla; medju tim obsižu oranice do 42°|0, šume 26°|0, livade s vrtovi 17, a pašnjaci 6°|0. Bujno tlo čini Galiciju žitorodnom zemljom, a bila bi jošte i rodnija, da bi dosta bilo radnikah te da bi se tlo bolje težalo. Žita rodi na godinu 26 mil. hekt. Glavni su plodovi zob (11 mil. hekt.) i ječam (5 mil. hekt.), kukuruz (5 mil. hekt,) pa raž (3·6 mil. hekt.), heljda, pšenica i proso. K tomu rodi sočiva 1. mil. hekt., koruna do 22 mil. hekt., repe 1·5 mil. hekt., děteline do 8 |3 mil. c. Galicija obiluje takodjer lanom (276000 c.) i konopljom (650.000 c.); a hmelji se izvodi 90000 c. U iztočnih vrlo toplih prědělih sadi se duhan (3 m. kilg.) i dinje, na veliko se sije komarač i kumin. Voćnjaci nose 130.000 hekt. voća.

Karpatske gore obiluju šumami, iz kojih se vadi preko 13·5 mil. kub. met. drvlja. Nasuprot velika je oskudica u drvih na povoru, gdě narodu ugalj, a u Podolju slama služi za gorivo.

Po krajevih obilujućih travnici i pašnjaci goji narod stoku: konje (690.000 gl.), male ali uztrajne pasmine, pa goveda (2·1 mil. gl.) i ovce (967.000 gl.). Oko govedarstva vrlo se marljivo nastoji, junad se kupuje u susědnih ruskih krajevih, ovdě se tovi, a zatim na zapad i jugo-zapad razprodaje. Ovčarstvo, koje nosi 30.000 c. vune, razgranjeno je po karpatskih krajevih, a na velikih imanjih goje se ovce plemenite bagre. Kozah je nabrojeno 36.000 gl., mazgah i magaracah samo do 2000, a svinjah 735.000. Peradi ima u obilju, a rěke su riboplodne. Lov je izdašan, a zvěrad nije izkorenjena, pošto s iztoka uvěk prilazi. Pčelarstvo, premda se osobito negoji, nu ipak donosi 15.000 c, meda i 6000 c. voska.

Galiciji je poglavito radno bogatstvo sol i kameni ugalj. Slojevi slankamena i slanici steru se na podnožju Karpatah, osobito pokraj Vieličke na zapadu, a kraj Solotvina i Delatina na iztoku. Zapadne solane nose do 2 mil. c. kamene, a iztočne 668.000 c. va-

rene soli. Najbogatiji su ugljenici u krakovskom kraju te daju 1¼ mil. c. kamena uglja, a sva produkcija rudna uglja iznosi 5·6 mil. c. Želězne rude nalaze se u karpatskih dolinah (Sandec, Sambor, Strij) te nose 95.300 c. želěza. Sumpor kopa se kraj Bohnije (18.000 c.), tutija, kalamina, olovo i stipsa kraj Krakova i u kolomejskom i žolkijevskom kraju; izvrstni brusevi dolaze kraj Čortkova, a uz podnožje iztočnih Karpatah ima obilnih vrělah kamenoga ulja, ali ga se jedva 9000 c. na godinu izvodi. Obilni slojevi turfe dolaze kraj Lvova, pa medju Bugom i Djestrom te uz Dnjestar do Stanislavova.

§. 169. Obrtnost.

U Galiciji je obrtnost slabo razvijena, o njoj žive samo 5½ post. odrasloga žiteljstva. Medju obrtnimi granami najznatnije je suknarstvo, kojega je središtem Biala, izvodi ga se za 4 mil. for. zatim dolazi platnarstvo, koje je osobito razgranjeno u zapadnom kraju (Kenti, Andrihov do Gorlice), a izvode se ponajviše prostije vrsti u vrědnoti od 2 mil. for.; domaće tkalstvo pravi sukno za haljine. Staklane izvode samo prosto staklo; papirnice u zapadnoj Galiciji prave prosti papir, kovinska obrt stegnuta je na izvadjanje želězninah (sa 80000 for.) i gospodarskih strojevah. Gospodarska obrtnost je prilično razvijena, navlastito na iztoku zemlje. Ova se obrtnost osobito bavi pečenjem rakije (700.000 věd.) iz raži, koruna i kukuruza, što je po zemlju vrlo važno; iz burakah izvodi se (u Tlumaču, Lančutu i dr.) preko 600.000 c. sladora; znatne su takodjer pivovare (800.000 věd.), pa izvadjanje pepeljike, zemljanih tvorinah i kamena posudja, kave od cikorije, paljivah i kamena ulja.

§. 170. Trgovina i prometala.

Trgovina u Galiciji odnosi se navlastito na izvažanje prirodninah, a na uvažanje kolonijalne robe, pa na uvažanje rukotvorinah i umětninah iz zapadnih pokrajinah. Izvozi se sol, žito i drva, platno, predja, užarske tvorine za Rusku i Prusku; volovi, vosak, med za Moravsku, Austriju i Ugarsku, a svinje u Slezku. Provozna je trgovina znatna, odnosi se na goveda, kože, vunu, loj i dr., što iz Ruske i Moldavske ide za zapadne zemlje. Najznatnije je stecište uvozne i izvozne trgovine slobodna trgovačka varoš Brodi. Obrtničko-trgovačke komore su u Lvovu, Krakovu i Brodih.

Galicijom proteže se pruga Karlo-Ljudevitove želěznice, koja se kraj Krakova sěverne želěznice hvata. Zatim su pruge iz Lvova

u Brodi, Tarnopol (rusku medju) i Crnovice; a na skoro će pruga iz Přemisla na Košice i Tokaj združiti Galiciju s Ugarskom. Ceste iznose 9.200 kilom., a najznatnije su one, koje prosěcaju zemlju od zapada k iztoku. Medju povodnimi cestami (1.070 kilom.) najznatnija je Visla, kojom se ponajviše žito i drva k Baltičkomu moru provozi.

§. 171. Duševna kultura.

Galicija ima 2.374 pučke škole (10 gradj.) i 9 učiteljskih obrazovalištah. Od 100 za školu dorasle děce, polazi ju 20. Medju 17 gimnazijah, 8 jih je u zapadnoj (2 u Krakovu), a 9 u iztočnoj (3 u Lvovu) Galiciji; 3 su realna gimnazija, 3 velike (Lvov i Krakov) i 4 male realke. U zemlji su 2 sveučilišta: u Krakovu i Lvovu; bogoslovna su učilišta u Trnovu i 2 (grčko i katoličko) u Přemislu. Tehnijski je zavod u Lvovu i Krakovu, potonjim je skopčana trgovačka, umětnička i glasbena škola. Uz sveučilište postoje bogate knjižnice i sbirke. U Krakovu je akademija znanostih i zvězdarna, a u Lvovu Osolinsko književno družtvo s bogatom narodnom knjižnicom (60.000 sv. i 12.000 rukopisah). — Medju dobrotvornimi zavodi ima Galicija zavod za gluho-něme i za slěpe u Lvovu, više bolnicah, ubožnicah, obskrbilištah i više drugih dobrotvonih zavodah i družtvah.

§. 172. Zastupstvo, oblasti i prihod.

Zemaljski je sabor sastavljen od zemaljskoga maršala, 3 nadbiskupa, 5 biskupah, 2 sveučilištna rektora i 141 zastupnika. Zemlja bira u državno věće 63 zastupnika.

Najviša politička zemaljska oblast jest c. kr. naměstničtvo, kojemu su podredjeni magistrati, krakovski i lvovski i 74 kotarske oblasti, koje su na 8 političkih oblastih poděljene. — Viši zemaljski sudovi u Krakovu i Lvovu sude u drugoj molbi; lvovskomu je podredjen zemaljski sud u Lvovu, 5 okružnih i 106 kotarskih sudovah; a krakovskomu zemaljskomu sudu 3 okružna i 55 kot. sudovah.

Financijalnomu zemaljskomu ravnateljstvu podredjeno je 12 financijalnih kotarskih ravnateljstvah, glavne i područne carinare, porezni uredi, zemaljska blagajna, lutrija, tvornice duhana i uprava solanah. Poštanske i brzojavne poslove vode dotična ravnateljstva, a rudarske istoimena satničtva u Lvovu i Krakovu.

Galicija platja do 9 mil. for. izravnih, a do 17$^1/_2$ mil. neizravnih porezah. Zemaljska zaklada ima 870.000 godišnjega prihoda. Lvov ima prihoda na godinu 670.000 for., a Krakov 246.000 for.

§. 173. Topografija.

a) Iztočna Galicija

Zemaljski glavni grad **Lvov** (*Lemberg*, 87.100 st.) prostire se izmedju brěžuljakah, medju kojimi su najznatniji brěg Fr. Josipa (1.240') i Vranovski sa svojom tvrdjavicom. U srěd grada je glavni trg s věćnicom, a naokolo prostire se 7 predgradjah. Medju sgradami iztiče se gotička stolna crkva (iz god. 1344.), grčko-katolička crkva, izraelska bogomolja i sveučilište. Lvov ima više tvornicah i znatna je trgovačka varoš. — U Vinikah je tvornica duhana; u Lešenicah tvornica koštane gare, a u Lubienju su sumporne toplice.

Zołkiev (4.800 st.), nĕgda svojina obitelji Sobieskih, od koje je proizhodio kr. Ivan III., koj je god. 1683. izbavio Beč od Turakah; u gotičkoj glavnoj crkvi nalazi se obiteljska grobnica i 4 historijske slike. — Rava (trg. s 5000 st.), gdě je car Petar V. sklopio savez s kraljem Agustom II. proti Karlu XII.

Zločov (6000 st.) ima prostrane šume i těra trgovinu drvi. — Brodi (25.000 st.), slobodni trgovački grad na ruskoj medji, medju stanovnici $^2/_3$ su židovi; stovarište je trgovine, što iz Ruske dolazi ili ovamo ide. — Bužsk (4400 st.) na Bugu, leži na brěžuljku usrěd močvarah, ima 6 predgradjah, těra trgovinu lončarskom robom. — Kraj Rohatina (3800 st.) ima sadrovnikah i izvodi se mnogo sukna za haljine, a kraj Burština su velike kamenare. — Taronopol na Seretu (18.000 st., $^1/_2$ židovah), znatni su mu konjski sajmovi, ima tvornicu sladora, središtem je medo- i voskovarnicah. Kraj Trembovle (5000 st.), lome se žrvni i brusevi te se izvoze u Rusku. Mikulinci imaju suknaru, uzorno im je ovčarstvo i těraju trgovinu medom i voskom. — Čortkov (3500 st.). Zaleščiki (5300 st.) na poluotoku Dnjestrovom, jaka je tvrdja i znatno tržište sa žitom i drvi.

Kolomeja (15.000 st.) na Prutu, tu je množina lončarnicah. U Višnjovicah je suknara i tvornica kože. — Sniatin (10.600 st.,) ima izvrstne kožarnice i trguje stokom. — Stanislavov (14.500 st.) u prijatnoj ravnini, na trgu se uzdiže

spomenik cara Franja I. ima 2 tvornice strojevah. — Halič na Dnjestru (3000 st.) s razvalinami starodavnoga kneževskoga grada. — Bučač (8900 st.) s lěpim manastirom kaludjerah sv. Vasilija. — Monastřiska s tvornicom duhana i Tlumač (4700 st.), trgovište s tvornicom sladora. — U Bohorodčanih těraju tamošnji postolari i strojbari svoj zanat na veliko. — Delatin (3400 st.), trgovište i lečište sa surotkom, ima slanikah i těra drvodělstvo.

Strij (10.000 st.), obrtna varoš: u Bolehovu (3900 st.), Kalušu (6200 st.) i Dolini (6200 st.) su varione soli. — U Zakli je valjaonica za železnu limu, u Skoplju je samokov, a kraj Židačova kopa se glibovac. — Sambor (12.000 st.), bavi se platnarstvom i trgovinom. — Drohobič (12.000 st.) s varionicami soli; ovdě, Staroj soli (3700 st.), Solcu i Stebniku ima majdanah slankamena. — Truskavice s toplicami sumpornimi i slanimi. U Orovu i Załokću ima samokovah.

Sanok (3000 st.), na Sani, neuredno sagradjen. Dobromil sa starodavnim rimskim manastirom. Ivonič s lěkovitimi vreli, Břozov (2800 st.) središte platnarstva. — Přemišl (15.400 st.) odlikuje se starinom i lěpimi gotičkimi crkvami. Ovaj je grad bio već 10. věka glavnim gradom istoimene rusinske kneževine. — Jaroslav (9000 st.), znatno tržište po kopnu i vodi za žito, drva, vosak, med i platno. — Škło ima sumporne toplice.

b) Zapadna Galicija.

Krakov (50.000 st.) u plodnoj ravnini, tu su stolovali i krunili se poljski kraljevi, zato i obiljuje starinskimi gradjevnimi spomenici. Medju timi je dvor kraljevah poljskih, stolna crkva (iz 12. věka) i gotička crkva sv. Marije (iz 13. věka). U stolnoj su crkvi grobovi poljskih kraljevah (od g. 1173—1733) i sv. Stanislava, zatim su spomenici кr. Sobieskoga, vojvode Poniatovskoga i Kosciuška. Na zapadnom je kraju sveučilište sa spomenikom Kopernikovim. Tu se těra znatna trgovina žitom, drvi, vinom, solju, platnom i svinjami. Hum Kosciuškoga je utvrdjen kao i cěla okolica grada. — Kraj Javorna, Sierša i Niedzielska su bogati ugljenici. — Mogiła s opatijom cistercitah; ovdě je hum (mogila) kao spomenik Vande kćeri Krakove.

Bohnija (8000 st.) i Vielička (4800 st.) s neizcrpivimi majdani soli (odkriveni g. 1233), u kojih posluje 1500 radnikah, a daju u godini soli za 2 mil. for. — Podgorze (3000 st.) s kožarnicom i paromlinom; tu je hum (mogila) Kraka, za kojega se priča da je utemeljio Krakov. U Šviatnikih je vrlo radeni ceh bravarski, koj izvodi bravarske tvorine na veliko. — Kenti (3600 st.), osobito Biala (6600 st.), središta suknenih i prtenih rukotvorinah. — Vęgierska górka i Obšar s velikimi želèzarami. — Osviecim i Zator bijahu nĕgda glavna mèsta istoimenih vojvodovinah.

Tarnov (10.000 st., $^1|_3$ židovah), medju najznatnijimi mĕsti zapadne Galicije, širi se daleko i ima starinsku stolnu crkvu. — Kavečin s bĕlili i valjaonicami; Grabovka s tkaonicami i kožarnicami. — Řešov (9100 stan., $^1/_8$ židovi). glavno je obrtno mĕsto za izhitrene zlatne tvorine, drži velike konjske sajmove. — Lancut (2800 st.) s tvornicami sladora. — Jaslo (2500 stan.) na uštju 4 rèčicah. Dukla (2500 st.) spada medju trgujuća mĕsta, uz to se zanima platnarstvom i suknarstvom. Gorlice (3600 st.) ima velika bĕlila za platno.

Novi Sandec (9800 st.), znatno mĕsto u južnom kraju zapadne Galicije. — Stari Sandec (3300 st.), trgovište sa samostanom klariskinjah, u kojem proživiše više udovicah poljskih knezevah svoje poslĕdnje dane. — U Zakopanom (selo, s 2300 st.) su želèzare. — Ščavnica ima kupališta, koja se mnogo polaze. — Crni Dunajec sa želĕznimi rudami, a na blizu nalazi se bara, iz koje prosukljuju dva potoka, od kojih spada jedan na područje Dunava, a drugi na porĕčje Visle.

XIII. Bukovina.

§. 174. Prirodni odnošaji.

Vojvodovina Bukovina je stupnjevina, koja se prostire medju sĕvero - iztočnim bilom Karpatah i humljem moldavskim, obsiže 10.451 [] kil. (189·8 g. [] m.) ili $3^1|_3{}^0|_0$ od površine austr. zemaljah.

Bukovina je visočina, koja pomalo opada zaprema nastavak visokih Karpatah i njihove ogranke, koji se prostiru izmedju Pruta

Sereta i njihovih pritokah. Bukovina nosi glavice od 1900 met., nu ipak leži joj najviši vrh izvan zemlje.

Dnjestar je sěverna medja prema Galiciji, do samih neznatnih potokah neprima u Bukovini nikakove znatne rěke. Sva ostala zemlja spada na poréčje Dunava, manjina po Prutu, a većina po Seretu. Prut prolazi Bukovinom od zapada k iztoku, na ulazu prima s desne strane Čeremoš, koj je uzduž svega svojega toka zapadnom medjom prema Galiciji. Seret prima Šučavu, Moldavu (s Moldavicom) i zlatnu Bistricu, nego se izlěvaju tek unj u Moldavskoj. U Jakubenu su sumporna vrela. a u Dornoj, Pojaninigri i drugdě su slatine.

Podnebje nije toli povoljno, kao što bi se iz geografskoga položaja zemlje izvoditi moglo. U obće je podnebje oštro. U nizini ležećim i sěvernim větrom izloženim Crnovicam srednja je god. toplota 8·3°C., a u viših krajevih 5·4°C. Sěvero-zapadni su pretežniji větrovi; studen je za sěvero-iztočnjaka najlutja.

§. 175. Žiteljstvo.

Bukovina ima 513.400 stanovnikah ili $2^1/_2$% od žiteljstva austr. zemaljah. Srednja je gustoća 49 dušah na 1 [] kil.; najguštje je u seretskom (123), a najredje u kimpolunžkom kotaru (18). Žiteljstvo žive u 7 gradovah, 8 trgovištah i 456 selah. U sěvernoj polovini gorovitoga kraja vrlo su rědka města (1 na 2 [] m.) U Bukovini osim Ciganah ima 8 narodnostih i 8 věrah. Rusinah ima 41%, Rumunjah 39%, Němacah 8%, Magjarah $1^2/_3$%, Poljakah 1%, Židovah $9^1/_3$, něšto Slovakah i Jermanah. Glede věre broji se 73% privrženikah grčko-iztočne věre (sa slědbom *Filipovacah*), $10^1/_2$% katolikah obreda latinskoga i $3^1/_4$% obreda grčkoga, $2^1/_4$% evangelikah, a $9^1/_3$% izraelitjanah, a $^1/_2$% katol. i grčkih Jermenah. Zemlja broji 239 župah i 3 samostana.

§. 176. Fizična kultura.

Bukovina ima u razměrju dobro tlo, osobito u sučavskoj dolini, na seretskoj ravnici i u nižih prědělih medju Prutom i Dnjestrom. Gorovita je stran srednje ruke, jer je podnebje oštro i toli nestalno, da se više puti na dan sve četire dobe lěta proměne. Na podnožju gorah tlo je kamenito i pěskovito, a městimice i vapneno. Medju odraslim žiteljstvom žive $78^1/_2$% o gospodarstvu i područnih mu granah. Bukovina ima 86·3% plodovitoga tla; pre-

težne su šume, jer zauzimaju 43·38%, pa oranice 18·32%, livade s vrtovi 13.7%, a pašnjaci 10·85%. Pošto je zapadni kraj viši od iztočnoga, zato rodi na iztoku pšenica i kukuruz, a na zapadu zob i korun. Žita rodi 2·9 m. hekt. najviše kukuruza (1·2 m. hekt.) zobi i ječma. sočiva rodi 11900 hekt., koruna 850.000 hekt., repe 23.000 hekt., děteline 990.000 c., lana 7.8000 c., a 12.300 c. konoplje. Voćarstvo daje 20.000 hekt., a šume 3·7 kub. met. drvah. Vinogradarstvo (46 hektarah) vrlo je neznatno.

Konji (42.600 gl.) su razne pasmine, a ponajviše se drže, da nose tovare; goveda (225.000 gl.) drže se poglavito za tovljenje; ovacah (118.000 gl.) ima mnogo, goje se za klanje, na većih imanjih ima merinovakah. Ovčarstvo daje preko 21.000 c. vune; svinjah ima 134.000. Perad se goji na veliko; lov je izdašan, a pčelarstvo daje preko 2.300 c. meda i voska.

Rudah nalazi se u jugo-zapadnom kutu: rudnici želěza kraj Jakobenah daju 35.600 c. želěza, uglja se dobiva preko 30.000 c., rudnik mědi u Pažeriti daje do 1000 c., a rudnik srebra u Kirlibabi je zapušten. Na okrajku Karpatah dolaze slojevi kamenite soli i mnogi slanici, a dobiva se 55.000 c. kamene i varene soli.

§. 177. Obrtnost.

Obrtnost zanima se izradjivanjem želěza (u Jakubenu) i mědi (u Pažeriti), k tomu je u Crnovicah tvornica strojevah i bronca, 3 staklane izvode prostu robu, koja nepokriva ni domaće potrebe, ima několiko papirnicah, pilah, valjaonicah, pivovarah, ali tim više pecarah (120) rakije, koje 100.000 vědarah izvode. Ob obrtnosti žive 5½% odrasloga žiteljstva.

§. 178. Trgovina i prometala.

Pošto se narod zanima najpreteżnije gospodarstvom, zaměnjuje prirodnine za obrtnine, kojih neizvodi. Izvozi se žito, rakija, stoka, drva, sirove kože i pepeljika. Znatna je trgovina drvi za Besarabiju i Moldavsku. Uvozi se pako kolonijalna roba i rukotvorine. Provoznu trgovinu posreduje željeznica, koja zemlju proseča, te ju spaja s Jašem i Odesom. Ceste měre 6820 kil. Dnjestar je glavna povodna cesta, a Prut i Bistrica za prevoz drvah. U Cernovicah je trgovačko-obrtnička komora.

§. 179. Duševna kultura.

Bukovina ima 167 pučkih školah i 1 učiteljsko obrazovalište. Izmedju děce za školu dorasle polazi ju samo 11%. Veliki je gimnazij u Crnovicah i u Sučavi (grčko-iztočni), a mali je u Raduci; u Crnovicah je takodjer velika realka i grčko-iztočno bogoslovno učilište.

§. 180. Zastupstvo, oblasti i prihod.

Sabor zemaljski se sastoji od zemaljskoga kapetana, grčko-iztočnoga biskupa i 29 zastupnikah. Zemlja bira u državno věće 9 zastupnikah. Zemaljskoj oblasti podredjen je magistrat crnovički i 8 kotarskih poglavarstvah. Zemaljski sud u Crnovicah i 14 kotarskih sudovah sudbene su oblasti. Financijalnomu zemaljskomu ravnateljstvu podredjeni su komorsko-gospodarski i šumarski uredi, carinare i porezni uredi.

Bukovina platja 875.000 for. izravnih a do 2 mil. neizravnih porezah. U zemaljsku zakladu ulazi 60.000 for., a prihod glavnog grada iznosi preko 100.000 for.

§. 181. Topografija.

Zemaljski glavni grad **Crnovice** (34.000 st.) prostire se na desnom bregu Pruta, te ima 4 predgradja, znatno je tržište, ima grčko-stolnu crkvu, a susědni hum „Cecina" znamenit je radi starinah. — K u č u r m a r e (selo s 6200 st.); Z a s t a v n a (3000 st.) i S a d a g u r a (4000 st.).

S e r e t (6500 st.), stara varoš. — S u č a v a (7500 st.), něgda gl. grad Moldavske, a još i sada drugi grad ove zemlje s tvornicami kordovana i safiana, glavno je sělo Jermenah, ima stolnu crkvu s grobnicom zemaljskoga odvětnika (Ivana Novoga). Grčko-iztočni manastiri su u S u č a v i c i, D r a g o m i r n i i P u t n i. — L i p o v a n i (2200 st.), naselbina Lipovacah. — R a d a u c (9000 st.), trgovište u gornjem poréčju Sučave, s grobnicami moldavskih knezevah i c. ždrěbarnicom. — K a r l s b e r g i F ü r s t e n t h a l; němačke naselbine sa staklanom.

V a s k u c (3800 st.) i V i š n i c a (4100 st.), trgovišta na Ceremošu. U J a k u b e n u, E i s e n a u - u i L o u i s e n t h a l u kopa se želězo, u P a ž e r i t i měd, a u K i r l i b a b i srebrovita olovica. U D o r n i V a t r i su sumporne toplice. K i m p o l u n g

(2500 st.), G u r a h u m o r a (selo s 2200 st.) na razkrštju cestah i u susědstvu F o l t i č e n a znatnoga moldavskoga tržišta.

XIV. Dalmacija.

§. 182. Prirodni odnošaji.

Kraljevina Dalmacija najjužnija je zemlja austro-ugarske monarhije, obsiže 12.792½ [] kil. (232·3 g. [] m.) ili 4·3% od površine austr. zemaljah, a sastavljena je iz tri komada kopna na iztočnom bregu mora Jadranskoga i iz niza otokah, koji leže uzduž primorja.

Sěverni i najveći komad s priležećimi otoci prava je stara Dalmacija; srednji je komad oblast někdašnje republika dubrovačke. Na sjeveru i jugu razdvajaju ju dvě uzke pruge turskoga (odnosno hercegovačkoga) zemljišta. Tretji, najjužniji komad bijaše negda sastavinom Albanije, zato se i običavalo ga nazivati „austrijskom Albanijom".

Dalmatinsko kopno, kao što i otoci kraška je visočina. Iznad krševite i razrovane visoke ravnine dižu se uzporedna pogorja, koja lome rěke, krećeće si put gudurami do mora. Visoke vapnenaste kose, raznovrstno razvaljene i iztrgane protežu se koje uzduž morskoga brěga (V e l e b i t, T a r t a r, B i o k o v o, M o s o r), koje uz tursku medju (D i n a r s k e p l a n i n e, P r o l o g). U 'nuternjoj pako zemlji iztiču se někoje gore poput otokah, naime Promina, Svilaja i dr., a najviše glavice se uzdižu kraj boke kotorske (Orjen). — Otoci protežući se uzporedno s primorskom kosom, nisu drugo van kraško pogorje, prekinuto podmorskom prosědinom. Poluotok Pelješac odlikuje se svojom duljinom, užinom i visinom, a goletno mu se brdo „Vipera" 967 met. uzdiže. Morski su bregovi redovito strmi i krševiti, gore pako suhe i gole. Manje su ravnine: n e r e t v a n s k o i v r g o r s k o, i m o t s k o i s i n j s k o polje, K o s o v o i P e t r o v o polje izmedju Knina i Drniša.

More Jadransko, koje Dalmaciju sa zapada na 1137·9 kil. (bez otokah) oplakuje, tvori više zaljevah. koji u kopno zalaze, te se stranom sretaju sa širokimi uštji rěkah. Najznatniji je zaljev b o k a k o t o r s k a; a medju prodori, koji razstavljaju kopno od otokah i otoke medju sobom najznatniji su; laški, zadarski, šibenički,

splětski, trogirski, brački, hvarski, korčulski, neretvanski i lastovo-mlětski.

Dalmacija je u obće suha te oskuduje vodom; rěkah ima malo, a te su same primorčice kratkoga toka. Glavne su rěke: Zrmanja, Krka, Cetina, Neretva i Rieka (Ombla), koja iztiče iz Trebinjštice. Od ovih rěkah izviru u Dalmaciji samo Krka i Cetina, Zrmanja izvire u Lici, Neretva u Hercegovini, najduljega je toka ali joj samo močvarno uštje k Dalmaciji pripada. Primorske ove rieke ruše se stranom po pećinah tvoreći skakala i gudure, ili se vuku tromo po zatavancih snižujućih se lagano prema moru. Krka lomeći si put gudurami pravi pet slapovah, od kojih je najkrasniji kraj Skradina; Cetina se takodjer urva u 100 met. duboki ponor. Mnogi potoci i primorčice razlěvaju se na jezera, koja odtiču podzemno, a često se sasvime presušuju, pravo jezero je Vransko (29 [] kil.), koje je samo uskom prevlakom razstavljeno od mora, ali je podzemnimi žlěbovi s njim skopčano, jer mu je voda slana. Bokanjsko, Nadinsko Proložko i Raztok, nisu no bare, koje lěti presuše. — Močvarine u Dalmaciji zauzimaju 138 [] kil., od kojih su najveće neretvanske, vranskoga jezera i krčke ravnine kraj Sinja.

Prema geografskoj širini i položaju na moru podnebje je u Dalmaciji najblaže u svoj monarhiji; razlikuju se ipak visoki predjeli na iztočnoj medji. Lětnu žegu u primorju ublažuje morski zrak. U obće u Dalmaciji měnja se suha s vlažnom godinom. Srednja godišnja toplota iznosi u Dubrovniku (za jug) 16·8° C., u Hvaru (otoci) 16·6° C., a u Zadru (sěver) 14·7° C. Lěto traje od svibnja do polovice kolovoza; za ovo doba riedko kad kiša pada, najkrasnijom modrinom odlikuje se nebo, a i noći su isto tako čiste i vedre; vrućina često u svibnju žestoka, a u srpnju naraste preko 30° C. Jesen je najugodnija doba godišta; zima u primorju nije oštra, dočim po viših prědělih zastire sněg zemlju često po 14 danah. Mnogih godinah naglo prelazi zima u ljeto. Najviše kiši koncem kolovoza, a pade je u godini do 80 cent. (Zadar). Najčeštje duva jug (*Scirocco*), jugo-zapad redje, a sěvero-iztočnak (hladna burra) u svako doba te traje kadšto više danah.

§. 183. Žiteljstvo.

Dalmacija broji 457.000 stan. ili 2·18% od žiteljstva austr. zemaljah. Zemlja je u obće riedko naseljena, jer 36 dušah idě na 1 [] kil.; najguštje je naseljen kotar kotorski i hvarski (48), a najredje kotar benkovački (19). Žiteljstvo po narodnost je malo ne samo hrvatsko-srbskoga plemena (89 %), ostali su Talijani (10½%), kojih najviše ima po gradovih, pa Arbanasi (1200) kraj Zadra u Arbanasih i Židovi (300), koji su po cěloj zemlji razasuti. — Po věri ima preko 82 post. rimo-katolikah, 17¾% grčko-iztočnjakah. něšto malo izraelitjanah i evangelikah (34). Katolici su pod nadbiskupom zadarskim i njemu podredjenimi biskupi šibeničkim, splětskim, hvarskim, dubrovačkim i kotorskim; biskupu krčkomu spada otok Rab i sěverni kraj otoka Paga. Grčki katolici podredjeni su biskupu križevačkomu u Hrvatskoj, a grčko-iztočni (78.266 d.) biskupu zadarskomu i kotorskomu. U zemlji ima 528 pastirskih městah i 80 samostanah. — Stanovnici živu u 17 gradovah, 60 trgovištah i 812 selah.

§. 184. Fizična kultura.

U Dalmaciji žive polovina odrasloga žiteljstva o gospodarstvu i područnih mu granah. Od svega zemljišta računa se 96⅓ post. plodovitih, nu ipak većina je neplodna krševita ledina, koja se radi bilja i šikarja, što tamo amo niče i raste, uvrštuje medju pašnjake. Prema plodovitomu tlu Dalmacija ima razměrno malo oranicah (10·71%), jer su šume za mletačkoga gospodstva poharane, a osušenu je zemlju bura s obronakah spuhala, iza koje su gole stěne ostale, koje je voda jošte više izprala. Pašnjaci zapremaju najveći prostor (56·43%), ostalo ide na šume (21·39%), kojih je veliki dio zimozelena sitna gorica; pa na vingrade (5·02%, ili 12 [] m.), livade s vrtovi (2·83%). Ratarstvo je u Dalmaciji na nizkom stepenu: zemlja slabo rodi, jer se lošo obradjuje, pa što u lěti neima dosta vode i kiše. Žita rodi 780.000 hekt., a poglaviti su plodovi ječam i kukuruz; riže rodi 10.500 h., sočiva 23.000 hekt., koruna 50.000 hekt., repe 19.000 hekt., a kupusa 336.500. gl. Od tržnih biljah malo se sije, něšto lana i konoplje, a ruja ima toliko, da ga se mnogo izvozi. Voćarstvo daje 83.500 hekt., medju tim izvrstne mendule, smokve, višnje rašeljke (maraske) i karube.

Vina, koje se drži za glavni prirod, rodi 765.000 hekt., no ako se izuzme malvazia dubrovačka, maraškin šibenički, vugava bračka, marzamin i někoje druge vrsti, ponajviše su vina obična, većinom nepostojana, jer se nepriredjuju kao što bi trebalo. Na otocih i uz primorje maslina je drugi glavni prirod, dobiva se 104.000 cent. maslinova ulja. Ono malo šumah daje 800.000 kub. met. drvah.

Dalmacija se odlikuje razmĕrno velikim obiljem ovacah (816.000 gl.), kozah (424.000), osalah (1600) i mazgah (6000). Osli i mazge kao i konji (16.000) služe posvuda za nošenje tovarah. Gojitbom ovacah i kozah dobiva narod gotovo sve, što treba za hranu i odĕću. Vune, ponajviše krupne, do 1 mil. kilogr. Govedah (83.000) i svinjah (26.000) ima u razmĕrju malo. Hranjenje svilacah jošte je neznatno, ali raste sve to više, prihod iznosi 20.000 kilogr. čahuricah. Pčelarstvo je prilično razgranjeno te daje (10.230 ulištah) 85.400 kilgr. meda i voska; med je s otoka Solte najbolji. — Lov je neograničen, najizdašniji je na vodene ptice u Neretvinih močvarah; na nĕkojih mĕstih ima čakaljah, a medjedi i vuci zablude u medjašne gore.

Ribarstvo je primorju dalmatinskomu obilno vrelo življenja. Ribah i ljušturnjakah ima vrlo različitih, a glavne su vrsti sardelje lokarde, tun i dr. Primorac ne samo što se raznom ovom ribom hrani, već i namiće novac, kojim podmiruje ostale svoje potrebe. Soljena i suha riba izvaža se u druge zemlje. U nĕkojih jezerih i močvarah lovi se dosta pijavicah, kojih se mnogo izvozi u druge zemlje.

Dalmacija je u rudah siromašna. Jakih slojevah smedjega ugljevja ima kraj Drniša i Sinja, a dobiva ga se ukupno preko 157.700 c. Asfalt se kopa na mnogih mĕstih, osobito na Braču i na iztočnih obroncih gore Mosorske, a paklina kraj Vrgorca. Asfalta se izvodi 148.000 c. Morska sol se izvodi u Stonu (na poluotoku Pelješcu) i na otocih Pagu i Rabu; dobiva je se preko 112.000 c. Vapnenjaka i mramora za gradjevine ima navlastito na otocih Braču, Hvaru i Korčuli.

§. 185. Obrtnost.

U Dalmaciji žive ob obrtnosti samo $3^3/_4$% odrasloga žiteljstva. Obrtnost je u Dalmaciji vrlo slabo napredovala, jer si seljak sam svoje žito melje, sam si za odĕlo tkaninu tke i potrebita si orudja pravi. Najznatnija je obrtna struka gradjenje brodovah, kojom se

preko 1500 graditeljah bavi. Na dalmatinskih škverih sagradi se novih brodovah preko 400. a isto toliko jih se i popravi, ponajviše su brodovi za okrajnu plovitbu. Iz rašeljakah (višanjah) pravi se rozolija. Tvornicah za rozoliju ima u Zadru, od kojih su nekoje na velikom glasu, a rozolija se izvozi po svih zemljah Europe, u Ameriku i Indiju. Iz borovice i dropah peče se vinovica. Několiko parnih mlinovah (u Šibeniku. Gružu i dr.) melje za domaću potrebu. U Šibeniku, Gružu i dr. ima strojevah za ožimanje maslinah. Vredno je napomenuti staklanu u Zadru, kožarnice (Kotor), lěvaonicu zvonovah u Splětu. Vrh toga žge se vapno, pravi se sapun, opeke i žlěbovi. U najnovije doba pobudilo je pozornost svilarstvo i sadjenje pamuka.

§. 186. Trgovina i prometala.

O trgovini i brodarstvu žive u Dalmaciji $2\frac{1}{2}$ post. odrasloga žiteljstva. Trgovački promet iznosi do 16 mil. fr.: od toga ide $33\frac{1}{2}$ na uvoz po moru, a $8\frac{1}{2}$ na uvoz po kopnu; na izvoz po moru ide $27\frac{1}{2}$, na izvoz po kopnu samo 9 post.; a za provoznu trgovinu preostaje 22 post. Sav promet po moru iznosi preko 10 mil. fr. Glavni su predmeti uvozne trgovine žito, brašno, duhan, stoka za klanje (po suhu), pamučnine i vunenine (po moru) te dûge; izvaža se pako maslinovo ulje (po moru), voće, vino, rozolija, ribe, sol, usoljeno meso, kože, loj, mastilarsko korenje, pijavice, smedje ugljevje i ašfalt. Većina trgovine ide preko mora; trgovina provozna od mora u Tursku i obratno. Glavna se cesta proteže uzduž kopna, a od znatnijih primorskih lukah idu u nutrnje krajeve i k medji turskoj stranom putevi za kola, a stranom putanje za tovarnu marvu. Cestah u Dalmaciji ima 2260 kil. Odlučeno je da se sagradi želězna pruga iz Splěta u Siverić i Šibenik. Osim mora malo ima povodnih cestah: Zrmanja, Krka i Cetina plovne su u svojem dolnjem toku; od Metkovićah nosi Neretva brodove od 100 tonelatah, a po Rieci plove brodovi cělim tokom, koj nije dulji od $\frac{1}{4}$ ure. Trgovačko-obrtničke komore su u Zadru, Splětu i Dubrovniku.

§. 187. Duševna kultura.

Dalmacija broji 258 pučkih školah i 2 učiteljska obrazovališta. Izmedju děce za školu dorasle polazi ju 20 post. Veliki je gimnazij u Zadru, Splětu, Dubrovniku i Sinju; mali realni gimnazij u Kotoru, Šibeniku i Korčuli; u Zadru je mala, a u Splětu velika realka.

U Zadru je središnje sěmenište s bogoslovnim učilištem, bogoslovno učilište za pitomce grčko-iztočne věre i primaljska škola, bisk. su sěmeništa u Dubrovniku, Makarskoj i Splětu. Nautičke su škole u Splětu, Dubrovniku, Kotoru i Ercegnovom. Književnu naobraženost promiču matica dalmatinska, knjižnice (u Zadru, Dubrovniku i dr.) i zbirke.

§. 188. Zastupstvo, oblasti i prihod.

Zemaljski sabor sastoji se od predsědnika, katoličkoga nadbiskupa, zadarskoga pravoslavnoga biskupa i 41 zastupnika. Zemlja bira u državno věće 9 zastupnikah,

Glava je zemaljske uprave naměstničtvo u Zadru, kojemu je podredjen zadarski magistrat i 12 kotarskih poglavarstvah. Sudbene poslove vodi viši zemaljski sud u Zadru u drugoj, a zemaljski sud, 3 okružna i 30 kotarskih sudovah (preturah) u prvoj molbi. Financijalnomu zemaljskomu ravnateljstvu podredjena su financijalna kotarska ravnateljstva u Zadru, Splětu i u Dubrovniku; glavne i područne carinare, zemaljska blagajna i porezni uredi. Poslove poštanske i brzojavne vode dotična ravnateljstva, a pomorske lučki i zdravstveni uredi.

Dalmacija platja 574.000 for. izravnih i 1·28 mil. for. neizravnih porezah. U zemaljsku zakladu ulazi 210.000 for., a glavni grad ima 32.000 for. godišnjega dohodka.

§. 189. Topografija.

Glavni zemaljski grad **Zadar** (8000 st., kao občina 20.840 st.), na městu rimske *Jaderae*, utvrdjeno město s lukom na dosta pustoj krševitoj poljani, sagradjen po slogu mletačkomu. Crkavah ima više, koje se odlikuju starinom i slogom romanskim; valja navlastito spomenuti nadbiskupsku stolnu crkvu, koju su križari (g. 1202) sagradili. Tu ima rimskih starinah; živahan je promet sa susědnimi krajevi po kopnu. U arkivu zemaljskom i samostanu opatičkom ima listinah i izpravah iz dobe hrvatskih kraljevah. — Obrovac (400 st.), trgovište na Zrmanji, koja se ovdě izmedju okomitih stěnah k moru vijuga. — Šibenik (5500 st.), grad, leži dražestno na strmih obroncih u malenom zatonu, u koj se izlěva Krka; varoš je tvrdjicami opasana, ima stolnu crkvu gotičkoga sloga najljepšu u Dalmaciji. Krka tvori ovdě jezero „Prokljan“, koje siže malo ne do starodavnoga grada Skradina

(1500 st.), gdě su najdivniji Krkini slapovi. — Rogoznica sa sěgurnom lukom. — Drniš (1400 st.) trgovište. — Knin (1200 st.) s tvrdjavicom na strmcu sv. Spasitelja. — Nin (*Aenona*) ima rimskih starinah. — Ovomu kraju spadajući otoci su Pag i Rab s istoimeni městi.

Splět, najveći grad u Dalmaciji (12.000 st.). Na šilju što se od Solina proteže u more, sagradi car Dioklecijan (304 po K.) veličanstvenu palaču i proživi ovdě poslědnje godine svoga života. Stari grad današnjega Splěta sagradjen je iz ruševinah ove palače; stolna crkva bijaše negda Jupitrov hram, a za krstionicu se tvrdi, da je negdašnja Dioklecianova grobnica. Grad těra putem svoje velike luke znatan promet s nutrnjom zemljom i Turskom, kojom veliki dio uvozne i provozne trgovine ide. U susědstvu je Solin na razvalinah *Salonae*, njezine starine čuvaju se u splětskom muzeju. — Trogir (2200 st.) leži koje na morskom těsnu, koje na poluotočiću, te ima krasnu stolnu crkvu. — Vrlika (500 st.), trgovište, blizu koje Cetina iz pećine izvire, ima lěkovite toplice. — Sinj (2000 st.), uzdržaje živahuu trgovinu s Turskom. — Omiš (900 st.), varošica gdě glasovito vino „muskat" raste. — Makarska (2000 st.), na podnožju Biokova, nědga biskupska stolica, koja je sa splětskom spojena. U Neretvinih močvarah leži tvrdja Spuž (Fort-Opus). — Izmedju otokah ovoga kraja odlikuje se plodni i imućni Brač, Hvar s istoimenim biskupskim gradom (2400 st.); a Vis izvrstnom lukom (3500 st.), blizu koje je Tegethof g. 1866 talijansko brodovlje slavno pobědio.

Dubrovnik (5800 st.), nědga samostalna trgovačka republika; grad se prostire uz more, opasan starinskimi braništi i bedemi, a zaštitjen novijimi tvrdjicami. Ima više znatnih zgradah iz dobe svoje neodvisnosti: kneževski dvor (*il Palazzo*) i carinara (*dogana*), spomenici su sloga gotičkoga. Medju crkvami najznatnija je stolna crkva. Dubrovnik je zavičaj starih obiteljih vlasteoskih; živahno je tržište u prometu sa susědnom Hercegovinom. Ovdě je za 16. i 17. stol. cvalo hrvatsko pěsničtvo. Mnogi slavni muževi ugledaše ovdě světlo, medju ostalimi Ivan Gundulić pěsnik Osmanide († 1638), glasoviti astronom Bosković (1787) i mnogi drugi. Arkiv stare republike dubrovačke znamenit je radi obilja historijske gradje; knjižnica male braće ima lěpu zbirku dubrovačkih knjigah i rukopisah. Nedaleko leži u sigurnu zatonu Gruž, prostrana luka dubrovačka. — Na městu staroga *Epidaura* leži Cavtat (Ragusa vecchia). — Ston (500 st.), trgovište na

poluotoku Pelješcu, leži na močvarnom nezdravom zalěvu, po kojem se steru velika solila. — Na otoku je Korčuli istoimeni grad s 2300 stan. Mlět poznat je od onih podzemnih triesnjah, koje god. 1822—24. mnogo straha stanovnikom zadavaše. Otok Lastovo s jakim vinogradarstvom.

Kotor (2100 st.), leži u samom kutu istoimenoga zalěva, brani ga tvrdjica sv. Ivan, a umětna ga cesta spaja s Crnom gorom. Ovo je město znatno sa svojimi sajmovi, na kojih se živahno trži s Crnogorci. *Zalěv ili boka Kotorska* obrubljena je strmimi gorami, divan je preděl, nalikujući Bosporu, ujedno ogromna i sigurna luka prvoga reda; njegovo je žalo posuto živahnimi městi, kojih se žitelji (*Bokelji*) osobito brodarstvom zanimaju. — Znatnija su města u kotorskih kotlinah: Dobrota (1600 st.), sědište bogatih gospodarah od brodovah. Risan (1500 st.); Perast (2000 st.); nedaleko ulaza u zalěv stere se Novi (Castelnuovo, 1000 st.) — Na otvorenom moru diže se Budva, varošica s 1000 stan. — Pokraj tromedje, na južnom okrajku monarhije diže se „toranj Boskovićev“, s kojega je čuveni astronom Bosković g. 1750. stupanj měrio.

B. Kraljevine i zemlje ugarske krune.

I. Ugarska.

§. 190. Prirodni odnošaji.

Kraljevina Ugarska obsiže u površini 225.441$^1/_2$ [] kil. (4094$^1/_4$ g. [] m.) i tim je glavnom sastavinom iztočne polovine austro-ugarske monarhije, jer zaprema više od $^1/_3$ (36·3$^0/_0$), a s druženimi zemljami preko polovice (51·8$^0/_0$) od ukupne površine austro-ugarske monarhije.

Ugarska zaprema veliku nizinu srednjega Dunava, koja se proteže od uštja Morave do uštja Drave, a děli se na malu i veliku ugarsku ravninu. Mala ugarska ravnina stere se od Požuna do Ostrogona, a srednja joj je visina 114 met. (360'); těsna dolina medju Ostrogonom i Vacom spaja ju s velikom ugarskom nizinom, koja je stranom pusta (kečmetšeka, debrečinska ledina), a stranom najplodnija crnica (Bačka, Banat). Ova ugarska ravnina opasana je sa sèvera i iztoka Karpatskim gorjem, a sa zapada prostire se humlje i sredogorje kao ogranici Alpinskoga gorja.

Ugarska malo ne svakolika spada na poréčje Dunava, malen samo okrajak na sěveru (Šipuška) spada na poréčje Visle. Dunav ulazi u Ugarsku kraj Devina na utoku Morave, a protiče ju do Oršave na 955 kil. u duljini. Najveći su mu pritoci Drava (298 kil.) i Tisa (1308 kil.); a ostali su mu znatniji pritoci Morava s Mijavom, Vag (303 kil.), Nitra, Gron, Ipol i Seret, pa Raba, Šarviz i Tamiš. Dravin je najznatniji pritok Mura, koja se izlěva kraj Legrada, a prěděl medju Murom i Dravom zove se „Medjumurje“. Tisini su znatniji pritoci Samoš, Bodrog, Sajo s Hrnadom, Jegra i Zagjva; 3 Körösa (Križ, crni, běli i brzi), Moriš s Arankom i Begej. Vag prima Bělu, Oravu i Kišucu, pa Revucu i Turcu. U Tamiš se izlěva Paganica i Brzava. Napokon prima Dunav u poslědnjem svo-

jem ugarskom okrajku Karaču, Neru i Crnu s Bělom iz doline mehadijske.

Osim Blatnoga i Nižidrskoga jezera, koje kadšto presuši, ima ugarska jošte Paličko i Velensko jezero, na visokih Tatrah mnoga mala gorska jezera (*morske oči*), a medju timi je Ribje (Fisch-) jezero najveće. Ove vodene gorske kotline leže na visini medju 1200—1600 met., vrlo su duboke, a površje im je zeleno ili crno. — Kraj svega što se novije vrěme nastoji urediti vode i ogradami zaustaviti povodnje, ipak zastiru močvare znatne prostore. U maloj je ugarskoj ravnini močvarina Hanšag, koja je već na polovinu osušena. U velikoj ravnici prostiru se ogromne močvarine uz Dunav, Tisu i njezine pritoke, a navlastito uz prostranu mrežu Körösa, koje uslěd svako godišnjih povodnjah nastaju. Medju timi su najznatnije Crna kraj Munkača, Ečedlap kraj Satmara, veliki i mali Sáret na Beretiju, močvare begejske i alibunarsko blato.

Ugarska obiluje lěkovitimi i rudnimi vreli (57 toplih i 44 mlaka vrela). Medju toplicami najznatnije su sumporne u Trenčinu i Budimu (20 vrělah), u Šmeksu, na obronku visoke Tatre i u Balfu na Nižidrskom jezeru; toplice veliko-varadinske, vruća vrela u Peščanih; kupelji u Vihnju i Sklenu kraj Šćavnice, vruća vrela u Harkanju kraj Šikloša i starodavne čuvenene toplice u Mehadiji. Želězovita su vrela u Luki na Tatri, Bardějevu, Paradu (na sěv. obronku Matre), u Slatini (Ipoly-Ságh) i u Füredu na Blatnom jezeru. Medju ostalimi kupelji i lěkovitimi vreli napominje se 7 mlakih vrělah u Sljaču kralj Zvolena (Altsohl).

Pošto se Ugarska děli na goroviti i ravni kraj, pa što se proteže kroz $4\frac{1}{2}$ stupnja širine i 9 stupnjevah dužine, zato su joj razměrja vrěmena druga na visočini, a druga u nizini. Srednja je godišnja toplota u karpatskoj Oravi 6° C., u Šćavnici 7·4° C., a u nizkom Segedinu 11·3° C., dočim u sredini zemlje 10° C. nadmašuje (Budim 10·8, Debrecin 10·7° C.). Uzlazeći na Karpate prolazi se pojasom vinove loze, voća, žita, bělo i crne gorice, kosodrevinah i planinskih biljah. Na ravninah lěto je vrlo toplo i većinom je suša, zima je pako studena i burna, izmedju vrućine po danu i noći velika je razlika. Najviše pada kiše u Karpatih (u Oravi 88 centm.), a najmanje u velikoj ravnini (Segedin 49 centm.). U ravnini dakle razměrno malo kiši, a větrovi su nestalni, měnja se iztočnjak i sěvero-iztočnjak, u lěti kadšto jug te donosi sušu i žegu: zato se tu pojavlja kao i u Egiptu „fata morgana“.

§. 191. Žiteljstvo.

Ugarska broji 11½ mil. stanovnikah ili 32 post. od ukupnoga žiteljstva u monarhiji. Srednja gustoća iznosi na 1 □ kilom. 52 st., a najguštje je naseljena županija glavnoga grada (71 na □ kil.). Ako bi se glavni grad izuzeo, tada su najguštje naseljene one županije, koje se hvataju austrijske i štajerske medje (66 do 69 stan. na 1 □ kil.), najredje pako naseljene su visoke doline karpatske (10), něgdašnja rumunjsko - banatska pukovnija (17) i županija marmaroška (20).

U Ugarskoj su zastupane gotovo sve narodnosti koje i u monarhiji živu. Od ukupnoga žiteljstva obsižu Magjari 43%, Slovaci 16¼, Němci 13, Rumunji preko 12½, Srbi i Hrvati 6½, Rusini 4¼, a ostalo ide na druge narodnosti (Slovence, Cigane i dr.).

Medju žiteljstvom u Ugarskoj ima 53 post. katolikah latinskoga, a 9% grčkoga obreda, preko 10% grčko-iztočnih krstjanah, 15·4% evangelikah helvetskoga, a 7·8% augsburžkoga věroizpovědanja; 4¼% izraelacah, a ostalo (3%) su Jermeni, Unitarci i druge věrske slědbe. Katolici latinskoga obreda imaju u Ugarskoj 3 nadbiskupije, ostrogonsku, jegarsku i kaločku i 14 biskupijah. Nadbiskupu ostrogonskomu ujedno prvostolniku ugarskomu podredjeni su biskupi: stolno-biogradski, pečujski, vesprimski, sabarski, gjurski, nitranski, bansko-bistrički i vački. Nadbiskupu jegarskomu podredjeni su biskupi: rožnavski, šipuški, kosički i satmarsko-nemetski. Nadbiskupiji pako kaločkoj podložena je biskupija veliko-varadinska i čanadska. Katolički biskupi obreda grčkoga stoluju u Prešovu, Ungvaru (munkačka), Velikom Varadinu i u Lugošu. Prešovski i ungvarski podredjeni su nadbiskupu ostrogonskomu, veliko-varadinski svomu vlastitomu nadbiskupu, koj stoluje u Blasendorfu u Erdelju. — Biskupi grčko-iztočni stoluju u Aradu i Budimu, Temišvaru, Vršcu i Novom sadu, a podredjeni su nadbiskupu (patriarhi) u Karlovcih. Evangelici augsburžkoga věroizpovědanja imaju 4 superintendenta, a tako isto i oni věroizpovědanja helvetskoga.

Stanovnici živu u 88 gradovah, 670 trgovištah, 9466 selah i 3616 selištah. Města su velika u ravnini, a raztresena na pustah. Ugarska ima 205 městah, od kojih svako broji preko 5000 dušah.

§. 192. Fizična kultura.

U Ugarskoj živu dvě tretjine odrasloga žiteljstva o gospodarstvu i rudarstvu. Ugarska ima 84 post. plodovitoga tla; oranice obsižu 34%, šume 22·6, pašnjaci 14·5, livade s vrtovi 11·6, a vinogradi 1 : 35%. Ugarske nizine spadaju medju najplodovitija zemljišta u monarhiji, koja i bez gnoja obilato rode. U Ugarskoj su stranom neplodoviti viši karpatski prěděli uz někoje doline na sěveru i sěvero-iztoku, pa pěšćare u velikoj ugarskoj ravnini, navlastito medju Dunavom i Tisom, te u sěvernom dělu Bačke do blizu Franjina prekopa. Dunavu na zapadu ima na městih manje plodovitih i pěskovitih komadah. Osim gornjega Potisja, gdě takodjer pěska ima, brěžuljasta je zemlja svagdě vrlo plodna; same močvare obsižu znatan prostor, brěgovi rěkah nisu od povodnje sěgurni. U Banatu je onaj prěděl, što medjaši s Erdeljem manje plodan.

Žita rodi $72\frac{1}{2}$ mil. hekt. Poglavite su vrsti pšenice (30%; banatska je najteža i najbolja), raž (18%) i kukuruz (18%), zatim zob (16%), ječam (14%), napolica, heljda i proso. Sočiva rodi 738.000 hekt., koruna $11\frac{1}{4}$ mil. hekt., kupusa 600 mil. gl., repe 4·6 mil. hekt., voća 580.000 hekt. i do 8 mil. c. děteline. Ugarska izvodi lana 295.000 c., a konoplje 640.000 c.; repice 540.000 c. i 970.000 c. duhana.

Ugarska ima iza Francezke medju svimi europskimi državami najjače vinogradarstvo; rodi do 11 mil. hekt. (do 18 mil. vĕd.) vina. Glede vrline někoje su vrsti na světskom glasu, naime, tokajsko, meneško, rustsko, šomlavsko, šopronsko, seksardsko, budimsko, visontsko i dr.

Šume su porazděljene vrlo nejednako. Dočim šume zauzimaju velike prostore na Karpatih, navlastito na gornjem Vagu, Gronu i Tisi, pa na medji erdeljskoj, medju jezerom Blatnim i Nižidrskim, tolika je u ravnici, navlastito velikoj, oskudica drvah, da se svět gnojem služi kao gorivom. Šumarstvo daje preko $6\frac{1}{2}$ mil. hvatih drvah.

Stočarstvo u Ugarskoj moglo bi se bolje razviti, jer ima svega u obilju, što je za plodjenje stoke od naravi potrebito. Konjah poslědnjim popisom nabrojeno do 1,700.000 gl., malene su ali uztrajne pasmine; mazgah i magaracah 31.000, kozah 270.000 gl.; goveda ($3\frac{2}{3}$ mil. gl.) su poglavito pasmine ugarske, koja je velika, dugoroga

i dobra za tovljenje; městimice se goji i pasmina štajerska, a na jugu mala pasmina bušakah. Solne biline po pustopoljanah vrlo su povoljne za plodjenje ovacah (12½ mil. gl.), a šume hrastove sa svojim žirom za plodjenje svinjah, kojih ima u Ugarskoj u obilju (3·2 mil. gl.).

Po nizkih ravnicah goji se perad, a navlastito guske i patke. Ovčarstvo daje 235.000 c. vune, a medju tom ima fine vrsti od plemenitih pasminah, koja se drži na velikih imanjih, a zimi se stranom těra na bosanske planine. Pčelarstvo daje do 200.000 c. meda i voska, a svilarstvo do 7000 c. čahuricah. Izdašan je lov i ribarstvo; u mnogih se žvěrnjacih goji plemenita divljač, a vodene peradi ima u obilju. U Karpatih ima zvěradi (medjedah, vukovah i dr.) u rekah i jezerih izvrstne ribe (u Blatnom jezeru fogoš).

Ugarska spada u Europi medju zemlje rudami najbogatije. Poglavite su rude zlato, srebro, živa, měd, želězo, tutija, sumpor, kameno ulje i sol. Najviše koristnih rudah dolazi u karpatskom rudogorju. Glavni su rudnici zlata i srebra u Šćavnici, Kremnicu, Smolniku, Maloj Banji i Oravici; godišnji je prihod 680 kilogr. zlata i 30.000 kilogr. srebra, k tomu se zlato izpira u něgdašnjoj rum.-ban. pukovniji; měd dolazi kraj Smolnika, Male Banje, Rezbanje i Oravice (40.000 c.); živa kraj Smolnika (1080 c.), olovo u Šćavnici i u Banatu (32.000 c.). Najznatniji su rudnici želěza u zvolenskoj, gemerskoj, šipuškoj županiji i u Banatu, dobiva se u godini 1·9 mil. c. sirova i preko 670.000 livena želěza. Kalamine se něšto dobiva u Oravici, besika (kobalta) i nikelja u Dobši. Kamena uglja (kraj Pečuha, Moldave i Rešice u Banatu) izkopa se u godini preko 8 mil. c., a smedja 6¾ mil. c. Soljane (marmaroške) daju 1½ mil. c. soli. Na glasu su opali u šaroškoj županiji, a nalazi se i draguljah: ahatah, ametistah, hiacintah, kalcedonah i karneolah. Po ravninah ima gline, turfe, solajke, soli glauberove i salitra.

§. 193. Obrtnost.

U Ugarskoj žive ob obrtnosti jedva desetina odrasloga žiteljstva. Obrtnost steže se većinom na to, da preradjuje sirove izvode, što jih daje zemlja, a obrtninah neizvodi se ni toliko, da bi podmirivale domaće potrebe. Želězna industrija (samokovi želěza, nada, mědi i dr.) razgranjena je na jugo-iztoku, navlastito u Rešici i Anini, ondě se izvodi nado, a ovdě žinje i dr., zatim u Biharskoj gori, naime u županiji biharskoj, aradskoj i u dolini Köröša, te na sěvero-iztoku i na medji galičkoj, gdě su najznatnije želězare u Fejer-

pataku, Pojani, Munkaču i Sini; samokovi u Metzenseifenu i Bukoč-Hilojski, a izvode se gospodarska orudja; ta je obrtna grana takodjer znatna u dolini sajsko-rimavskoj. Medju tvornicami kemijskih tvorinah najznatnije su za sumpornu kiselinu (Moldava, Tirnava), birsu, sodu (Debrecin) i pepeljiku (28 tv. izvodi 3500 c), rumenicu (8 tv. izvodi 80.000 c.), za stearinske i podobne svěće (u Pešti) i sapun (8 tvornicah); čistionice i tvornice ulja izvode 30.000 c. Medju tvornicami ognjilah 20 za žigice, 9 za barut i 2 za dinamit. Za produkciju brašna broji Ugarska s Erdeljem 24.924 mlina, medju timi je 480 paromlinah (u Budim-Pešti 14) a izmelje se 31½ mil. vag. žita. Užarstvo je razgranjeno uz Dunav, Tisu i druge veće rěke. Papir, ponajviše prostije vrsti, izvode mnogobrojne tvornice (48). Tvornicah za slador ima u svemu 26, koje izvode 260.000 c. sladora. Staklane (32) izvode obične tvorine; tvornica porculane u Herendu izvodi izvrstnu robu. Ugarska ima 350 pivarah i 52.000 pecarah rakije. Preradjivanje živinskih sirovinah je znatno, navlastito kožah i kožninah. Platno se izvadja za domaću potrebu i za trgovinu, navlastito uz medju galičku i moravsku; tkalstvom se ovdě zanima gorsko žiteljstvo.

§. 194. Trgovina i promet.

Premda Ugarska ima 3020 kil. povodnih putevah i 3140 kil. želěznicah, ipak nije glede trgovine i prometa ravna zapadnoj državnoj polovini. Pošto Ugarska izobiljuje raznimi prirodninami, zato joj je trgovina u toj struci vrlo znatna, navlastito stokom, žitom, vinom, vunom i dr. Vrlo podpomažu trgovinu u Ugarskoj godišnji sajmovi (žitni, marvinski), u Budim-Pešti, Šopronu, Debrecinu, Gjuru, Starom Aradu i dr. Uvaža se usuprot kolonijalna roba, obrtnine, osobito roba pamučna, kovinska, prtena, sukna i dr.

Najznatniji je povodni put Dunav, koj posreduje trgovinu uvoznu i izvoznu, a dunavsko-parobrodarsko družtvo s 155 parobrodah i 550 tovarnih brodovah prevozi u godini 1½ mil. putnikah, preko 42 mil. for. vrědnotah i za 20¼ mil. for. robe. Osim Dunava plovna je Tisa, Drava, Blatno jezero, Franjin, Begejski prekop i dr. rěke. Osim toga podpomažu takodjer trgovinu i promet ceste (22.500 kil.), brzojavi (6300 kil.), trgovačko-obrtničke komore u Budim-Pešti, Požunu, Šopronu, Košicah, Debrecinu i Tamišvaru; napokon ugarska veresijska banka, podružnica narodne banke, franco-hungarica i druge banke i podobni zavodi i družtva.

§. 195. Duševna kultura.

Ugarska broji 11.500 pučkih školah, koje se děle na obćinske i věrske. Medju děcom za školu doraslom polazi ju jedva polovica. Za obrazovanje učiteljah i učiteljicah za pučke škole postoje učiteljišta (preparandije), koje su razděljene na državne i věrske. Ugarska broji 114 gimnazijah, koje se děle na male i velike; državne, obćinske, biskupske, redovničke i věrske. Medju poslědnjimi 60 je rimo-katoličkih, 52 evangelička, 1 grčko-katolički, a 1grčko-iztočni. Realakah ima ukupno 20, medju timi je polovica malih.

Za više znanstveno obrazovanje ima Ugarska sveučilište (utemeljeno g. 1635) i tehnijski zavod u Budim-Pešti. Za strukovno obrazovanje ima 6 pravoslovnih akademijah, u Požunu, Gjuru, Košicah, Velikom Varadinu, Jegru i Pečuhu. Osim tih ima jošte 6 pravničkih tečajah na evangeličkih licejih u Prešovu, Debrecinu, Kečkemetu, Marmaroškom Sigetu, Papi i Sarošpataku. Katolički se bogoslovci naobrazuju u 20 biskupskih sěmeništah i mnogih kućnih zavodih, grčko-katolički u sěmeništu u Ungvaru, grčko-iztočni u sěmeništih u Aradu, Karlovcih i Karansebešu, evangelici augsburžkoga věroizpovedanja u svojih sěmeništih u Požunu, Šopronu i Prešovu, a bogoslovci helvetskoga věroizpovědanja u Pešti, Papi, Debrecinu i Sarošpataku. Za izraelce je podobno učilište u Požunu. Medju ostalimi strukovnimi i posebnimi učilišti znatnija su: gospodarska akademija u Ugarskom Starom gradu, 3 viša gospodarska zavoda, više ratarskih, vinarskih i nižih gospodarskih školah; rudarska i šumarska akademija u Šćavnici, rudarsko učilište u Velikoj Banji i Smolniku, a živinarski zavod i trgovačka akademija u Pešti skrbe za obrazovanost dotičnih strukovnjakah.

Na pomoć znanosti su akademija znanosti sa svojom knjižnicom, narodni muzej sa velikimi sbirkami, osobito slikah; geologijski i meteorologijski zavod, historičko, geografsko i mnoga druga učena družtva, pa knjižnice i naučne sbirke sveučilištne i drugih naučnih zavodah.

Medju dobrotvornimi zavodi broji preko 200 bolnicah, 5 ludnicah, više sirotištah, ubožnicah, 2 popravnice i 4 kaznione.

§. 196. Državni sabor.

Dělokrug zakonodavnoga těla odnosi se stranom na Ugarsku i Erdelj, a stranom u zajedničkih poslovih i na Hrvatsku i Slavoniju.

Sabor se sastoji iz dvě kuće: a) gornje ili velikaške i b) dolnje ili zastupničke kuće. Velikaška kuća sastoji se sada iz 3 nadvojvode, 31 duhovnoga dostojanstvenika, 12 državnih dostojanstvenikah, 57 velikih županah, 5 vrhovnih kraljevskih sudacah, saskoga župana, rěčkoga gubernatora, 3 kneza, 218 grofovah, 50 barunah i 3 erdeljska regaliste, ukupno 414 članovah, koji si predsědnika i podpredsědnike medju sobom biraju. Zastupnička kuća pako sastoji se u poslovih ugarskih i erdeljskih iz 409 zastupnikah, a u poslovih Hrvatskoj i Slavoniji zajedničkih iz 444 zastupnika.

§. 197. Uprava.

Upravu vodi 8 odgovornih ministarstvah. Glede političke uprave razděljena je Ugarska na 50 županijah, 5 sl. kotarah (distriktah) i 53 kr. slobodna grada. Ta su municipija neposredno ministarstvu podredjena. Svaki municipij, kojega zastupa municipalni odbor, vrši samoupravu u svojih vlastitih nutrnjih poslovih. Županijami i kr. gradovi upravljaju veliki župani (žup. odnosno gradski), sl. kotari vrhovni kapetani, a šipuškimi gradovi istoimeni grof; sve ove imenuje kralj. Glava glavnoga grada Budim-pešte je vrhovni gradski načelnik, kojega glavna skupština na predlog kraljev na 6 godinah bira. Županije su poděljene na kotare. Velikim županom podredjeni su podžupani, kotarski sudci i gradska poglavarstva. Gradom Rěkom (vidi Hrvatsku) upravlja posebni ugarskomu ministarstvu podredjeni gubernator.

Ostala su navedena u obćem dělu str. 68.

§. 198. Prihod i razděljenje.

Ugarska državna polovica ima ukupno prihoda 224 mil. for., medju tim iznose izravni porezi 70 mil. for., a neizravni 88 mil. for. Za zajedničke poslove platja 32%, a za zajednički državni dug godišnje 30 mil. for.

Ugarska se običaje děliti na 4 okružja ili kraja: 1. Preddunavje s 13 županijah, 2. Zadunavje s 11 županijah, 3. Predtisje s 10 županijah, 4. Zatisje s 16 županijah. K tomu 3 kotara: a) Jazigah i Kumanah, b) Hajdukah i c) kotar Kövarski. 16 šipuških gradovah dolaze kod istoimene županije, povlašteni kotar veliko-kikindski kod torontalske županije, a grad Rěka kod Hrvatske.

§. 199. Topografija.

Glavni grad i njegov obseg.

Glavni grad **Budim-Pešta**, dva veličanstvenim lančenikom skopčana grada, središtem su uprave, trgovine i obrtnosti, broje 272.000 stan. (48% Němacah, 32% Magjarah, 15% Židovah). Budim leži stranom raztresen po brdih, od kojih je najviši Schlossberg s tvrdjavom, ima kr. dvor, krasnih zgradah, župnu crkvu, u kojoj se državna insignia (plašt, kruna i dr.) čuvaju. Ostali su dělovi Budima: Taban (Raitzenstadt), gdě su nĕgda sami Srbi prebivali, zatim predgradja: Wasserstadt, Landstrasse, Kristininoměsto, Novoměsto i Stari budim (rimski *Acquincum*, kašnje Etzelburg, 16.000 st.). U posadnoj crkvi je grobnica poslědnjega Arpadovca (Andrije III.), a na Josefsbergu spomenik turskoga drviša (Güll-Baba), ka kojemu po koji pobožni muhamedanac hodočasti. Na podnožju Grzeleza ima obilnih vrelah gorke vode i sumpornih toplicah. Na Dunavu je Margaretski otok, a kraj njega staro-budimski škver. Pešta se stere po ravnici, napram Budimu, po lěvoj obali Dunava, sastoji se iz Staroga i Novoga ili Leopoldova grada i 3 predgradja. Na dunavskoj obrežini dižu se veličanstvene zgrade, ima lěpe crkve (Leopoldovu), krasnu sinagogu, ukusne dućane po vacovskoj ulici, narodni muzej, věčnicu, bogatu sbirku slikah, sveučilište, narodno kazalište i razne tvornice. Izvan Pešte prostire se na potoku Rakošu polje Rakoško, gdě su se u stara vremena několiko putah držali državni sabori.

a) Preddunavje.

1. U peštanskoj županiji osim glavnoga grada znatnija su města: Višegrad s razvalinami dvora kr. Matije Korvina, gdě su nĕgda stolovali kraljevi ugarski. — Na iztočnoj obali dunavskoj leži Vac (13.000 st.) s lěpom stolnom crkvom. — Pešti na jugu veliki je na Dunavu otok Čepel s glavnim městom Rackevo, trg. s 5700 st. — Kečkemet (41.000 st.), na goletnoj pěskovitoj ledini, uzdržaje velike marvinske sajmove. — Veliki Köröš, trg. s 20.000 st. — Čegled, trg. s 22.000 st. — Kaloča (16.000 st.) nedaleko Dunava u močvarnom prědělu s bogatom knjižnicom. — Gödölö (3000 st.), trg. s kr. dvorom i perivojem.

2. Bačko-bodoške županije glavno je město Zombor, kr. grad s 24.300 st. — Subotica (Maria Theresiopel, Szabadka)

s 16 predgradjah i 56.400 st., zaprema 1980 kil., těra veliku trgovinu konji. — Novi sad (Neusatz, Uj-Kidék), kr. sl. grad s 19.200 st., stere se na Dunavu pod Petrovaradinom. — U plodnoj Bačkoj, koju preseča Franjin prekop leži više velikih městah: Baja (18.200 st.) na Dunavu sa znatnimi svinjskimi sajmovi; Apatin (10.000 st.), těra jaku trgovinu konopljem. Na Tisi u području „crne zemlje" Stara Kaniža, trgovište s 12.600 st. i Zenta (20.000 st.), selo gdě je Eugen savojski slavno pobědio Turke (g. 1697.). Od něgdašnje Krajine spada amo Titelj (trg. s 2900 st.) kraj uštja Tise, ima veliki škver. — Kovil (selo, 3600 st.) ima veliki pravoslavni manastir.

3. Novogradske županije glavno je město Djarmoti (Balassa-Gyarmat), trgovište u plodnom prědělu s 6500 st. i znatnimi sajmovi. — Lučenec, trgovište s 3500 st. na plodovitoj ravnici. Sečani (Széchén), trgovište s 3500 st. i starim gradom. — Novigrad, ruševina na glavici.

4. Hontske županije glavno je město Šahi (Ipolyság), trgovište s 2000 st. u vinorodnom prědělu. — Šćavnica (Schemnitz, Selmecz), kr. sl. rudarski grad na razvodju Grona i Ipola, broji s 4 predgradja 13.300 st., ima akademiju rudarsku i šumarsku, bogate zlatne i srebrne rudnike i talionice. Isti su rudnici u Pukancu (sl. rudarski grad s 3200 st.) i sv. Antunu.

5. Ostrogonske županije glavno je město Ostrogon (Gran, Esztergom), kr. sl. grad s 12.000 st. i stolicom ugarskoga prvostolnika; rodno je město sv. Stěpana kralja ugarskoga, veličanstvena stolna crkva diže se na brežuljku s 79 met. visokom kubom, u nutri je bogato urešena, a iztiče se iznad svih crkvah i zgradah. Naproti Ostrogonu leži selo Parkanj (1300 st.), gdě je Ivan Sobieski kralj poljski porazio Turke (g. 1683).

6. Tekovske županije glavno je město Moravce (Aranyos-Maróth), trgov. s 1900 st. — Kremnica (8500 st.), kr. sl. rudarski grad s rudnici zlata i srebra i s kovnicom. Žrnovica s rudnici srebra i s talionicom. — Levica (Léva), trgov. s 6000 stan. — Nova Banja (Uj-Bánja), 5000 st., rudarsko město.

7. Zvolenske županije glavno je město Banskabistrica (Neusohl, 12.000 st.) s rudnici i samokovi želěza i mědi. — Panska dolina (Herrengrund) i Stara gora (Altgebirge) s bogatimi rudnici bakra. Hronica i Lubětova (Liebethen), sa samokovi želěza i Zvolen (Alt-Sohl, 2100 st.) kr. i sl. grad; blizu je Sljač sa želězovitimi vreli. — Krupina (Karpfen) stari kr.

sl. grad s 2200 st. — Brezno (Briesen), varošica s 3000 st., gdě se na veliko pravi izvrstan sir.

8. Liptovske županije glavno je město Sv. Mikulaš (2400 st.), posrěd gornje doline Vaga, s pivarami i pecarami rakije. — Rožmberk (2700 st.) na razkrštju cestah. — Boca leži u gori „Črtova svatba", rudarsko město sa slatinom. — Kraj Malušine ima pakline, talionicah i samokovah mědi, a kraj Němačke Lupče (Deutsch-Lipsch) raztoka.

9. Oravske županije glavno je město Dolnji Kubin, trgov. s 1200 st. — Tvrdošin glavno tržište platna i veliko skladište galičke soli. — Orava (Arva), velika je gradina na silnoj steni iznad desnoga brěga Orave.

10. Turčanske županije glavno je město Sv. Martin (Szt. Marton), trgov. s 1200 st., u dolini Turce, sa sědištem „slovenske matice". Štubna (2000 st.).

11. Trenčinske županije glavno je město Trenčin (4000 st.) varošica s gradinom. U pokrajnoj dolini Teplice s lěkovitimi sumpornimi vreli. — Žilina (Sillein, 2600 st.) na razkrštju mnogih cestah. — Čaca, trgovište s 3300 st. Turcovka, selo s 6400 stanovnikah.

12. Nitranske županije glavno je město Nitra (7800 st.) s tvrdim gradom. — Novi Zamki (Neuhäusel), trgov. s 9500 st., na ulazu Nitre u nizinu, za turskih ratovah znamenita tvrdja. — Glogovac (Galgóc, Freistadtl), trgov. na Vagu s 6400 st., s velikimi žitnimi i konjskimi sajmovi. Naproti je Leopoldov, kazniona. — Skalica (5300 st.), kr. sl. gr. proizvadja sukno i suknenine. — Miava na obronku biele gore, trgov. s 9700 slovačkih žiteljah, koji tku sita i sukno za haljine. — Novo město nad Vagom trgovište s 5500 st. ($^1/_2$ židovah). — Pěščani na Vagu, s vrućimi sumpornimi vreli. — Holič (4900 st.), trgov. s kr. dvorom, gradom i tvornicom kamena posudja.

13. Požunskoj je županiji glavno město Požun (46.000, $^2/_3$ Němacah, 15% Židovah), vrlo prijatna položaja na podnožju malih Karpatah i na Dunavu, na zapadnom kraju maloga Čalokeza, kraj ugarskih vratah (*portae hungaricae*), ima lěpu stolnu i druge crkve, zemaljsku kuću, věćnicu, i više tvornicah. Na uštju Morave dižu se na strmoj pećini podrtine grada Děvina (Theben). Na iztočnih ili vinogradi zasadjenih obroncih malih Karpatah leži više znatnijih gradovah, trgovištah i selah, medju timi Modra (5100 st.), Sv. Juraj (3000 st.), sa sumpornim vrelom i Pezinek (Bösing, 4400

st.), sa željezovitimi kupelji i rudnici na zlato, srebro i raztok; sva tri kr. sl. grada. Na zapadnoj strani malih Karpatah leže u Moravskom polju trgovišta Stupava (Stampfen, 3300 st.) i Malacka (3300 st.) s dvorovi obitelje Pálfyeve. — Trnava (8800 st.), kr. sl. grad, něgda stolica sveučilišta, koje je god. 1773. prenešeno u Budim, a zatim u Peštu; radi mnogih crkavah bi ovaj grad něgda prozvan malim Rimom; ima tvornicu za kemijske tvorine i za slador iz burakah. Na otoku Čalokezu trgovišta Šomorin (2600 st.) i Srdaheli (3300 st.).

b) Zadunavje.

1. Šopronskoj županiji glavno je město Šopron (Oedenburg, 21.000 st.), kr. sl. grad leži prijatno medju gorom Brennbergom i jezerom Nižidrskim u vinorodnom prědělu, te spada medju najstarije i najlěpše ugarske gradove; uzdržaje najznatnije marvinske sajmove i trguje vinom i sušenim voćem. Kraj Brennberga ima bogatih ugljenikah, koji daju preko ½ mil. c. na godinu. Na jezeru Nižidrskom kupalište Bálf (Wolfs). — Rust (1400 st.) na zapadnom brěgu jezera Nižidrskoga, na glasu radi svojega vina. — Želézno město (Kis-Marton, Eisenstadt, 2500 st.), kr. sl. grad na obronku Litavske gore, s dvorom i perivojem kr. Esterhazia, koj ima svojih dobarah i dvorove u Esterházu, Fraknu i Križu (Kerestúr).

2. Mošonjskoj županiji glavno je město Ugarski Starigrad (Magyar-Ovár, Ungarisch-Altenburg), trgovište 3200 st. i gospodarskim učilištem. — Mošonj (Wieselburg, 5500 st.), središte žitne trgovine; blizu su izdašna tresetišta. Nizidr (Neusiedl) na sěvernom brěgu istoimena jezera.

3. Gjurskoj županiji glavno je město Gjur (Raab), kr. sl. grad s 20.100 st., ima krasnu stolnu crkvu, znatno je trgovačko i obrtno město (tvornice ulja i octa), něgda za turskih ratovah tvrdja, a g. 1809, 1849 bojište. Prema jugo-iztoku diže se kraj sv. Martina (trgovište, 2600 st.) na gori po kr. Stěpanu I. sagradjena arci-opatija benediktinska *sveta gora panonska* s bogatom knjižnicom i umětninami. Hedervar (trgovište s 1000 stan.) s knjižnicom i sbirkami.

4. Komoranskoj županiji glavno je město Komoran (13.000 st.), kr. sl. grad i tvrdja na iztočnom kraju otoka Čalokeza. — U sěvernom je kraju Guta (5800 st.) najznatnije město. — Nesmil (1400 st.), selo na glasu radi svojega vina. — Tata (6100 st.), trgovište, těra suknarstvo, na malom jezeru ima više sumpornih vre-

lah, koja se nerabe. — Stari Senj (O-Szöny), staro město na Dunavu s rimskimi starinami (*Bregentium*).

5. Vesprimskoj županiji glavno je město Vesprim (12.000 st.) sa stolnom crkvom i stolicom biskupa. — Papa (14.300 st.), trgovište, těra trgovinu i obrtnost, ima vrlo krasnu crkvu. — Zirc (1800 st.), trgovište s opatijom cistercitah. Mnoga su města radi svojih dobrih vinah na glasu, navlastito Šomlovo (Schomlau), selo s 1900 st.

6. Stolno-biogradskoj županiji glavno je město Stolni Biograd (Székésfesérwár, Stuhlweissenburg), kr. sl. grad u močvarnom prědělu s 22.700 st.; ovdě su se něgda krunili kralji ugarski; ima stolnu crkvu, a žitelji se zanimaju strojbarstvom. — Mór (8300 st.), znatno trgovište. — Duna Pentele (3.500 st.), trgovište gdě se nalazi rimskih starinah (*r. Anamaria*); Adonj (3400 st.), trgovište na městu rimskoga *Vetus Salinum*, gdě se takodjer izkopavaju starine.

7. Želěznoj županiji glavno je město Sabarija (Steinamanger, Szombathely), biskupski grad s 6700 st. i lěpom stolnom crkvom; rimske starine, što se ovdě izkopavaju tvrde, da je ovdě ležao rimski grad *Sabaria*. — Kisek (Güns), kr. sl. grad s 7000 stan., medju kojimi su mnogi suknari; historijski je znamenit radi svoje junačke obrane proti Turkom g. 1532. — Kraj sv. Gotarda, opatije cistercitah, sjedinjene s Heiligenkreuzom u Dolnjoj Austriji, běhu Turci hametom poraženi g. 1664. — Želězni grad (Vasvár), trgovište s 1900 stan. — Körmönd (3800 st.), trgovište na razkrštju cestah. — Pinkafeld (2600 st.), trgovište.

8. Zaladskoj županiji glavno je město Zala-Egersek (5500 st.), trgovište u plodnom prědělu. — Velika Kaniža (11.200 st.) na razkrštju želěznicah, těra znatnu trgovinu žitom i svinjami. — Kraj Blatnoga jezera slatine i kupelji Füredske (selo s 1300 st.). — Šimeg (4400 st.), trgovište u močvarnom prědělu. — U Medjumurju je Čakovac, sa starodavnim gradom, u kojem stolovaše Nikola Zrinjski, slavni junak sigetski. Kraj Vidovca, sv. Marije, Dubrave i Preloga izpire se zlato.

9. Šomodjskoj županiji glavno je město Kapošvár (6700 st.), trgovište u vinorodnom prědělu. Od gradine Somogyvár (selo s 1200 st.) nosi županija svoje ime. — Siget (trgovište s 3400 st.) na otoku potočića Almaša; ovdě se vide podrtine one gradine, gdě je junački poginuo slavni Nikola Zrinjski (g. 1566.), braneći se

proti nebrojenoj sili Turakah. Barč (1500 st.), na kraju dravske željeznice, těra znatnu trgovinu drvi.

10. Baranjskoj županiji glavno je město Pečuh (Fünfkirchen. 23.900 st.), stari kr. sl. grad s krasnom stolnom crkvom iz god. 1036; blizu su bogati ugljenici i lomnice mramora. — Muhač (12.200 st.), trgovište na Dunavu, gdě je kralj Ljudevit II. izgubio krunu i život u boju proti Turkom, pa gdě je Karlo Lotarinžki g. 1687. Turke porazio. — Belje (1300 st.), selo u kutu medju Dunavom i Dravom, sagradio ga Eugen Savojski. — Šikloš u vinorodnom prědělu.

11. Tolnanskoj županiji glavno je město Seksard (11.100 st.) u vinorodnom prědělu. — Földvar (12.400 st.), trgovište na Dunavu. — Bátašék (5700 st.), trgovište znatno radi svojih vinah. — Tolna (7300 st.) i Pakš (9500 st.), trgovišta.

c) *Predtisje.*

1. Abaujvarskoj županiji glavno je město Košice (Kaschau), kr. sl. grad s 21.800 stan. (35% Němacah, 36% Slovakah, 21% Magjarah), glavno tržište za trgovinu s Galicijom i Poljskom; ima više tvornicah i lěpu gotičku stolnu crkvu. — Kraj Santova (trg. s 4220 st.) začimlje hegialjsko vinogradarstvo, koje daje tokajsko vino. — Gornji i Dolnji Mezenseif (3100 i 1800 st.), trgovišta s rudnici željeznjaka i mědi. — Aranidka s rudnici zlata i srebra.

2. Tornanskoj županiji glavno je město Torna (1400 st.), trgovište. — Silice sa znamenitom špiljom, u kojoj tim više raste led, čim je vani veća toplota.

3. Boršodskoj županiji glavno je město Miškovac (Miskólz), trgovište s 21.200 st. na izlazu doline u kojoj leži Diós Györ (trg. s 3000 st.) sa samokovi želěža i nada.

4. Heveškoj i vanjsko-solnočkoj županiji glavno je město Jegar (Erlau) s 19.200 st. i krasnom nadb. stolnom crkvom, u okolici raste izvrstno vino. — Dinděš (Gyöngyös 15.000 st.), prijatna varoš u krasnom prědělu, u kojem mnogo vina i voća rodi. Šumovita *Matra* posuta je razvalinami starih gradinah. — Solnok (15.900 st.) trgovište. — Parad (2100 st.), selo s želězovitimi, sumpornimi i slanimi vreli. — Solnok (15.900 st.). — Turečki sv. Mukulaš (13.300 st.) i Tura (20.500 st.), najnapučenija trgovišta.

5, Gemerskoj županiji glavno je město R i m a v s k a S o b o t a (Gross-Steffelsdorf, Rimaszombat, 4200 st.), trgovište s konjskimi sajmovi. — R o ž n a v a (Rosenau, 5000 st.), biskupski grad, rudarsko i obrtno město. — D o b š i n a (varoš s 5500 st.), M u r a n j (1400 st.), V e l i k a R e v u c a i Š t i t n i k (Csetnek) s bogatimi rudnici i samokovi želěza.

6. Špiškoj ili šipuškoj županiji glavno je město L e v o č a (Leutschan, Löcse), kr. sl. grad s 6900 st. u pobočnoj dolini Hrnada, krasnoga položaja s gotičkom crkvom. — K e ž m a r e k (4000 st.) kr. sl. grad na Popradu. — Na obroncih Tatre slatina Š m e k s. — Medju 16 spiških gradovah najznatniji je N o v a v e s (Igló, Neudorf, 6700 st.). — Više P o d g r a d j a (Szepes-Váralja, Kirchdorf, 3600 stan.) S p i š k i g r a d (Zipserhaus) s biskupskom stolicom. — U gorskih dolinah leži 7 rudarskih gradovah s izdašnimi rudnici želěza, mědi i talionicami: S m o l n i k (Schmölnitz, 3200 st.), H n i l i c e (Göllnitz, 5200 st.) kr. sl. grad. W a g e n d r ü s s e l (3100 st.), M n i š k i (Einsiedl, 2300 st.), Š v e d l e r (2200 st.), Š t o s (1700 st.) i K r o m p a c h (2200 st.).

7. Šariškoj županiji glavno je město P r e š o v (Eperies, 10.800 st.), kr. sl. grad sa stolicom grčko-katol. biskupa, těra jaku trgovinu vinom i platnom. Blizu je S l a n a (Sóvár, 3000 st.) sa solovarami. — B a r d j e v j o v (Bartfeld, 5300 st.), kr. sl. grad trgovački na Topli, s vreli alkaličke slatine. — V e l i k i Š a r i š (2500 stan.), trgovište s gradinom. — S a b i n o v (Kis-Szeben, 3100 st.), kr. sl. grad s kupališti. U dolini rěke Turče nalazi se opalah.

8. Zemplinskoj županiji glavno je město U j h e l j (Sátoralja-Ujhely, 10.000 st.), trgovište. — Š a r i š k i p o t o k (5400 st.), trgovište s učilištem evangeličkim i knjižnicom. — T o k a j (5000 st.), trgovište na velikom glasu radi svojega vina. — M a d a (5000 st.) s izvrstnim vinogradarstvom. — Z e m p l i n, trgovište s gradinom.

9. Ungvarskoj županiji glavno je město U n g v a r (11.000 st.) sa stolicom grčko-kat. biskupa munkačkoga. — S o b r a n e c sa sumpornim vrelom.

10. Berežkoj županiji glavno je město B e r e g s á s (3900 st.), trgovište. — Kraj M u n k a č a (8700 st.) ima rudnikah želěza i kocelja; iznad pećine diže se tvrdja (kazniona). U S o b r a n c u je sumporno kupalište.

d) *Zatisje.*

1. Marmaroškoj županiji glavno je město S i g e t (8900 st.) sa skladišti soli, što se vadi iz Karpatah, razstavljajućih Marmarošku od Erdelja. — U S l a t i n i, R o n a s e k u i Š u g a t a g u bogate su soljane, koje daju na godinu preko 1 mil. c. — K a b o l a P o l j a n a s rudnici želěza. — Marmaroš obiluje rudnimi vreli, medju kojimi su najznatniji u B o r s i (5100 st.). — H u s t (6400 st.) s vinogradarstvom i divnim pogledom.

2. Ugočkoj županiji glavno je město V e l i k i S e l e š, trgovište s 3600 st. — T i s a U j h e l y (1500 st.), trgovište na Tisi.

3. Satmarskoj županiji glavno je město S a t m a r (S-Némethy), kr. sl. grad s 18.400 st. u skrajnom kutu ugarske ravnine, obiluje pecarami rakije i vinovice. — V e l i k a B a n j a (9100 st.) i G o r n j a B a n j a (6000 st.), kr. sl. gradovi s rudnici zlata i srebra, u kojih se kopa takodjer měd i olovo, te nose 200 kilogr. zlata i 4500 kilogr. srebra. — V e l i k i K a r o l j (12.800 st.), trgovište s velikim dvorom i krasnim perivojem grofovah Karolyjah.

4. Sabolčkoj županiji glavno je město V e l i k i K a l o v (5900 st.), trgovište s pecarami rakije. — N i r e d j h a z (21.900 st.), grad na razkrštju cestah. Na južnu kraju su 3 velika trgovišta B a l m a z-U j v á r o š (9500 st.), N a d u d v á r (7900 st.) i P ü s p ö k-L a d á n y (7900 st.).

5. Biharskoj županiji glavno je město V e l i k i V a r a d i n (28.700 st.), kr. sl. grad, s vinogradarstvom, godišnjimi sajmovi, znatnimi zgradami, něgda znatna tvrdja, a na blizu ima toplicah. — U dolini crnoga Körösa leži R e z b a n j a (1800 st.) i V a s k o h s rudnici želěza i mědi. — D e b r e c i n (46.200 st.), kr. sl. grad, na glasu je tržište radi velikoga prometa prirodnima; ima evangeličku akademiju, knjižnicu i zbirke; na glasu je debrečinski sapun i druge obrtnine. — U D i o s e k u rodi izvrstno vino. Medju trgovišti najznatnije je V e l i k a S a l o n t a (12.400 st.).

6. Bekeškoj županiji glavno je město G j u l a (18.500 st.), trgovište. — B e k e š (22.600 st.), S a r v a š (22.500 st.) i Č a b a (30.100 st.) su velika trgovišta. — O r o s h a z a (14.600 st.), največe selo u Ugarskoj, ima ponajviše slovačko žiteljstvo. U ovoj županiji něma města, koje nebi 5000—9000 žiteljah imalo.

7. Čanadskoj županiji glavno je město M a k o v (27.500 st.). — V e l i k i L a k (9700 st.), trgovište na Morišu. — Č a n a d

(3000 st.), selo, gdě je kr. Stěpan I. 1036, utemeljio biskupiju, koja je u Temišvar prenešena.

8. Čongradskoj županiji glavno je město Segedin (70.200 st.), kr. sl. grad, po broju žiteljah i kao tržište drugi grad u Ugarskoj, leži na razkrštju želěznicah, ima veliki škver, a něgda znatna tvrdja. — Čongrad (17.400 st.) u ravnini potiskoj, gdě i vino rodi. — Hódmezö-Vásárhely (49.200 st.), trgovište s jakom trgovinom marvinskom. — Sentes (27.700 st.) trgovište u vrlo plodnom prědělu.

9. Aradskoj županiji glavno je město Arad (32.800 st.), kr. sl. grad na Morišu, živahno tržište sa stolicom grčko-izt. biskupa. U ravnini ima jako naseljenih městah, medju timi je najznatnije trgovište Pecka (magjarska i rumunjska, 14.300 st.). Kraj Meneša raste izvrstno vino. — Radna (6800 st.), trgovište i zavětno město. — Vilagoš (6800 st.), trgovište poznato iz bojne pověsti g. 1848., s krasnim pogledom u veliku ravnicu.

10. Tamišvarskoj županiji glavno je město Tamišvar, kr. sl. grad leži na kraju ravnice pokraj begejskoga prekopa, sastoji se iz tvrdjave i 4 predgradja, ima 32.300 st. (46% Něm., 21% Rum., 14% Magj., 10% Srb. i 9% Žid.), stolica je katoličkoga i grčko-izt. biskupa, ima lěpe crkve, više tvornicah (sukna i ulja); u bojnoj se pověsti više puti napominje. — Na Morišu leže Lipa (7000 st.) i Novi Arad (4800 st.), trgovišta i skladišta za trgovinu solju, što se dovozi iz Erdelja. — Vršac (21.100 st.), grad na kraju rimskih obkopah, koji se daleko na sěver protežu, žiteljstvo se bavi vinogradarstvom i svilarstvom. — Denta (1600 st.), trgovište na Brzavi, gdě se oriz sije. Od něgdašnje srbsko- i něm.-banat. pukovnije spadaju amo karloselski kubinski kotar. Kubin, trgovište blizu Dunava, znatno tržište. Bavanište (6200 st.) veliko selo.

11. Torontalskoj županiji glavno je město Veliki Bečkerek (19.700 st.), varoš na Begejskom prekopu, znatno tržište žita i stoke. — Znatna su tržišta žita Velika Kikinda (18.900 st.), Žembolj (Hatzfeld, 8000 st.) i Veliki Sv. Mikulaš (9200 st.), trgovišta u vrlo plodnom prědělu, na tako zvanoj „crnici". Žiteljstvo u Banatu sastoji se iz raznih narodnostih věrah: tu ima čistih němačkih, rumunjskih, srbskih, magjarskih i měšovitih selah. Marija Terezija je tu osnovala 2 francezke naselbine Charleville i Soltour. — Od něgdašnje srbsko- i němačko-banatske pukovnije spada amo pančevački, antunovački, novoselski, alibunarski i perležki

kotar. Pančevo (13.500 st.), ovlašten grad s jakom trgovinom. Novoselo (6900 st.), Alibunar i dr.

12. Krašovskoj županiji je glavno město Lugoš (1700 st.), trgovište na Tamišu, u prědělu plodnom na vinu i kukuruzu. — Rudarska su města: Němački Bogšan (2500 st.); Rešica (3600 st.) sa želězarami; trgovišta Oravica (4500 st.) i Dognačka (3000 st.), gdě se zlato, srebro, med i tutija kopa. Trgovišta: Čiklova (2400 st.), Saska (2800 st.) i Moldava (3300 st.), gdě se vade srebrne i mědene rude. Anina (Steierdorf, česka naselbina) s bogatimi rudnici kamena ugljevja, koji na godinu 1½ mil. c. davaju. Od srbsko-banat. puk. spada amo bělocrkveni kotar. Bělacrkva (7500 st.), ovlašteni grad u plodnom i vinorodnom prědělu.

13. Krasenskoj županiji glavno je město Silagy-Šomlo (3200 st.), varoš s lěpom crkvom. — Krasna (2700 st.), trgovište.

14. Srednjo-solnočkoj županiji glavno je město Zalar (Zilah, 5800 st.), kr. sl. grad. — Tašnad (3200 st.), trgovište u vinorodnom prědělu.

15. Zarandskoj županiji glavno je město Starigrad (Körösbánya, 600 st.), gdě se u okoli ci izpire zlato i kopa zlatna ruda. — Vaca (gornja i dolnja) s rudnimi vreli.

16. Severinskoj županiji (bivša rumunjsko-banat. i 12 satn. srbsko-banat. puk.) glavno je město Karanšebeš (3100 st.), ovlašteni grad. Kraj Ruksberga su rudnici, srebrnih i olovnih rudah. Mehadia (2000 st.), trgovište s glasovitimi toplicami (Herkulovi) i rimskimi starinami. Stara Oršava (1200 st.) naproti turskoj tvrdji Novoj Oršovi.

Kövarski kotar leži na medji erdeljskoj, glavno mu je město Věliki Somkut (1000 st.), selo. Kapnik (3500 st.) sa zlatnimi, srebrnimi i olovnimi rudami

Kotari Jazigah i Kumanah steru se medju Dunavom i Tisom: Jazigija i velika Kumanija ležu prema sěveru, a mala Kumanija na jugu. U Jazigiji je glavno město Jászberény (20.300 st.), trgovište; veli se da je blizu pokopan Atila kr. Hunah. U Kumaniji su znatnija města Félegyháza (21.300 st.), i Halas (13.200 st.), Karczag (14.500 st.), tri velika trgovišta. U maloj Kumaniji ima više tvornicah, koje priredjuju solajku.

Hajdučkomu kotaru glavno je město Böszörmenj, trgovište s 19.200 stan. — Nánas, trgovište s 13.200 stan. i Szoboszló, trgovište s 12.300 stanovnikah.

II. Erdelj.

§. 200. Prirodni odnošaji.

Velika kneževina Erdeljska ili Sedmigradska obsiže 54.948 [] kilom. (997·9 g. [] m.) ili malo ne 13 postot. od površine zemaljah ugarske krune.

Erdelj je gorami opasana Karpatska visočina. Iztočno - erdeljsko Karpatsko pogorje začimlje na sěvero-iztoku sklopom Rodnjanskim, gdě je vrelište Viša, Samoša i Bistrice, a proteže se uzduž iztoka ove zemlje. Od ovoga pogorja odcěpljuju se dva ogranka, koji zalaze u nutarnje krajeve: prvi děli vrelište Moriša od vrelišta Olte, a drugi se stere na lěvom brěgu Olte. Južni gorski rub ili erdeljske planine razstavlja prosjedina Olte na dva krila: iztočno i zapadno. Zapadni kraj Erdelja zaprema erdeljsko rudogorje (Bihar), koje se do 1845 m. uzdiže. Po nutrnjoj Erdeljskoj steru se brda i humlje, a samo na njekojih městah razprostranjuju se rěčne doline u male ravnice (brašovska, haromsečka, čik, gjergoska, Mezöség ili kološvarska poljana).

Erdeljska spada na područje Dunava. Glavne su joj rěke Samoš, Moriš i Olta (Aluta). Samoš postaje iz velikoga i maloga Samoša i prima Almaš. Moriš izvirući u prosědi medju Karpati i Hargiti, ostavlja zemlju Devi na zapadu; pritoci su mu Aranjoš, Trnava, Šebeš, Strigi i Crna. Olta, izviruća kraj Moriša, ostavlja zemlju, gdě proseča klanac „Crvenoga tornja“. Omanje su rěke zlatna Bistrica, Žil i hitri Körös, koj ima u zemlji samo svoje vrelište. U gorah ima više malih jezerah, a medju timi najveće je sv. Anne. Najviše ribnjakah ima medju Aranjošem, malim Samošem i Morišem. Erdeljska obiluje rudnimi vreli, kojih se vrlo malo rabi; najviše ima slatinah (Borček), vrelah koceljnih (Büdös), sumpornih (Kovasna, Reps), sode i vodah gorkih.

Podnebje je u raznih krajevih vrlo različito; měnja se po visini, pravcu dolinah, i prema tomu, kao što su gore više ili manje šumovite. U obće je podnebje uměreno. Srednja je toplota u Bistrici 8·2° C., u Sibinju 8·6° C., a u Brašovu 7·5° C. Vinski pojas zaprema dolinu morišku od Maroš-Vasarhelja niže, dolinu trnavsku, samošku do Bistrice i Kološvara i poljane „Mezöség“ zvane. Větrovi

su prema naravi dolinah različiti, topli jug ulazi klancem Crvenoga tornja.

§. 201. Žiteljstvo.

Erdelj broji 2,115.000 stanovnikah ili do 13 post. od žiteljstva zemaljah ugarske krune. Prema površini ide 38 stanovnikah na 1 [] kilom. Najguštje su naseljene u saskom kraju stolica merkuska (Reussmarkt, 89), u sikulskom kraju stolica maros-vasarhelska (65), a u ugarskom županija kokelovska (61); najredje je pako naseljena stolica nasodska (18), čikska (24) u sikulskom, hunjadska županija (30) u ugarskom, a repska stolica u saskom kraju. U Erdelju ima 18 gradovah, 77 trgovištah i 2622 sela. Samo 2 grada imaju preko 20.000, a 2 preko 10.000 stanovnikah.

Medju žiteljstvom u Erdelju ima 60% Rumunjah, 25% Magjarah, 10% Němacah (Sasah), ostalo ide na druge narodnosti, medju timi ima najviše Ciganah (4%), i něšto Židovah (0·8%), Jermenah, Bugarah, Rusinah i dr. Pogledom na věru ima 12% katolikah latinskoga i 28% katolikah grčkoga obreda, 31% grčko-iztočnih, 10% evangelikah augsburžkoga i 14% evangelikah helvetskoga věroizpovědanja, unitaracah ima $2^1/_2$%, ostalo su izraelitjani, Jermeni i dr. Rumunji su věre grčko-katoličke i pravoslavne, Němci pako većinom veroizpovědanja augsburžkoga. Magjari su stranom katolici stranom věroizpovědanja helvetskoga, a stranom unitarci. Katolici obreda latinskoga i jermenskoga pod biskupom su erdeljskim u Biogradu (Karlsburgu). Slědbenici grčko-katoličkoga obreda podredjeni su nadbiskupu biogradskomu u Blasendorfu i biskupu samoš-ujvarskom, a slědbenici grčko-iztočne věre biskupu sibinjskomu. Evangelici i unitarci imaju svoje konzistorije i superintendente.

§. 202. Fizična kultura.

U Erdelju žive o gospodarstvu $^3/_4$ odrasloga žiteljstva. Erdeljška od gorah sasvime prepletena, samo je u najviših golih gorskih slěmenih sasvim neplodna, ima tavanastih dolinah i poljanah, koje se plodnostju odlikuju, navlastito dolina Moriša i Samoša, Čik, Háromszék, Burzenland itd. Neplodovite zemlję ima 13·5%. Od plodovite ima najviše šumah ($37^1/_3$%), oranicah ($22^2/_3$%), livadah s vrtovi (16·5%), pašnjaci obsižu 9·5%, a vinogradi samo 0·5%. Sve vrsti žita rode u obilju, izvodi ga se u godini $10^1/_3$ mil. hekt. Glavni su plodovi kukuruz i pšenica, zatim zob i raž, něšto ječma,

heljde i prosa. Sočiva rodi 197.000 hekt., 92.000 hekt. koruna, 105 mil. gl. kupusa i $1^1/_2$ mil. hekt. repe. K tomu 36.000 c. lana, 240.000 c. konoplje, a duhan najbolje uspěva kraj Blasendorfa. Voća rodi 550.000 hekt., vina 720.000 hekt., a šume daju do 3 mil. hv. drvah.

Konjarstvo (188.000 gl.) nije neznatno, osobito kod Němacah i Sikulacah. Erdeljski konj od čiste pasmine, što je brz i uztrajan, u velikoj je cěni. Osim govedah (927.400), koja se drže ponajviše na gorovitom sěveru, nastoji svět, osobito u nutrnjih krajevih i oko bivolah (58.000 gl.), i to za to, što mnogo mlěka daju. Nego ovce (1,841.000 gl.) su poglavito bogatstvo erdeljskoga stočarstva, navlastito u južnih gorah. Nebrojena stada ovacah zimuju u Bugarskoj. Vune ovčje dobiva se 64.000 c. Kozah je nabrojeno 191.500 gl., a svinjah preko $^1/_2$ mil. gl. Pčelarstvo daje 75.000 c. voska i meda, a svilarstvo 10 c. čahuricah. Lov je izdašan, u planinah ima divokozah; plemenite divljači (jelenah, srnah i dr.) i zvěradi ima mnogo (vukovah, medědah, lisicah i dr.).

Erdeljska se odlikuje svojim obiljem kovinah. Zlata se kopa kraj Zalatne, Abrudbanje, u Verešpataku, Ofenbanji i Nagjagu, a izpira se na Morišu, Samošu i Aranjošu, sva produkcija iznosi 1070 kilog. ili 55% od ukupne produkcije zlata u monarhiji. Uz zlato kopa se i srebro, godišnja produkcija iznosi 2700 kilogr. (6300 marakah). Živa dolazi kraj Zalatne (56 c.); dobiva se jošte něšto mědi (1300 c.), olova (2.800 c.) i olovne gledje (1300 c.). Znatnija je produkcija želěza, i izvodi se ga sirova i nada preko 100.000 c. Erdeljska obiluje soljanami, koje izvode preko 900.000 c. kamene soli, ponajviše ($^8/_{10}$) u Maroš-Ujvaru. Izvrstnoga kamenoga uglja nalazi se u prodolju Vulkanovom, a smedjega u južnom kraju, osobito kraj Brašova; produkcija uglja iznosi 60.000 c. Obilje gline podupire produkciju lončarskih tvorinah; u obilju ima gradjevnoga kamena, a nalazi se i poludragoga kamenja.

§. 203. Obrtnost.

U Erdelju žive ob obrtnosti 6 post. odrasloga žiteljstva. Preradjivanje prirodninah putem industrije nije u Erdelju na visokom stepenu. Osim što se kopaju i preradjuju kovine, savkoliki obrtni rad stegnut je ponajviše na one obrtnine, što ih treba domaći narod i za koje se sirovo gradivo dobiva u samoj zemlji. U Brašovu se izvodi sukno. Rumunjske seljakinje same predu i tku vunu za narodnu nošnju. Osim toga prolazi u dobru cěnu roba krznarska,

drvena, brašovske, tordske i déeske tvorine lončarske, koža i platno, sibinjska roba suknena i kožnata, prosto staklo i papir, što se takodjer u podunavske kneževine izvozi. U gori kraj Erdeljskoga Biograda prave Rumunji razne drvenine, s kojimi kućare po svoj zemlji. Sikulci zanimaju se strojbarstvom, prave drvenine i pale pepeljiku. Pečenje rakije vrlo je razgranjeno, a peče se rakija iz žita, koruna i borovice.

§. 204. Trgovina i promet.

Trgovanje stegnuto je na zaměnu domaćih prirodninah za inozemne obrtnine. Središtem trgovine i prometa je Brašov. Trgovina s inozemstvom sva je gotovo u rukuh trgovacah brašovskih. Trgovina nutrnja vodi se poglavito na sajmovih, kojih ima vrlo mnogo, a najznatniji su žitni i marvinski. Najznamenitiji su sajmovi u Brašovu, Sibinju, Samoš-Ujvaru i Maroš-Vasarhelju. Provozna trgovina iz Rumunije těra se žitom i stokom. Obrtničko-trgovačku komoru ima Brašov i Kološvar.

Povodni su putevi Moriš i Samoš, po kojih se razvozi žito, drvo i sol. Ceste (65.600 kil.) ponajviše su takove, da nezadovoljavaju potrebоćam. Erdeljem se proteže više želězničkih prugah, koje poglavita zemaljska město sa zapadom spajaju, ali nisu jošte skopčane s iztočnimi želěznicami, da bi posredovale neposredni savez s Galcom, Bukareštom i Krajovom.

§. 205. Duševna kultura.

Erdelj broji 2660 pučkih školah, medju timi ima 13°/₀ katoličkih, 47°/₀ evangeličkih, 17°/₀ grčko-katoličkih i pravoslavnih, svakih po 17°/₀, a unitarskih 5°/₀. Medju děcom za školu doraslom polazi ju 41°/₀. Erdelj ima 29 gimnazijah: katoličkih 10, grčko-katolička 2, evangeličkih 13, grčko-iztočni 1, a unitarska 3. Realakah ima 5: u Sibinju, Schössburgu, Kološvaru, Bistrici i Regenu.

Za više znanstveno naobraženje ima Erdelj sveučilište u Kološvaru, pravoslovnu akademiju u Sibinju i 2 bogoslovna (katolička) učilišta u Biogradu. Na posebne zavode spadaju dva grčko-katolička sěmeništa (u Blasendorfu i Samoš-Ujvaru), rudarska škola u Nagyagu, grčko-iztočno sěmenište i trgovačka škola u Sibinju. Višu obrazovanost podpomažu: Bruchenthalski muzej s knjižnicom i raznimi zbirkami u Sibinju, Telekijeva knjižnica u Maroš-Vasarhelju, zvězdarna u Biogradu, knjižnica i zbirke sveučilištne i više naučnih

družtvah. Medju dobrotvornimi zavodi ima Erdelj više sirotištah i ludnicu u Sibinju.

§. 206. Uprava i razděljenje.

Glede vrhovne političke, sudbene i dr. uprave spojen je Erdelj sasvime s Ugarskom. Na erdeljskoj kraljevskoj ili saskoj zemlji zastupa narod i upravna je vlast saska narodna skupština (sächsische Nations-Universität), koja je sastavljena od 44 zastupnika saskih stolicah, kotarah i gradovah. Druga je sudbena molba kr. stolica u Maroš-Vasarhelju, kojoj su podredjene županijske sudbene stolice i magistrati. Financijalnu upravu rukovode 2 financijalna ravnateljstva. U političkom pogledu děli se Erdelj na tri kraja: 1. na magjarski s 8 županijah i 2 kotara, 2. na sikulski s 5 stolicah i 3. na saski ili kraljevsku zemlju s 9 stolicah i 2 kotara. Sikulskim je stolicam glava kraljevski sudac, a kraljevskoj zemlji saski grof kao načelnik tako zvane saske skupštine (Universität). Osim toga ima 20 kr. povlaštenih gradovah i 13 povl. trgovištah.

§. 207. Topografija.

a) Kraj magjarski.

1. Kološvarskoj županiji glavno je město Kološvar (Klausenburg 26.400 st.), kr. sl. grad s gotičkom crkvom katoličkom, tu imaju katolici, evangelici i unitarci svoje konvikte za odgojivanje mladeži, tu je takodjer tvornica duhana i više drugih tvornicah. — Bánfi-Hunyad (2300 stan.), trgovište sa živahnom trgovinom.

2. Nutrnjo-solnočkoj županiji glavno je město Deš (5900 st.), povlašteni plemeniti grad s velikimi solanami. Sámoš-Ujvar (Gherla, 5200 st.), kr. sl. grad sa stolicom grčko-katoličkoga biskupa, u predgradju „Kandiji“ stanuju Jermeni, koji se zanimaju trgovinom. Kraj Olah-Lapošbanje (selo s 1500 st.) kopa se ztato, srebro i bakar.

2. Dobočkoj županiji glavno je město Szek (3500 st.), trgovište na Samošu.

4. Tordanskoj županiji glavno je město Torda (Thorenburg, s 8800 st.), povlašteni grad sa solanami, u kojih se već za Rimljanah sol kopala. — Reen (Szasz-Regén, Reginu), obrtno trgovište u koiemu stanuju sami Sasi. — Thoroczko (1900 st.), trgovište ka želězarami.

5. Kokelovskoj županiji glavno je město Eližabětin (Elisabethstadt 2600 st.), kr. sl. grad na velikom Kokelu.

6. Gornjo-bělgradskoj županiji glavno je město Márton-falva (1400 st.), trgovište. — Viz-Akna sa solanami i slanimi kupelji. — Hidvég, slatina, koja se mnogo polazi.

7. Dolnjoj bělgradskoj županiji glavno je Bělgrad (Karlsburg, Károly-Fejérvár, Alba, 8000 st.), kr. sl. grad, tvrdjava, bikupska stolna crkva s grobovi mnogih slavnih Erdeljacah, zvězdarna i Bathyanyeva knjižnica, bogata rukopisi. — Blasendorf (Bálaš falva, Blasin, 1300 st.), trgovište na stočištu velike i male Trnave sa stolicom grčko-katoličkoga nadbiskupa fogaraškoga i samostanom unitarskih kaludjerah. — Zlatna mala (Slucna, Klein Schlatten, 5400 st.) trgovište; Zlatna velika (Abrudbánya, 4200 st.), popovlašteno trgovište; Offenbanja (1700 st.) i Nagyag (2400 stan.), s rudnici zlata, srebra i bakra. — Maroš-ujvár sa solanami.

8. Hunjadskoj županiji glavno je město Vajda-Hunyad (Eisenmarkt, 2600 stan.), povlašteno trgovište, na Črni ima kao i susědna města Govazdia i Gyalar rudnikah želěza i želězarah. — Varhelj (Gradište), selo na městu „*Carmizegethuse*“ glavnoga grada stare Dacije i stolice kr. Decebala. — Hatzeg na Strigju, opasan planinami u dalekom polukrugu.

Fogaraškoga kotara glavno je město Fogaraš (4700 stan.), povlašteni varoš na Olti sa starim gradom.

Nasodskoga kotara glavno je město Nasod (1900 st.), trgovište na Samošu. Rodna (2500 stan.), kupalište sa srebrovitimi olovnimi rudnici.

b) Sikulski kraj.

1. Moriškoj stolici glavno je město Maroš-Vásárhely (Neumarkt, 12.700 stan.), kr. sl. grad i glavno město sikulske zemlje, stolica kraljevskoga sudca i javne telekijske knjižnice sa zbirkami.

2. Aranjoškoj stolici glavno je město Felvinec (1300 stan.), trgovište na Morišu.

3. Udvarheljskoj stolici glavno je město Udvarhely (4400 st.), trgovište na velikom Kokelu. Prema jugo-iztoku leži „almaška špilja“, u koju ponire Vargyas i nastavlja dalje svoj tok pod zemljom. — Parajd s rudnici soli. — Oláh falu (3500 st.), povl, trgovište s produkcijom drveninah.

4. Čičkoj stolici glavno je město Čik-Somlyo (1300 st.), povl. trgovište s kr. dvorom. Čik-Szent-Domokos (2600 st.), selo s mědenimi rudami. — Sv. Mikulaš (5700 st.), trgovište, těra trgovinu drvi. — Borsek (4500 st.) povl. trgovište.

5. Háromsečkoj stolici glavno je město Kezdi-Vásárhely (4600 st.), povl. trgovište na Olti s predionicami. — Kovasna 3600 st.), selo i kupalište.

c) Saski kraj.

1. Sibinjskoj stolici glavno je město Sibinj (Hermannstadt, 19.000 st.) sa stolicom grčko-iztočnoga nadbiskupa, središtem je političkoga i intelektualnoga života Sasah; odlikuje se gotičkom crkvom evangeličkom, Bruckentalovim muzejom, raznimi zbirkami, mnogimi naučnimi zavodi i družtvi, věćnicom i narodnim arkivom. — Heltov (Cisnadia, 3600 st.) s mnogimi suknarami.

2. Broskoj stolici glavno je město Bros (Szászváros, 5700 st.), grad na lěvom bregu Moriša. Kudsir s pudlionicom. — Šebešhely (800 st.) sa želězarami.

3. Šebeškoj stolici glavno je město Šebeš (Mühlenbach, Szász-Sebes, 5700 st.), varoš s vinogradarstvom i suknarstvom.

4. Mrkuškoj stolici glavno je město Mrkus (Reussmarkt, 1500 st.), trgovište s vinogradarstvom.

5. Medijaškoj stolici glavno je město Medijaš (6800 st.), kr. sl. grad na velikom Kokelu, těra vinogradarstvo.

6. Šegešvarskoj stolici glavno je město Šegešvár (Schäsburg, Sigisiora, 8200 st.), varoš na velikom Kokelu, ima 3 gotičke crkve iz 15. stol. i gorsku gradinu.

7. Veliko-šinkovskoj stolici glavno je město Veliki Šink (Gross-Schenk, 2700 st.), trgovište, žiteljstvo se bavi tkanjem platna i težitbom lana. — Agnethlen (3400 st.), těra trgovinu konji.

8. Repskoj stolici glavno je město Reps (2800 st.), trgovište sa sumpornimi i slanimi kupelji.

9. Nekričkoj stolici glavno je město Nekrik (Leschkirch, 1100 st.), trgovište, gdě se stoka u veliko goji.

Brašovskoga kotara glavno je město Brašov (Kronstadt, 27.800 st.), najnaseljenija varoš u zemlji, krasna položaja medju gorami; ima veliku gotičku crkvu iz 14. stol., glavno je město obrti i trgovine, ima tvrdi grad i većnicu. Brašovski plodni prěděl,

u kojem stanuju Němci i Rumunji, zove se „Burča“ (Burzenland) od istoimena potoka, koj utiče u Oltu. Rožnov (Rosenau, 4500 st.) s čvrstim gradom, žiteljstvo se zanima pčelarstvom i težitbom lana.

Bistričkoga kotara glavno je město Bistrica (7200 st.), kr. sl. grad u žitorodnoj dolini, němačka je naselbina, ima lěpu evangeličku crkvu. Rodna sa slatinom, u susědnih gorah ima žilah zlata, olova, želěza i granatah.

III. Hrvatska i Slavonija.

§. 208. Prirodni odnošaji.

Kraljevine Hrvatska i Slavonija s hrvatsko-slavonskom Krajinom, obsižu ukupno 43.464·23 [] kilom. (789·34 g. [] m.) ili 13·4 od površine zemaljah ugarske krune. Od toga ide na Hrvatsku i Slavoniju 23.156·68 [] kil. (420·54 g. [] m.), na Krajinu 20.307·55 [] kil. (368·80 g. [] m.), a na grad Rěku s kotarom, koj je za sada posebni neposredno Ugarskoj podredjeni teritorij, ide 19·57 [] kil. (0·36 g. [] m.).

Hrvatska i Slavonija u orografskom pogledu sastavina je dvajuh medju sobom bitno različitih gorjah. Kupa i Sava (potonja medju uštji Kupe i Une) děli zemlju na dva orografska područja: sěverni i južni.

U sěvernom kraju medju Dravom i Kupom prostiru se ogranci južno-iztočnih Alpah: to je goroviti prěděl, kojega sastavlja šumovito sredogorje, humlje i dolinaste ravnine. Sa Celjskih brdah odtiskuje se pogorje, koje se proteže pod raznimi imeni (vidi str. 14.) malo ne po sredini medju Dravom i Savom, a obrubljuju ga široke pruge ravninah, koje se steru uz ove obě rěke. Dravska ravnina (Podravina) proteže se na zapad do Štajerske medje, najviša joj je širina na desnoj strani do 4 milje. Savska ravnina (Posavina) prostirući se na obih brěgovih ove rěke, proteže se od uštja Sutle s obě strane; izpod Zagreba prelazi u Turovopolje, a medju Siskom i uštjem Lonje u Lonjsko polje. Medju Savom i Kupom prostire se drugo pogorje, spuštajući se u nizko šumovito humlje prema uštju Kupe u Savu; a uz lěvi brěg Kupe medju Karlovcem i Jaskom prostire se trokutna, 3 milje duga ravnina Pokupje.

Južni pako kraj Hrvatske (medju Kupom i Dalmacijom), ili južno-hrvatska visočina, obsiže po prirodi označeni prěděl medju Kupom, morem Jadranskim, Velebitom i Unom, te je ujedno skrajnji sěvero-zapadni kut Balkanskoga poluotoka. Taj je kraj vapnena kraška visočina, s iztoka i zapada opasana pogorji, a u nutri preděljena srednjimi gorami, koje zatvaraju visoke dolinaste ravnine; ujedno je orografski zglob, vežući Alpe s gorjem Balkanskoga poluotoka.

Hrvatska i Slavonija ima dvostruku položinu: jedna je na zapad, k moru Jadranskomu, a druga mnogo veća, na iztok prema moru Crnomu, kamo najveći dio njezinih vodah teče Dravom i Savom u Dunav. Najznatnije su zemaljske rěke Drava i Sava, koje protiču zemlju od zapada k iztoku; prem da nijedna neima svojega vrela u zemlji, nu ipak ulaze kao brodive i znatne rěke.

Dunav hvata se zemaljske medje na dravskom kutu ili uštju, děleć ju do uštja Tise od Bačke, a do uštja Save od Banata, gdě ju nakon 226 kilom. duga toka ostavlja. Dunav prima iz iz zemlje Dravu, Vuku i Savu. Drava, ulazeć kraj Dubrave ne daleko Ormuša, děli na svojem toku od 324 kilom. Hrvatsku i Slavoniju od Ugarske. Znatniji su joj pritoci Bednja, Bistra i Karačica. Sava dolazi na uštju Sutle na hrvatsku medju, protiče (455 kilom.) Hrvatsku do uštja Une; a na daljem toku děli Slavoniju od Bosne i Srěm od Srbije. Znatniji su joj pritoci medjašna Sutla, Krapina, Lonja s Glogovnicom i Čazmom, Ilova, Veliki Strug (mrtvi rukav Save), Orljava s Lončom i Bosut. Medju desnimi (kraškimi) pritoci Save najznatnija je Kupa, koja utiče izpod Siska, a prima Odru, Dobru (Gjulu), Mrežnicu, Koranu, odtičuću iz Plitvicah, pa Glinu Petrinju i Sunju. Poslědnji je Savin pritok s ove strane Una, koja izvire u Lici, a od Tepole do uštja kraj Jasenovca medjom je medju Hrvatskom i Bosnom. — Uz rěke se steru prostrane močvarine, navlastito u slavonskoj ravnini. Najznatnije su močvarine Lonjsko polje, Palača kod Čepina, Mrsunja, Klakarjača i Virovi u brodskoj Krajini, a Kriva noga blizu Bošnjakah.

Rěke jadranske položine su neznatne, spadaju u red malo ne samih ponoricah, jer se gube u ponorih i špiljah. Rěčina (19 kilm.) izvire pod Strmcem na istarskoj medji, a izlěva se pokraj Rěke. Zrmanja izvire u Lici pod Popinom i prelazi u Dalmaciju. Ponoricah ima na južno-hrvatskoj visočini vrlo mnogo, izviru u koritastih uvalah, ili prevaljuju iz gudurah, a iza kratkoga toka poniru

Znatnije su L i k a s J a d o v o m, protičuća ličku dolinu, a ponire izpod Kosinja. G a c k a izvirući na podnožju Korena protiče otočku ravnicu i děli se na dva traka: jedan teče na sěver i kraj Kompolja ponire; drugi pako rukav teče na sěv.-zapad, děli se na više trakovah, koji se stiču u svičkoj kotlini, gdě jih takodjer u ponoru nestaje. Obě ově rěke reć bi da se izlěvaju kraj sv. Jurja u more

Medju jezeri najznatnije su P l i t v i c e, pukle u dubokih provalah južno-iztočnoga podnožja male Kapele, ima jih 13, premda jih obično 7 broje, leže postupno jedno nad drugim, tako da se voda izlěva iz višega u niže jezero, a sve to teče Koranom, koja iz jezerah postaje; T r a k o š ć a n s k o jezero u Maceljskoj gori. Dva neznatna jezerca, K o n j s k o i C r n o kraj Otočca, lěti presahnu.

Jadransko more hvata se Hrvatske s jugo-zapada, oplakuje ga na 14½ kil. u duljini, sěverna tretjina spada na gradjansko, a ostalo na krajiško područje. Južna je obala (L a š k i ili P l a n i n s k i p r o d o r) vrlo slabo razgloblјena, na sěvernoj ima više dragah i lukah, a r ě č k i je zaton najznatniji. Uz obalu posuto je more većimi i manjimi strmimi i krševitimi otoci, kao što je strma i krševita sama obala od kopna, ali ti otoci nepripadaju k Hrvatskoj, nu stranom austr. Primorju, a stranom Dalmaciji. Uz obalu vuče se morska struja k sěveru. Dubljina měnja se medju 10 i 40 nitih. Bura otegućuje brodovom ulaz u luke, a kad šta čini nemogućim.

Hrvatska i Slavonija odlikuju se obiljem rudnih i lěkovitih vrelah. Znatnija su: toplice s t u b i č k e, k r a p i n s k e, s u t i n s k e i v a r a ž d i n s k e, pa L e š ć e i T o p u s k o u Hrvatskoj. U Slavoniji L i p i k (jodno) a D a r u v a r i V a l p o v o sa želěznimi vreli. Osim toga ima i slatinah: J a m n i c a, L a s i n j a, A p a t o v c e i K a m e n s k o kraj Karlovca. Najviše se polaze krapinske i varaždinske toplice u Hrvatskoj, Lipik i Daruvar u Slavoniji, a Topusko u Krajini.

Kao što se zemlja děli u orografskom pogledu na dva bitno različita kraja, tako i glede podnebja. Sěverni kraj medju Savom i Dravom ima uměreno toplo podnebje, koje izjednačuje protimbe kišnih alpinskih krajevah sa suhimi pustami Ugarske. Na južno-hrvatskoj visočini podnebje je oštro i nepostojano, izvrženo uplivu mrzlih větrovah (buri). Srednja je godišnja toplota na Rěci 14°C., u Zagrebu (za Posavinu) 11·4°C., u Varaždinu (za podravinu) 11°C.; za Slavoniju u Vinkovcih 11·3°C., Zemunu 11·5, a u Osěku 12·6°C. Na južnoj visočini u Zavalju 10°, a u Gospiću 9°C. Tim ima pri-

morje najvišu, a Gospić (1842'), odnosno lička visočina najnižu godišnju toplotu. Po cěloj zemlji najtopliji je měsec srpanj, a najstudeniji sěčanj. Najviše protimbe toplote pokazuju razliku od 57·5°, jer najviša toplota u srěmskoj nizini (Zemun) iznosi 37·5, a najniža na ličkoj visokoj ravnini 20°C.

Medju větrovi najjača je u primorju *bura*, koja se s jugom cělu godinu za gospodstvo bori. Bura je studeni vrlo suhi větar, koj sa kraške visočine prema moru duva; naglo nastaje u svako godišnje doba, navlastito zimi i silovito udara. Bura se digne, kad god nastane jaka protimba zračnoga tlaka u nutrašnjosti i nad morem; jer gusti zrak struji iz daljih nutrnjih krajevah u prostore redjega zraka nad Jadranskim morem; najviše dere u dragah (n. pr. senjskoj) i klancih, kojimi na mahove provaljuje, pošto joj se gorske bočine opiru. Jugo-zapadnjak (jug) donosi ponajviše kišu. Zemlja se odlikuje priličnom množinom atmosferičkih oborinah, osobito primorje i južna visočina, jer su blizu pojasu ekvinokcionalnih kišah. Oborina raste od godišnjih 60 ctm. u nizini do 130 ctm. na visočini.

§. 209. Žiteljstvo.

Hrvatska i Slavonija broji ukupno 1,864.021 stanovnikah, ili 12 post. od žiteljstva zemaljah ugarske krune. Od toga ide na gradjansko područje 1,168.024, na krajiško 695.997, a na Rěku s kótarom 17.884 stan. U razměrju prema površini žive na 1 [] kilom· 45 stan.; u Hrvatskoj i Slavoniji 50, a u Krajini 34. Najguštje je naseljena varaždinska županija (97) u gradjanskom i bansko okružje (49) u krajiškom području najredje je pako naseljena požežka županija (30) s jedne, a otočko okružje (27) s druge strane. Cěla zemlja broji 20 gradovah (Krajina 7), 50 trgovištah (Krajina 10) i 4503 sela (Krajina 1190).

Žitelji u Hrvatskoj i Slavoniji i dotičnoj Krajini po narodnosti su malo ne sami Hrvati i Srbi, koji zauzimaju preko 96 post. od ukupnoga pučanstva. Medju ostalimi narodnosti najviše ima Němacah (2·20%), osobito u županiji srěmskoj (11%) i petrovaradinskom okružju (6·92%), županiji virovitičkoj (7%) i požežkoj (2%), pa po gradovih medju obrtnim i trgovačkim žiteljstvom u Zagrebu, Varaždinu, navlastito Osjeku (gornjem gradu) i u Vukovaru. Magjarah (2·20%), žive ponajviše u Slavoniji, navlastito u županiji sremskoj (6·84%), virovitičkoj (3%) i požežkoj (1%),

T a l i j a n a h ima porastresenih u primorju, osobito na Rěci, kamo jih se uplivom brodarstva i trgovine doselilo. Č e h a h i S l o v a k a h (0·36%) žive něšto malo u Slavoniji. S k i p e t a r a h kraj Mitrovice u petrovaradinskom okružju (2%), a C i g a n a h ima ponajviše u sremskoj (1·11%) i virovitičkoj (0.63%) županiji.

Pogledom na věroizpovědanje 6/7 stanovnikah Hrvatske i Slavonije věre je rimo-katoličke (70·27%), u Krajini 49 1/3 %, a u ostaloj zemlji 82·83%. Katolikah grčkoga obreda ima ukupno 0·95%. Privrženikah grčko-iztočnoga věroizpovědanja ima ukupno 27·57%, u Krajini 48·30%, a u ostaloj zemlji 15·13%. Evangelikah obě věroizpovědi 1·79%, a izraelitjanah 0·53%. Rimokatolici podredjeni su nadbiskupu zagrebačkomu i biskupom djakovačko-sremskomu i senjsko-modruškomu, a valpovački kotar u Slavoniji biskupu pečuškomu. Grčki katolici podredjeni su biskupu križevačkomu. Grčko-iztočni slědbenici stoje pod patriarhom dolnjo-karlovačkim i pod biskupi pakračkim i gornjo-karlovačkim. Zemlja broji ukupno 930 župah i 48 samostanah.

§. 210. Fizična kultura.

U Hrvatskoj i Slavoniji žive o gospodarstvu i područnih mu granah do 80 post. odrasloga žiteljstva. Hrvatska i Slavonija ima ukupno 11·6%, neplodovite zemlje (Krajina 18·4, a ostala zemlja 5·6%). Medju plodovitom zemljom oranice zapremaju 28·79%, šume 33 1/2 %, pašnjaci 13·38% (u Krajini 18·66%), livade s vrtovi 11·2%, a vinogradi 1 1/2 % (u Krajini 0·64%). U sěvernoj Hrvatskoj šume i vinogradi su najznatnijimi kulturnimi granami. U Slavoniji se mnogo suvislih šumah prostire po najboljem tlu u ravnini, ali ipak poljodelstvo i vinogradarstvo zauzima znatne prostore, samo što livadah ima malo; dočim usuprot dolaze mnogi pašnjaci, a prostrane rudine uz Dravu, Savu i Dunav. U kraju Kupi na jugu, zemlja je medju morem i Koranom, osim někih dolinastih ravninah, po svojoj kraškoj tvorbi ponajviše kamenita (2043 [] kil.) navlastito u primorju i drugih šumah lišenih krajevih; tlo je ogoljeno i prekrito golim stěnjem, medju kojim se stere poput mreže po koji komad crnice; osim toga izpresěcano je tlo obronci i koritastimi jamami. Na takovom tlu neima města obsežnim livadam, ni prostranim oranicam, prikladno je za gorsku pašu, a u primorju za težitbu loze i gojitbu duda. Uslěd toga Slavonija ima izvrstno žitno tlo te spada, osobito Srěm, medju najplodnije prěděle Europe. Srednji krajevi Hrvatske prikladniji su za sijanje krme. Najlošija je zemlja

na južnoj visočini, navlastito u primorju; nu ipak dolazi i ovdě rodnih prědělah: Zrmanja, Korenica, Krbava i dr.

U Hrvatskoj i Slavoniji sve se vrsti europskoga žita siju, a poglaviti su plodovi pšenica, kukuruz, raž, ječam, napolica, zob, pir, proso i heljda, a na visočini i sirak. U Slavoniji sije se poglavito pšenica, a u Hrvatskoj kukuruz. Iztočni kraj Hrvatske i Slavonija izvode više žita, no što ga trebaju, usuprot primorje i južna visočina vrlo slabo žitom rodi. Žita svega skupa rodi 6·5 mil. hekt. (Krajina 2·5 mil. hekt.), kukuruze (30°|₀), zobi (20°|₀), pšenice i napolice (25·3°|₀).

Osim žita izvodi se 155.000 hekt. (Krajina 90.000 hekt.) sočiva, 806.000 hekt. (Krajina 363.000) koruna, koj nadoknadjuje nedostatak hlěba na južnoj visočini, 5 1/2 mil. gl. kupusa i 300.000 hekt. (Krajina 57.000) repe. Od tržnoga bilja izvodi se 60.000 c. lana i 120.000 c. konoplje, 21.000 hekt. repice i 30.090 c. duhana, kojega se najviše sadi u Slavoniji, a najbolji je požežki. Od drugih tržnih biljah sije i sadi se ponajviše u vrtovih vrbovnik, rujevina, paprika, šafranjika, mak, broć i dr. Prihod livadah i pašnjakah nosi preko 1 mil. c. děteli i 18 mil. c. sěna i otave.

Sve vrsti srednjo-europskoga voća rode u zemlji, a produkcija iznosi do 300.000 hekt. voća. Poglavita vrst su šljive, iz kojih se peče šljivovica i pravi lekvar, a uz to se mnogo suhih šljivah izvozi. Zatim je kesten, od kojega, osobito u Slavoniji, ima čitavih šumah; pa orah, kojih se u godini na više tisućah centah izvozi. Medju ostalim voćem na glasu su u Slavoniji jabuke „srčike“, koje se izvažaju izvan zemlje. Mendula i smokva rodi u primorju, gdě ima takodjer i maslinah raztresenih.

V i n o spada medju poglavite zemaljske proizvode, jer daje uz težitbu žita i šumah viši prihod, no ikoja druga gospodarska grana. Osobiti vinski prěděli prostiru se uz primorje, pa humljem alpinskih ogranakah medju Dravom i Kupom, radi visokoga pako tla i oštroga podnebja najmanje ima vinograda u južnoj visočini (0·05°/₀). Svaki vinski prěděl ima svoje osobite vrsti. Medju raznovrstnimi vini najviše su poznata sremska (dolnjo-karlovačka), guštjerovac, moslavac, kalnička, zagrebačka i dr., a bakarska vodica i koludar u primorju. Vina se u godini producira u svemu 1·7 mil. hekt. (3 mil. věd.), od toga ide 1/4 na Krajinu.

Š u m e zapremaju znatno više prostora, no što se za pravu domaću potrebu zahtěva. Uz cělo primorje i po nutrnjih krajevih južne visočine ima sasvime golih prědělah. Medju vrsti drvetja

najpretežnija je bukva i hrast, a u zapadnih gorah često jela; běli javor takodjer se měša u bukovu šumu, kadšto omorika, jela i tis. U dubljih položajih pridružuje se gradun (*Q. robus*) i kesten, te zauzimlje cělo město; a pojedinice dolaze tu crveni lěšnjak i orah. Sumarstvo daje na godinu preko 2 mil. hv. drvah za gorivo i gradju.

Prema površini travnikah neodgovara s t o č a r s t v o zahtěvom vremena i stvari ni kvalitativno ni kvantitativno. Konjah nabrojeno je do 250.000 gl. U krajevih uz Muru i Dravu dolaze konji od bolje ugarske pasmine, a uz medju, osobito na hrvatskoj visočini, dolazi mala turska (bosanska) uztrajna pasmina, koja je za gorovite prěděle sasvime prikladna. Vlastelinske ždrěbarnice (djakovačka, rumska, daruvarska i virovitička) koristno děluju na napredak konjarstva. — Mazgah (600) i magaracah (2000) ima u primorju najviše, jer su od velike koristi narodu onoga krševitoga kraja za nošenje tovarah. — Govedah nabrojeno je 680.000 gl. U bregovitih krajevih zapadne Hrvatske goveda su maloga struka i neznatne pasmine. U Slavoniji razprostranjena je ugarska i podolska pasmina, u Hrvatskoj bušaci i stara žuto-crvenkasta pasmina, prelazeć městimice u muričku, dolnjo-štajersku i korušku, a prema ugarskoj u ugarsku pasminu. Na većih imanjih goje se takodjer švicarske i tirolske krave. — Ovacah nabrojeno je ukupno 788.000 gl., a ponajviše su proste vrsti i krupne vune; vlastela drže plemenitu bagru, kojom se osobito Srěm odlikuje. Na južnoj visočini drži se ovca ponajviše radi klanja. Ovčarstvo nosi do 50.000 c. vune. — Kozah je nabrojeno 113.000 gl., a najviše ih se goji na južnoj visočini, jer su narodu u tamošnjih gorovitih prědělih koristne mesom i mlěkom. — Svinjah ima ukupno 751.000. Obilje šumske krme, kukuruz i buće u promak su gojitbi svinjah, navlastito u Slavoniji, gdě se svinjami na veliko trguje. Izmedju domaćih vrstih ima někojih, koje su vrlo dobre i nadkriluju englezke pasmine. Najpretežnija je pasmina mangulica (bakonjska, sremska i turopoljska).

P e r a d goji se po svih krajevih, osobito blizu gradovah, jer se koristnije razprodaje. Različite se vrsti drži, ponajviše purani, kojih se mnogo izvan zemlje izvozi. — Obilje prolětne paše po resi, a jošte lětna i jesenska paša po lipi, heljdi i dr. vrlo prija pčelarstvu, koje daje 30.000 c. meda i 10.000 c. voska. — Gojitba svilacah nije toli znatna, kao što bi se od položaja zemlje i podnebja očekivati moglo. Vrlo prikladan prěděl za gojitbu svilacah medju ostalimi je posavska dolina od Zemuna do Siska i cělo primorje. Svilarstvo daje samo 2000 c. čahuricah.

Znatna lova ima navlastito u gorovitih krajevih. Velikih grabežljivacah sve to više nestaje, jer se děle za ubijanje nagrade. Kraj toga ima jošte dosta vukovah, jelenah i meděđah, divokozah dolazi na Velebitu; ima takodjer veparah, srnah, kunah, lisicah, jazavacah, risovah osobito u Slavoniji, a zecevah svagdě. Pernate divljačine ima po šumah, močvarah i barah u obilju.

Zemaljske su rěke vrlo riboplodne, ima je svake vrsti u obilju: somovah, smudjah, krapovah, štukah, glavaticah i dr.; po planinskih potocih i u Plitvicah ima pastrvah i rakah. Ribarstvo u ribnjacih těra se na povećih imanjih. — Pijavice love se po močvarah (osobito slavonskih) i ribnjacih, ulovi jih se do 30 c. manjih a preko miliuna većih komadah.

Morsko ribarstvo više je samostalnim obrtom, te je vrlo znatnim vrelom zaslužbe za primorce, a tamošnjemu žiteljstvu poglavitu hranu daje. Medju morskimi sisavci najznatnije su pliskavice ili dupini i tuljan. Ribah je nabrojeno do 250 vrstih, koje stranom prebivaju, a stranom prolaze hrvatskim primorjem. Amo spadaju morski psi, a medju ribami, koje se na veliko hvataju znatnije su: sardelja, mačka, jegulja, ugor, oslić, zubatac, špar, mulj, brkavica i trilja, pa skarpina i skarpoč, lubin, lokarda, tun, koj se hvata blizu dragah i otokah, i polanda. Mekušacah ima preko 500 vrstih; od glavonožacah najobičniji su sipa i hobotnica. Medju korepnjaci ima do 150 vrstih, a najznatniji je jastog i grug. Někoje se ribe kao zubatac, mulj i dr. običaje sušiti, dočim se tunina, lokarde i sardelje sole i u veliko razvoze.

Iz tragovah, što se nalaze u gorah (zagrebačkoj, Zagorju i Gorjancih) reć bi da su se u Hrvatskoj već u davnih věkovih rude kopale. U novije doba opet se začelo rude kopati, naime želězne, mědene, tutijine, olovne i sumporne, crno i mrko ugljevje i naftu. Zlatu se traga nalazi u bělutku izmedju Našicah i obe Gradiške u Slavoniji, a u Dravi se nalazi zlatnoga pěska, što se osobito kraj Drnja izpira. Srebra nalazi se kraj Velike u mědenaku, a srebrovite olovice kraj Velike, u Zagrebačkoj gori (kraj sv. Jakova) i u Trgovi. Želězo kopa se u Rudah kraj Samobora, Modrušpotoka i Delnicah u Petrovoj gori, u Trgovi (u banskom okr.), u žup. požežkoj kraj Pletrnice i kraj Oriavacah (u brodskom okr.); sirova želěza dobiva se 5500 c. — Mědene i olovne rude kopaju se kraj Trgove u Beslinovcu, měd se kopao u Rudah kraj Samobora i na zagrebačkoj gori iza sv. Jakova; mědi dobiva se 2700 c., olovne rude vadi se 600 c. a olovice 125 c. Kalamina nalazi se na sěver-

nom obronku Ivančice kraj Ivanca, tutije dobiva se 8260 c. Sumporna ruda kopa se kraj Radoboja u varaždinskoj žup., rude nose 30—70% osobito čista sumpora, kojega se sada izvodi samo 350 c. Nafta i kameno ulje dolazi u Moslavini i kraj Cernika u požežkoj žup.; a dobiva se preko 1000 c. — Medju Dravom i Kupom stere se velika kotlina mladjega i starijega uglevja, koje se za sada samo na někojih městih kopa: kraj Samobora, u Zagorju, varaždinskih Toplicah, križevačkoj i požežkoj žup., u gradiškom okružju, kraj Broda, na južnih obroncih Fruške gore i u banskom okružju. Světla uglja dobiva se 54.000 c., a lignita 305.000 c.

§. 211. Obrtnost.

Pošto gospodarstvo žiteljstvu obilna posla zadaje, tim su ove zemlje uz male potrebe seoskoga stanovničtva, nedostatka radnih silah, dovoljne komunikacije i potrebitih kapitalah, iza drugih zemaljah u industrijalnom pogledu zaostale. O industriji i obrtnosti žive ukupno 5·5% odrasloga žiteljstva, u Hrvatskoj i Slav. 7%, a Krajini 3%.

Obrtna industrija u Hrvatskoj i Slavoniji stegnuta je za sada ponajviše na gradove. Sve obrtno poslovanje stegnuto je na produkciju žel̇ěza i želězninah, kemijskih tvorinah, stakla i stakleninah, kamenih i zemljanih tvorinah, brašna, rakije, domaćega platna, vunenih i konopljenih tvorinah, kože i kožnina, papira, na priredjivanje različitoga lěsa i gradjevnoga drva i na gradjenje brodovah. U Krajini je obrtnost na jošte nižem stepenu, jer ono malo potrebah, što jih žiteljstvo ima, pokriva se vlatitom kućnom industrijom; najviše su zastupani obrti za městnu potrebu, te ih ima najviše po gradovih i trgovištih. Žitnih mlinovah i pilah ima svagdje u obilju, a obrtna je produkcija stegnuta na kućne rukotvorine, pečenje rakije i lončarske tvorine, na priredjivanje različitoga lěsa i gradjevnoga drva, na strojenje kožah, predenje svile i druge predje.

Medju obrtnimi zavodi znatniji su ovi: škveri u primorju spadaju u red najznatnijih industrijalnih zavodah, poglaviti su na Rěci i okolici, Bakru, Kraljevici i Senju, svih skupa ima 12, a brodovi u hrv. primorju sagradjeni stekoše dobar glas u inozemstvu izvrstnom gradjom i čvrstim poslom. Tehnijski zavod na Rěci gradi želězne parobrode i druge podobne brodove. Rěčne ladje grade se u Vukovaru i dr. Tvornice strojevah su na Rěci, Oseku i Zagrebu. Rěčka tvornica (*Stabilimento tecnico*) producira parne strojeve za brodove; u talionici Petrove gore

kraj Topuskoga produciraju se različiti strojevi; tvornica strojevah u Osěku, uz drugi zavod za želězne plugove i gospodarske strojeve, izvode želězne plugove, gospodarske strojeve, vodena kola i vitla.

Uz trgovske rudnike obstoji samokov, gdě se dobiveno želězo preradjuje u šibke i u različite lěvenice. U Rudah kraj Samobora u zametku je želězarska industrija, priredjuju se visoke peći, valjaonica, ocalara. Lěvaonica želěza u Osěku izvodi želězne lěvenice, a želězne rukotvorine prave domaći zanatlije.

Opeke i crepovi prave se po svoj zemlji; pojedine tvornice (u Vukovaru, Novojgradiški) posluju na veliko. Tvorine iz pečene gline (*terra cotta*), kao gradjevni nakiti, pa peći i komini prave se u Zagrebu, Karlovcu i Osěku. Obično zemljano posudje izvodi se po cěloj zemlji, navlastito oko Varaždina, Ivanića, Orahovice i dr. Kameno posudje izvadjaju 3 tvornice (u Zagrebu, Krapini i Zemunu). Cementno vapno dolazi osobito kraj Varaždinskih Toplicah i Čerevića. Produkciju stakla i stakleninah těra 5 staklanah: u Osredku, Osěku, Zvečevu, Ivanovom polju i u Duboki kraj Velike. Raznovrstni gradjevni kamen vadi se u lomnicah, u obilju ima vapnenca, mramora, pěšćenca, granita i dr. Kamenje za žrvnje dolazi na mnogih městih, osobito kraj Čerevića i blizu Krapine. Iz sitnozrnatoga granita moslavinskoga izvode se navlastito u Zagrebu grobno kamenje i drugi spomenici. Kamenarsko-klesarski poslovi osobito su zastupani u krševitom primorju (Vinodol).

Za kemijske tvorine obstoji tvornica kraj Rěke, koja producira soličnu i salitrenu kiselinu, pepeljične soli, tekući amoniak, solik i modru galicu. U Radoboju izvodi se sumporni cvět i sumpor u pločah i šibkah. Pepeljika i koštana gara se izvodi na više městah, a srěš u Zagrebu, Varaždinu i dr. Za sapun i lojene svěće tvornice su na Rěci, Varaždinu i dr. Ulje od masline izvadja se u primorju kao uzgredni posao gospodarstva. Za produkciju ulja od repice, lana i konoplje tvornica je u Osěku; osim toga ima više mlinovah u Slavoniji (Vinkovcih, Zemunu i dr.). Tvornica ognjilah je u Osěku, a za žigice u Zagrebu. Světleći plin producira se u Zagrebu i na Rěci.

Paromlinah ima 20: najznatniji je u Zaklju (rěčkoj žup.), pa u Zagrebu, Karlovcu i Varaždinu. Vodenicah i drugih mlinovah ima zemlja veliku množinu. Na Rěci su 2 tvornice za těstenine i tvornica za priredjivanje ribah, mesa, voća i dr.

Izmedju pitjah producira se znatno mnogo vina, rakije i piva. Produkcija finih vinah sve to više raste. Pěnovita vina producira tvornica u Slatini. Pecarah rakije ima 4528, od tih vodi 17 posao na veliko. Likere izvode tvornice u Zagrebu i Osěku, a obrtimice po drugih městih. Pivarah ima 56, najznatnija je zemunska.

Izvadjanje platna spada od davnih věkovah na kućnu industriju. Lan i konoplja porabi se gotovo sva kod kuće. Ručno predenje zabavlja zimi žene i děcu, te je uzgrednim poslom seoskoga žiteljstva. Pošto svaka kuća na selu, osobito u Krajini, svoja krosna ima, preradi se predja u svakojako platno za domaću porabu, a preostali se suvišci predje i platna razprodavaju. Seoske žene običaju neděljno rublje vezti šarenom predjom, a imućnije zlatom i srebrom. Platno za je-

dra izvodi se na Rěci. Vunene tvorine spadaju kao i prtene s najveće strane na kućnu industriju, pošto se preradjuje kod kuće malo ne sav godišnji iznos ovčje vune, koju žene zimi popredu i prerade ju na primitivnih krosnah ponajviše u krupno sukno za haljine. Za seljačku narodnu nošnju ima dosta valjaonah za sukno, od kojega prave narodni krojači seljačke haljine. Amo spadaju i drugi predmeti kućne industrije, osobito sagovi, pregače, pokrivači, torbe, pojasi, čarape, kabanice i dr., što se šarenom predjom osobitimi muštrami vrlo umětno ukrasuje. Ove rukotvorine stekle su i izvan zemlje lěpi glas.

Za produkciju sirove svile ima više predionah u Slavoniji, a najznatnija je u Cerniku kraj Nove Gradiške. Ugarske tvorine izvode 2 tvornice na Rěci. Strojbarstvo je ponajviše u rukuh zanatlijah, u někojih gradovih (Rěci, Zagrebu, Osěku i dr.) ima kožarnicah, koje posao na veliko těraju. Svekolike strojene kože domaćih kožarnicah porabe domaći zanatlije (sedlari, remenari, čizmari, opančari i dr.), a tvornica obuće u Zagrebu posluje na veliko. Tvornice duhana su 2, na Rěci i u Zagrebu. Za produkciju papira obstoji na Rěci jedina velika mehanička tvornica, koja spada medju prva zavedenja ove obrtne grane.

Obrtnost drveninah odnosi se na preradjivanje drva za gospodarske i kućne sprave, preradjuje se i razno gradjevno drvo i lěs. Pilah ima po svoj zemlji u obilju, osobito kraj rěkah, potokah i jezerah, a nekoje těraju posao parnimi strojevi: u Prezidu i Crnom lugu rěčke žup. i někoje u Slavoniji. Vrh toga različita drvena gradja, što se priredjuje u šumah: brvna, grede, poboji, stabla za katarke, duge, železničke podvale i dr., na velikom je glasu i daleko se preko mora izvaža.

Gradjevno i umětno stolarstvo radi ponajviše za městnu potrebu. Tvornica stolarskih obrtninah u Zagrebu posluje na veliko. Pletenine iz slame i dr. prave se u Slavoniji kao uzgredni posao gospodarstva. Osim gradjevnih i drugih posalah za domaću potrebu spadaju još amo knjigo- i kameno-tiskare; knjigotiskarah ima 17 (u Zagrebu 6, na Rěci 3, u Osěku 2, Karlovcu, Varaždinu, Požegi, Kraljevici, Senju i Vinkovcih svagdje po 1), kamenotiskarah pako 5 (u Zagrebu 2, na Rěci, Varaždinu i Osěku svagdje po 1).

§. 212. Trgovina.

Geografski položaj Hrvatske i Slavonije, Jadransko more, i dvě plovke rěke, koje ju cělom duljinom prosěcaju, uz druga obćila i obilje prirodninah, pružaju dovoljnu podlogu za razvoj ovozemne trgovine. Jer putem Adrije, odnosno svojih primorskih lukah, dolazi zemlja sa zamorskim světom u savez, a preko onih dvajuh povodnih putevah, koji su opet s drugimi skopčani, navlastito onom glavnom prometnom žilom — Dunavom, koj ne samo srce Ugarske prosěca, već iztočnim razvojem spaja zapadni svět s podaljim iztokom, s kojim dolazi zemlja s druge strane u těsan savez. O trgovini i prometu žive u zemlji preko 1% odrasloga žiteljstva.

Po kopnu trguje zemlja sa susědnimi zemljami monarhije, pa s Bosnom, Srbijom i Rumunijom; po moru pako sa susědnim dalmatinskim i austr. primorjem, s Italijom, Francezkom, Englezkom, Iztokom i Amerikom. Najznatnija su tržišta za trgovinu po kopnu Karlovac na brodivoj Kupi i na železnici, Sisak kraj uštja Kupe u Savu, Zagreb kraj Save i na razkrštju želěznicah, Varaždin nedaleko Drave i želěznice, Brod na Savi, Stara Gradiška na Savi i na uštju bosanske ceste, Osěk nedaleko uštja Drave, na razkrštju želěznicah i cestah, Vukovar na Dunavu, Mitrovica kao skladište sremskoga žita, a Zemun na uštju Save. K tomu Glina i Kostajnica sa svojimi sajmovi i druga města na bosanskoj medji. Za pomorsku trgovinu najznatnije su pomorske luke, navlastito Rěka, Senj i Kraljevica, koje posreduju trgovački promet sa zamorskim světom.

Iz Hrvatske i Slavonije izvažaju se ponajviše prirodnine, navlastito: različiti lěs i drva, pa vino i žito. Vino se izvaža za Kranjsku i druge zemlje. Lěs se odprema iz šumah na mnogih putevih do glavnih prometnih točkah, a brodivimi rěkami i želěznicami na Rěku i Trst; dugah se na godinu više milijunah izvozi za Francezku i Španjolsku. Medju drugimi izvoznimi trgovinami znatna je stoka, osobito svinje; pa šljivovica i suhe šljive, kože, vuna, pepeljika, papir, vosak i med, šiške, staklo i dr. Uvoze se pako ponajviše one prirodnine i obrtnine što služe obćenitoj potrebi, te što se u zemlji neizvode. Medju timi trgovinami najznatnije su kolonijalne robe i mirodije, maslinovo i druga ulja, gospodarski strojevi i različita orudja, kovine i različite kovinske tvorine; tkanine prtene, vunene, pamučne i svilene; različita predja, roba ukusna, tkaninske i petljane obrtnine, sol, zemljane i porculanske tvorine i dr.

U ostalom ovozemna trgovina ponajviše je provozna, jer zemlju proseča onaj put, što vodi iz ugarske žitnice k Jadranskomu moru. Velik dio trgovinah prolazi Savom do Siska, dalje pako želěznicom na Trst i Rěku. S druge strane Dunavom do najbliže želězničke postaje, ili Dravom do Barča, a dalje želěznim putem na Trst i na druge zapadne krajeve. Medju provoznom trgovinom najznatnije je žito iz Banata i Turske; lěs, duge i drugo drvo iz Turske; kože, stoka, med, vosak i dr.

U hrvatske luke unidje preko 5000 brodovah, a isto jih toliko izidje. U trgovačkom prometu svega primorja suděluju hrv. luke s 5%, jer putem brodarstva posredovani trgovački promet iznosi uvoz 9·5 mil. for., a izvoz 7·2 mil. for.

Trgovinu podpomažu trgovačko-obrtničke komore (u Zagrebu, Rěci, Osěku, Senju i Sisku); brzojavni promet (duljina žicah 329 m.); věresione: banke u Zagrebu (2), u Osěku, na Rěci i Sisku; razna dionička družtva; štedionice (32), pripomoćna družtva, (12), sěguraonice (na Rěci) i sajmovi: u Zagrebu, Osěku, Karlovcu, Sisku, Brodu i dr.

§. 213. Prometala.

Osim Drave, Save i Kupe, koje zemlju směrom uzdužne njezine osi prosěcaju i dva želězna puta, stegnuta je cěla komunikacija na znatnu mrěžu cestah, koje měre 8131 kil. (941 m.).

Dunav od uštja Drave do Zemuna (226 kil.) znatnim je povodnim putem za vanjsku trgovinu s Ugarskom, Austrijom i Iztokom, prometne se do 2 mil. c. — Drava skapča Štajersku s Hrvatskom, Slavonijom i Iztokom (od Legrada 248 kil.); od uštja do Barča plove po njoj parobrodi, a do štajerske medje omanje plosnate ladje. Medju uštjem i Barčem iznosi god. promet 2·1 mil. c. — Sava nosi već na medji tovare od 3000 c., od Rugvice (niže Zagreba) nosi ladje a od Siska (597 kil.) plove uredno parobrodi. Promet u Sisku iznosi do 600.000 c. Kupa od Karlovca do uštja (82 kil.) nosi duge a plitke ladje (tumbasi). Una od Novoga do Jasenovca (64 kil.) brodiva je za omanje ladje.

Železnica iz Zidanoga mosta Zagrebom u Sisak i Karlovac (172 kil.) spaja Hrvatsku s Trstom, a preko sv. Petra s Rěkom. Drugi je želězni put pruga zakonsko-zagrebačka, prolazi zemljom od Erduta do Osěka, i od Zakona do Zagreba (132 kil.), a od ovud Karlovcem na Rěku, te je s jedne strane spojena s južno-austrijskom, a s druge strane preko Barča, Osěka s alföldskom železnicom. Duljina svih želěznih putevah iznosi 533½ kil. Kad se dograde pruge od Osěka na Našice i Sisak, pa iz Zemuna savskom dolinom u Sisak i Karlovac, spojiti će se uštja Save i Tise, Banat i Srěm, najplodniji europski prěděli i neizcrpivo šumsko blago s hrvatskim primorjem.

Zagreb, Karlovac, Varaždin, Rěka, Belovar i Gospić glavni su čvorovi hrvatskih, a Osěk slavonskih cestah.

Najznatnije su ceste: iz Zagreba u Karlovac, odovud Ludovicejska na Rěku, Josipova preko Kapele u Senj, a od Žutelokve na Otočac i Gospić u Bag i u Dalmaciju. Iz Karlovca Karolinska u Kraljevicu, i preko Metlike u Ljubljanu. Iz Zagreba u Sisak i Kostajnicu, u Varaždin i Poličane, u Križevac, Koprivnicu i Kanižu, a preko Belovara u Gjurgjevac i Pečuh. Zatim je varaždinsko-osěčka i osěčko-vukovarska; iz Osěka preko Našicah, Siska, Petrinje u Karlovac i dr.

§. 214. Duševna kultura.

Hrvatska i Slavonija broji ukupno 1050 pućkih školah, od toga ide na Krajinu 491 pučka i 8 gradjanskih školah. Medju timi bilo 11 němaćkih. 2 talijanske i 80 měšovitih, a ostale su hrvatske ili srbske, 130 je pravoslavnih, 2 protestantske i tri izraelske škole. Medju děcom za školu doraslom polazi ju 51% (u Krajini 40, a u ostaloj zemlji do 60%).

Gimnazijah broji ukupno 9, medju timi je 1 mala. Veliki su gimnazij u Zagrebu, Rěci, Varaždinu, Senju, Požegi, Osěku, Vinkovcih i Karlovcih, a mali je gimnazij u Karlovcu. Osim toga uzdržaje na Rěci ugarska vlada realni gimnazij. Zemlja ima 2 velike (Zagreb i Rakovac) i 7 malih realakah.

Sveučilište (Franje Josipa) s četiri, a s početka s tri fakulteta (bogoslovni, pravoslovni i filozofički) u Zagrebu tek se otvara. Bogoslovnih učilištah ima ukupno 5; za rimo-katolike u biskupskih sěmeništih u Djakovu i Senju, a u Vukovaru kućni zavod u samostanu Franjevacah; za grčko-iztočnu crkvu u Karlovcih i Plaškom.

Medju strukovne zavode spada gospodarsko i šumarsko učilište u Križevcih, s kojim je spojena ratarnica za obrazovanje ratarah. Nautičke škole na Rěci i Bakru za naobraženje brodarskih častnikah. Trgovačke učione u Zagrebu, Varaždinu i Osěku. Kadetsko učilište u Zagrebu i vojno - pomorska akademija na Rěci. Učiteljska obrazovališta u Zagrebu (muško i žensko), Djakovu i Petrinji. Glasbeni zavod (u Zagrebu) i glasbene i gimnastičke škole po svih većih gradovih.

Medju javna odgojilišta spadaju kr. konvikt u Zagrebu, nadbiskupska sirotišta u Zagrebu i Požegi, konvikt biskupski u Senju, i alumneum u Karlovcih. Zatim su děvojačka odgojilišta u samostanu milosrdnicah u Zagrebu, i ursulinkah u Varaždinu.

Izmedju zavodah i družtvah, koja promiču višu umnu obrazovanost, najznatnija su: jugoslavenska akademija znanostih i umětnostih u Zagrebu, matica hrvatska, družtvo za historiju i starine jugoslavenah, družtvo sv. Jeronima za izdavanje pučkih knigah, pedagogijsko-književna družtva (2) i gospodarsko družtvo, sva ta u Zagrebu.

Osim toga na pomoć su nauci razne knjižnice: prvostolne crkve zagrebačke, sveučilišta, narodnoga muzeja i jugoslavenske akademije i drugih učilištah i zavodah. Narodni muzej sa svojom arheologijskom, prirodoslovnom i drugimi sbirkami, pa naučne sbirke raznih učilištah.

Medju dobrotvorne zavode, što ih ima u zemlji, spadaju bolnice (22), ludnice (u Zagrebu i Rěci), obskrbilišta (5).

§. 215. Ustav.

Trojedna kraljevina: Dalmacija, Hrvatska i Slavonija bijaše od 7. do 12. stolětja neodvisnem državom, imajućom svoje narodne vladaoce, koji se najprije velikimi župani i knezovi, a poslije kraljevi nazivahu. Državni poslovi obavljahu se na saborih, a zemlja bijaše razděljena na banovine i županije. Po izumrtju porodice narodnih kraljevah stupi trojedna kraljevina g. 1102 u državnu svezu s kraljevinom Ugarskom, kojom bijaše do g. 1848 sdružena, a god. 1868 stupila je s Ugarskom opet u savez.

Usłěd poslědnje nagodbe (g. 1868) pripada trojednoj kraljevini podpuna samouprava (autonomia) u poslovih nutrnjih, bogoštovja i nastave i pravosudja, a ostali su joj poslovi (industrialni, trgovački, komunikacije, financije i vojska) s Ugarskom zajednički. Za pokriće troškova svoje domaće uprave dobiva 45% od ovozemnih dohodakah, a 55% daje za pokriće zajedničkih troškovah.

Zastupstvo je sada dvostruko a) za poslove zajedničke i b) za poslove autonomne. Za poslove zajedničke šalju ove kraljevine na ugarski sabor u Budim-Peštu 34 zastupnika, koji se biraju iz sredine hrvatskoga sabora. Osim toga šalju se 2 zastupnika u ugarsku velikašku kuću, a oni velikaši i crkveni dostojanstvenici, koji su imali u velikaškoj kući do godine 1848 pravo sjela i glasa, imaju ga i u današnjoj kući. Za poslove s austrijskimi zemljami zajedničke biraju se izmedju zastupnikah ovih kraljevinah 4 člana iz dolnje i 1 član iz gornje kuće. Zakonarstvo tičuće se posalah autonomnih spada u područje sabora ovih kraljevinah. Sabor, koj se sastaje u Zagrebu, sastoji se iz banskih pozvanikah s virilnim glasom i 77 narodnih zastupnikah. Medju virilne glasove broje se nadbiskupi i biskupi katoličke i grčke věre, prior vranski, veliki župani i župan turopoljski, pa velikaši (knez, grof ili barun), koji posěduju u zemlji imanje, s kojim je bila do g. 1848. skopčana jurisdikcija. Izmedju narodnih zastupnikah biraju županije 51, gradovi, povlašteni kotari i znatnija trgovišta 26.

§. 216. Uprava.

Glede ustava i uprave nije jošte sva trojedna kraljevina ujedinjena. Dalmacija spada na područje državnoga věća u Beču, kamo šalje svoje zastupnike. Krajina nije jošte s materom zemljom sdružena, te ima vlastitu upravu. Rěka sa svojim kotarom posebni je teritorium, te je neposredno Ugarskoj podredjena.

Hrvatsko-slavonski ministar u Budim-Pešti posredničkom je svezom medju vladaocem i hrv.-slav. zemaljskom vladom, a odgo-

voran je ugarskomu saboru. Najviša uprava posalah s Ugarskom zajedničkih spada u područje dotičnih ugarskih ministarstvah, kod kojih su posebni hrv.-slav. odsěci, naime kod ministarstva financijah, trgovine i poljodělstva, komunikacijah i domobranstva.

Za sve autonomne poslove obstoji kr. zemaljska vlada u Zagrebu, koja se děli na 3 oděla: a) za poslove nutrnje, b) za bogoštovje i nastavu, i c) na oděl za pravosudje. Glava je zemaljskoj vladi ban, koj je s odělnimi predstojnici saboru odgovoran. Zemaljska je vlada za Krajinu glavno zapovědničtvo u Zagrebu, koje ima za Krajinu onaj dělokrug, kojega ima hrv.-slav. zemaljska vlada i financijalno ravnateljstvo. Na čelu je krajiške zemaljske vlade zapovjedajući general, koj predstoji svojkolikoj upravi u Krajini.

U poslovih političke uprave razděljena je Hrvatska i Slavonija na županije, od kojih svaka ima svoj posebni grb, pečat i zastavu. Županijsku upravu nadgledaju i rukovode županijske skupštine. Županije su poděljene na kotare. Kr. sl. gradovi upravljaju gradska starěšinstva i poglavarstva. Plemeniti kotar Turopolje ima svoju posebnu upravu, a povlaštena trgovišta imaju takodjer svoja posebna poglavarstva. Krajina je u poslovih nutrnje uprave razděljena na okružja, i ova na kotare, a gradovi (7) imaju svoja posebna starěšinstva i poglavarstva.

U poslovih pravosudja najviši su sudovi: stolovi (2) sedmorice u Zagrebu (za Krajinu i ostalu zemlju), druga su molba banske stolice (2) u Zagrebu (za Krajinu i ostalu zemlju). Sudovi su prve molbe za Hrvatsku i Slavoniju županijski sudbeni stolovi (8), pa kotarski i gradski sudovi; za Krajinu sudbeni stolovi (6) i kotarski sudovi.

Za upravu zajedničkih posalah obstoji financijalno ravnateljstvo u Zagrebu i 3 financijalna nadzorničtva. Poslove poštanske i brzojavne vode dotična ravnateljstva, rudarske istoimeno satničtvo, a pomorske istoimena oblast na Rěci, kojoj su lučki uredi podredjeni.

Vrhovna uprava grada Rěke podredjena je ugarskim ministarstvom. Na čelu rěčkoj guberniji je kr. ugarski gubernator. Za pravosudje u prvoj molbi ustrojen je posebni sudbeni stol, a u 2. i 3. molbi sude dotični sudovi u Budim-Pešti. Za financijalne poslove grada s kotarom postoji takodjer posebni financijalni oděl.

§. 217. Prihod i razděljenje.

Hrvatska i Slavonija ima prihoda 8 mil. fr. izravnih porezah 2·56 a neizravnih 5·55 mil. fr. Krajina ima dohodka 2·6 mil. fr. (izravnih 1·1, a neizravnih 1·5 mil. fr.). Hrvatsko-slav. zaklade iz-

nose 4·2 mil. for., a godišnji im je prihod 215.000 fr.; krajiške zaklade iznose 2·28 mil. s godišnjim prihodom 90.000 fr. Glavni grad Zagreb ima godišnjega prihoda preko 300.000 fr.

Hrvatska i Slavonija razděljena je na 8 županijah, a Krajina na 6 okružjah. Županije zagrebačka, varaždinska, križevačka i rěčka, pa okružja slunjsko-ogulinsko, otočko-ličko i bansko čine kraljevinu Hrvatsku; a županije požežka, virovitička i srěmska, pa okružja gradiško, brodsko i petrovaradinsko čine kraljevinu Slavoniju.

§. 218. Topografija.

Zemaljski glavni grad

Zagreb glavni grad kraljevinah Hrvatske i Slavonije, a ujedno kr. slobodni grad leži ne daleko Save, a prostire se stranom uz brdo, stranom u těsnoj dolini i po ravnini savskoj sastavljen iz tri děla kao tri grada i iz više predgradjah, a broji 20.000 stanovnikah. Tu je sědište bana, zemaljske vlade, nadbiskupa, vojnoga zapovedničtva i svih viših oblastih. Nadbiskupova palača starodavan je, zidom i kulami opasan grad, pokraj kojega se diže veličanstvena stolna crkva, sloga gotičkoga, sagradjena 13—15. stolěća. Medju crkvami odlikuje se starinom crkva sv. Marka. Na trgu Jellačića bana nalazi se krasan spomenik istoga bana (umotvor Fernkornov). Za više nauke ima Zagreb akademiju znanostih i umětnostih, sveučilište, narodni muzej s bogatimi zbirkami, knjižnicu sveučilištnu s 20.000 sv., muzealnu s 15.000 sv., prvo-stolne crkve zagrebačke s 30.000 sv. i 400 rukopisah, jugoslavenske akademije do 15.000 sv., 2000 rukopisa i 15.000 listina, arkiv zemaljski i nadbiskupski. Tu je veliki gimnazij i realka, učiteljište, viša děvojačka škola, tri glavne i više sukromnih škola. Medju obrtnimi zavodi ima plinarnicu, tvornicu obuće, žigicah, kožarnicu. Medju novčanimi zavodi ima 2 banke, 3 štedione; te više književnih i dobrotvornih družtvah. Nedaleko grada nalazi se krasan nadbiskupski perivoj „Maksimir“.

U zagrebačkoj županiji (4440·2 [] kil. ili 80·6 g. [] m. s 261.124 st.) osim glavnoga grada znatnija su města Karlovac (6200 st.), kr. sl. grad na utoku Korane u Kupu, znatno tržište, osobito za trgovinu provoznu; drže se veliki neděljni sajmovi. Ovaj grad ima svoje ime od nadvojvode Karla II., koj ga god. 1579. sagradi kao medjašnu tvrdju proti Turkom. — Sisak (Stari i Novi sdružen, 3650 st.), grad u těsnom kutu, gdě se izlěva Kupa u Savu, znamenito je trgovačko město, trguje osobito žitom i drvjem. Savski parobrodi neplove dalje od Siska uz vodu, a roba se odavle pre-

tovariva ponajviše na želěznicu i na ladje pokupske. Ovo město bijaše za Rimljanah znamenit grad (*Segesta* ili *Siscia*) i imadjaše biskupsku stolicu. Iza kako Hrvati osvojiše svoju sadašnju zemlju, stolovahu u Sisku vladari Hrvatah panonskih. Za poslědnjih godinah izkopalo se ovdě obilje svakojakih rimskih starinah. — Zagrebu na sěveru leži kupalište Stubica; na jugo-iztoku stere se „Turovopolje", u kojem su posědnici stranom plemići, tu je město Velika Gorica (500 st.). Nedaleko trgovišta Samobora (3000 st.) leži u divnom predělu selo Rude (1500 st.), sa želěznimi, bakrenimi rudami i talionicami. — Jaska (1400 st.), trgovište.

Varaždinskoj županiji (1827·7 [] kil. ili 33·2 g. [] m. i 170.000 st.) glavno je město Varaždin (10.700 st.), kr. sl. grad leži u ravnici nedaleko Drave. Kraj trgovišta Krapine (2000 st.) ima sumporni rudnik Radoboj (1160 st.). Kraj Varaždina su sumporne Toplice (1164 st.), a kraj Krapine istoimene Toplice (1000 st.). Varaždinske su toplice bile već Rimljanom poznate kao *Thermae Jassae*, zato se tu i ondě nalazi mnogo rimskih starinah. Petrianec (1029 st.) i Vinica (900 st.) trgovišta. — Kraj Ivanca (selo s 1200 st.) kopa se kalamina i ugalj.

Križevačkoj županiji (1752·8 [] kil. ili 31·8 g. [] m. 87.752 st.) glavno je město Križevac (3300 st.), kr. sl. grad sa stolicom grčko-kat. biskupa i šumarsko-gospodarskim zavodom. Prema sěveru leže ruševine grada „Kalnika", koj je u pověsti hrvatskoj znamenit. — Koprivnica (5700 st.), kr. sl. grad. — Ludbreg (1120 st.) i Rasinja (1100 st.) trgovišta.

Bělovarskoj županiji (3880·9 [] kil. ili 70·48 g. [] m. i 159.248 st.) glavno je město Belovar (2151 st.). — Gjurgjevac (5600 st.), trgovište. — Ivanić (tvrdja, 660 st.), grad. — Jako naseljena su sela: Virje (6100 st.), Novigrad (3200 st.), Peteranec (2700 st.). Pitomača (2500 st.), leže u plodnoj ravnini, na desnoj strani Drave, nedaleko jedno od drugoga, — Čazma (600 st.), trgovište, a něgda znatno město.

Rěčkoj županiji (1626·2 [] kil. ili 29·5 g. [] m. i 100.459 st.) glavno je město Rěka (17.247 st.), kr. sl. grad na utoku Rěčine u more. Stara varoš leži malko više od nove. Medju crkvami najlěpša je župna crkva sv. Marije, mramorom bogato urešena; ima veličanstvenih sgradah, pomorsku akademiju; sědištem je ugarske gubernije, gubernatora i drugih viših oblastih. Rěka je najvažniji primorski trgovački grad u Hrvatskoj, ovamo dolaze mnogi brodovi (4000 s prometom 14·5 mil. fr.), koji dovoze i izvoze raznovrstnu

robu. Nad Rěkom uzdiže se goletno brdo *Trsat*, na kojem je samostan Franjevacah, kamo mnogi svět hodi na oproštenje, i frankopanski negdašnji grad s krasnom sbirkom starinah. Na Rěci i u okolici ima raznih tvornicah: lěvaonica želěza, škveri, tvornica kemijskih tvorinah, sapuna, platna za jedra i dr. Izvan grada, u Zaklju i Podbadnju gorostasni su mlinovi. — Bakar (2119 st.), kr. sl. grad s lukom. — Kraljevica (2100 st.), trgovište s lukom. — Za Kraljevicom stere se obronkom gore, vinorodni prěděl „*Vinodol*“ a znatnije su primorske luke Selce (1691 st.) i Novi (2600 st.). — Senj (3500 st.), kr. sl. grad s lukom; starodavno město, trguje sa zamorskimi krajevi, skladište je drva, vina i soli, ima znatan škver, stolica je biskupska s lěpom stolnom crkvom, bogoslovnim učilištem i gimnazijom. Senj je u historiji ratovah turskih vrlo znamenit. U gorskom kraju ove županije ima više dobro napučenih městah: Mrkopalj (2607 st.), Ravna gora (1884 st.) i Vrbovsko (1443 st.); medju seli su znatnija: Delnice (2727 st.), Fužine (1793 st.) i Lokve (1500 st.).

Ličko-otočkomu okružju (5927·8 [] k. ili 107·6 g. [] m. i 160.856 st.) glavna su města. Gospić (1600 st.), trgovište i sědište okružne oblasti i okr. suda, ima malu realku. — Otočac (1200 st.) trgovište. — U Perušiću i Studencu krasne su špilje. — Bunić ima lěpu hrastovu šumu „Laudonski gaj“ i krasnu crkvu. — Udbina (selo s 1300 st.) u krbavskoj kotlini; negda stolica krbavskoga biskupa, ima krasnu špilju. — Bag (Karlobag, 1100 st.), kr. sl. grad i luka. Male su luke Jablanac i Sv. Juraj.

Ogulinsko-slunjskomu okružju (3047·2 [] kil. ili 73½ g. [] m. i 152.109 st.), glavna su města: Ogulin (3200 st.), trgovište i sědište okružne oblasti i okr. suda, s jakom gradinom, tu ponire Dobra u špilju. — Slunj na Slunjčici, koja ovdě kao krasan slap pada niz 13 zatavanakah. — Modruš (1100 st.) selo, negda glavno město istoimene grofovije i sělo biskupije. — Plaški (2500 stan.), selo i stolica grčko-iztočnoga (karlovačkoga) biskupa. — Sva veća města jednoga i drugoga okružja imaju gradinah, koje su i danas svědoci silnih zulumah i razorah, što jih Turci počiniše u ovih krajevih.

Banskoga okružja (2760·8 [] kil. ili 48·4 g. [] m. i 136.131 st.) glavno je město Petrinja (3800 st.), trgovište, sělo okružne oblasti i okr. suda, ima malu realku i učiteljsko obrazovalište. Glina (2500 st.) trgovište, tčra živahnu trgovinu svinjami iz Bosne. Blizu su toplice Topusko, koje se mnogo polaze. Ko-

stajnica (2000 st.), grad, těra živahan promet s Bosnom. Dubica (3100 st.), trgovište na Uni naproti istoimenom turskom městu. — Jasenovac na uštju Une, tu se prave rěčke ladje.

Požežkoj županiji (2509·6 [] kil. ili 45·5 g. [] m. i 76312 st.) glavno je město Požega (3100 st.), kr. sl. grad u prijatnoj rudami obilujućoj kotlini, opasan je odasvuda vino-rodnimi brežuljci, ima sudbeni stol i veliki gimnazij. Pakrac (1721 st.), trgovište u dolini Pakre, gdě něgda barun Trenk, poznat iz austr. naslědnoga rata, sakupljao glasovite svoje pandure; ovdě je stolica grčko-iztočnoga biskupa. Nedaleko leži Lipik (420 st.), selo s jakimi jodnimi kupelji. Prema sěveru nalazi se Daruvar (1100 st.), trgovište sa želězitimi kupelji. Nedaleko od Daruvara leži Ivanovo polje i Zvečevo sa staklanami. Medju trgovišti najznatnija su: Kutinja (1400 st.), Cernik (1800 st.) i Kutjevo (1300 st.).

Virovitičkoj županiji (4679 [] kil. ili 84·9 g. [] m. i 184.816 st.) glavno je město Osěk (17.300 st.) kr. sl. grad i najznatniji u Slavoniji, prostire se na desnoj obali Drave i na razkrštju cestah. Osěk se sastoji iz tvrdjave, gornje i dolnje varoši; glavno je město trgovačko Slavonije i glavna postaja parobrodarstva; odavde se poglavito izvozi stoka, žito i sirovine; ima više tvornicah: ulja i ognjilah, želěznih strojevah i spravah, kožarnicu i dr., ima veliki gimnazij, realku, banku i više štedionicah. — U brěžuljastom predělu u savskoj položini leži Djakovo (3300 st.), trgovište sa stolicom stare bosanske biskupije, ima prekrasnu stolnu crkvu, gradjevni spomenik prvoga reda, bogoslovno učilište i konvikt za bosanske redovnike. — U Podravini na samom rubu ravnice leži Virovitica (6000 st.) trgovište, od kojega županija svoje ime nosi. — Našice (1600 st.) s lěpim dvorom i perivojem gr. Pejačevića. — Valpovo (3000 st.), trgovište sa želěznim vrelom i starim rimskim gradom. Medju drugimi trgovišti najznatnija su Dalj (5000 st.), Čepin novi (1637 st.) s paromlinom i predionicom, Slatina (2000 st.) s tvornicom šampanjca, Vočin (1400 st.), Moslavina (1416 st.), Miholjac (2000 st.) i dr.

Srěmskoj županiji (2439·9 [] kil., 44·3 g. [] m. i 120.352 st.) glavno je město Vukovar (Stari, 6700 st.), trgovište kraj uštja Vuke u Dunav; znatno je město glede izvozne i uvozne trgovine bosanske, ima paromlin, škver za gradnju rěčkih brodovah, tvornicu crěpovah i spirita. — Ilok (3800 st.), trgovište pokraj Dunava, stranom na uzvišenom i vele prijatnom vinogradi zasadjenom prědělu. — Ruma (7800 st.), trgovište največe u županiji. Irig

(4800 st.), trgovište na podnožju Fruške gore. Ostala znatnija trgovišta: Šid (3400 st.), Tovarnik (2300 st.), Erdevik (2900 st.), Čerević (2000 st.), Indjija (3500 st.). — U Fruškoj gori ima 12 grčko-iztočnih manastirah, někoji imaju starinske crkve i sbirke staro-slovenskih rukopisah· Vrdnik, Rakovac, Beočin, Opovo, Krušedol, Grgetek, Jazak, Kuveždin, Privinaglava, Bešenovo, Šišatovac i Remeta.

Gradiškomu okružju (1928·9 [] kil. ili 35 g. [] m. i 61.596 st.) glavno je město Nova Gradiška (4500 st.), trgovište, sělo okr. oblasti i okr. suda. — Kraj Save leži Stara Gradiška (1600 st.), tvrdja naproti turskoj tvrdji Bribiru. Kraljeva velika, staro město na uštju Pakre u Savu.

Brodskomu okružju (2203·4 [] kil. ili 40 g. [] m. i 82.540 st.) glavno je město Vinkovci (3200 st.), trgovište na Bosutu, sělo je okr. oblasti i okr. suda, ima lěpu crkvu i veliki gimnazij. — Brod (3400 st.), grad i tvrdja na Savi naprama turskomu Brodu, těra živahnu trgovinu s Bosnom. — Babina greda (4100 st.), najveće selo u okružju; druga su velika sela Županja (2500 st.), kraj Save s carinarom i solarom; Gudinci (2300 st.), Gradište (2900 st.), Bošnjaki (3800 st.).

Petrovaradinskomu okružju (3429 [] kil. ili 62·2 [] g. m. i 102.765 st.) glavno je město: Mitrovica (5000 st.), trgovište na Savi, tu su razvaline rimskoga grada *Syrmium*, sědišta nědgašnjega rimskoga gospodstva u ovih krajevih, a sada okr. oblasti i okr. suda. — Petrovaradin (4400 st.), grad i malo ne najjača tvrdja u monarhiji na desnom bregu Dunava, sagradjena na krševitih strmih stěnah, u ratnoj pověsti znamenit radi poběde Eugena Savojskoga (g. 1716.) proti Turkom. — Karlovci (4900 st.), grad na južnom obronku Fruške gore, stolica patriarhe grčko-iztočne crkve, ima veliki gimnazij; tu se g. 1699. sklopio mir s Turci; na glasu je radi izvrstnih svojih vinogradah. — Zemun (10.000 st.), grad u najskrajnem kutu kraj uštja Save u Dunav, glavno skladište trgovačko u prometu sa Srbijom i dolnjim Dunavom. — Hrtkovci i Nikinci, naselbine klementinske (arbanaske). — Stari Slankameń (2000 st.), negda tvrdja naproti uštju Tise u Dunav, znatno je město radi bitke (g. 1691.) s Turci. Medju seli najveća su: Stara Pazova (4400 st.) u plodnom predělu s naselbinom slovačkom; Vojka (2900 st.), Batajnica (1700 st.).

SADRŽAJ.

Obćeniti dio.

Posebni dio.

A. Zemlje austrijske državne polovice.

Strana

IX. Česka.

X. Moravska.

XI. Slezka.

Strana

XII. Galicija.

XIII. Bukovina.

XIV. Dalmacija.

B. Kraljevine i zemlje ugarske krune.

I. Ugarska.

II. Erdelj.

III. Hrvatska i Slavonija.

Izpravci.

Na	strani	8	redak	25	poznaurskom	izpravi	poznanskom
„	„	11	„	10	Ausrijske	„	Austrijske
„	„	45	„	23	7·8 m. c.	„	8·9 m. c.
„	„	46	„	1	10000 c.	„	38000 c.
„	„	46	„	28	170.000	„	468.000.
„	„	48	„	19	izvode se napiljaci i vlastito	„	izvode se navlastito
„	„	51	„	3	5000	„	50.000
„	„	75	„	25	podredjeno	„	podredjeno 57
„	„	83	„	26	46	„	146
„	„	83	„	27	694.000	„	1·2 mil.
„	„	87	„	3	19·$^3/_4$ mil. c.	„	25·2 mil. c.
„	„	92	„	posl.	Prevolje	„	Prevalje
„	„	92	„	6	Savinom	„	Na Savinom
„	„	108	„	10	Buchstein (Lovina	„	Bucherstein(Livina
„	„	125	„	posl.	(1$^1/_4$ m. h.)	„	(2·1 m. h.)
„	„	126	„	27	(19)	„	(10)

89008950578
b89008950578a